

Keel ja Kirjandus

7
2026

MARTIN NÕMM
**Amerikaniseerunud eestlane
kui koomiline tegelane**

JAAN UNDUSK
Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetus

LEMBIT VABA
Rehabiliteeritud *tuhar*

Vestlused maastikest ja murretest
MARI-ANN REMMELI ja ANU HAAGIGA

Milleks meile ÕS?
Vastavad KÜLLI PRILLOP, MARE KITSNIK,
ILZE TÄLBERGA, ANTI SAAR,
LEENA TOMASBERG, MERIT KARISE

KOLLEGIUM

Epp Annus, Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Mart Kuldkepp, Johanna Laakso, Margit Langemets, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIX AASTAKÄIK

7
2026

SISUKORD

ARTIKLID

- MARTIN NÖMM. **Amerikaniseerunud eestlase tegelastüüp ja tema koomilised kujutamisiisid** 563
- JAAN UNDUSK. **Under ja Ivask. Kirjavahetus kui kooseludraama** 587

SÕNA

- LEMBIT VABA. **Rehabiliteeritud tuhar** 611

INTERVJUU

- OTT HEINAPUU. **Maastikust ja inimeste mõtteilmast terviklikku pilti kokku pannes. Vestlus Mari-Ann Rummeliga** 618
- JÜRI VIKBERG. **Elust, mis pühendatud murretele. Vestlus Anu Haagiga** 625

PÄEVATEEMA

- KÜLLI PRILLOP, MARE KITSNIK, ILZE TÄLBERGA, ANTI SAAR, LEENA TOMASBERG,
MERIT KARISE. **Milleks meile ÕS? 3. osa** 631

RAAMATUID

- RAHEL ARIEL KAUR. **Jumal ja luuletaja ei astu baari** 639
- OTT HEINAPUU. **Lähme, hellad, hiisi mööda. Kriisikindlus ja maastiku mälu** 642
- TÕNIS HALLASTE. **Quis custodiet...** 647
- Lühidalt** 650

RINGVAADE

- MARI UUSKÜLA. **Uue värviuuringute kogumiku tutvustus** 653
- Lühikroonika** 655

CONTENTS

ARTICLES

- MARTIN NÕMM. **The Americanized Estonian and its humorous representations** ... 563
JAAN UNDUSK. **Under and Ivask: Correspondence as a domestic drama** 587

WORDS

- LEMBIT VABA. **The rehabilitation of tuhar** 611

INTERVIEW

- OTT HEINAPUU. **Piecing together a holistic picture of the landscape and people's worldviews: In conversation with Mari-Ann Remmel** 618
JÜRI VIKBERG. **A life devoted to dialects: In conversation with Anu Haak** 625

FOCUS

- KÜLLI PRILLOP, MARE KITSNIK, ILZE TÄLBERGA, ANTI SAAR, LEENA TOMASBERG,
MERIT KARISE. **What do we need ÕS for? Part 3** 631

BOOKS

- RAHEL ARIEL KAUR. **God and the poet do not walk into a bar** (Mikk Tšaškin. Ringjas. Luulet 2023–2024. Tallinn: Tuum, 2025; Mikk Tšaškin. Io. Tartu: Vabamõtleja, 2026) 639
OTT HEINAPUU. **Let us go along the sacred groves: Crisis resilience and landscape memory** (Reeli Reinaus. Hiietantsijad. [Tartu:] Kirjastus Ronk Ronk, 2025) 642
TÕNIS HALLASTE. **Quis custodiet...** (Kaasamõtlemise rõõm. Ants Orase nimeline kirjanduskriitika auhind 2015–2024. Tallinn: SA Kultuurileht, 2025) 647
Annotations 650

REVIEW

- MARI UUSKÜLA. **Review of a new edited volume on colour studies** (Progress in Colour Studies: Colour Expression and Cognition. Edited by Carole P. Biggam, Domicile Jonauskaitė, Mari Uusküla and Dimitris Mylonas. Amsterdam: John Benjamins, 2026) 653
Short chronicles 655

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

f = fond; **l** = leht; **m** = mapp.

KEELED:

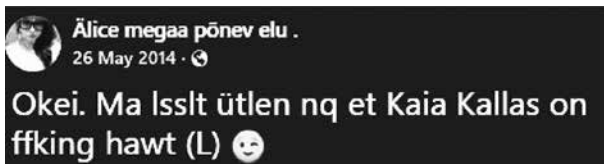
ingl = inglise; **sks** = saksa; **sm** = soome; **vn** = vene.

Amerikaniseerunud eestlase tegelastüüp ja tema koomilised kujutamisi viisid

MARTIN NÕMM

„Miks me hurdime neid keda laavime?” küsib tuntud hüüatus. Nii päris millenniumi-põlvkonna neu Alice, kes postitas regulaarselt läinud kümnendi keskpaigas oma Facebooki leheküljel „Alice megaa põnev elu.” (*sic!*). Alice'i naiivsed anglitsismidest kubisevad mõttevälgatused saavutasid omal ajal üsnagi suure vaatajaskonna ja paistisid kõnetavat eri põlvkondade inimesi. Kas tegemist oli pelgalt internetitrolliga või sai konto inspiratsiooni ka päriselust, jääb praegu vastamata: sinne käsitus lähtub Alice'ist kui tegelasest.

Alice'i peegeldused elust imiteerivad lühikesi päevikusissekandeid või blogistiili, mida Facebook reklaami ja infovahetuse kõrval võimaldab. Temas võib näha oma aja noore stereotüüpi: 2018. aasta emakeelepäeval kõrvutas Eesti Päevaleht ajastu-truuduse kandjatena Alice'i postitust oma isast ja viinerist 1918. aasta Tallinna Teatajas ilmunud Hugo Raudsepa peegeldusega Marie Underi luulest ning 1958. aastal Sirbis ja Vasaras ilmunud kantseliidist kubiseva ülistuslooga Nõukogude aja haridusele (Emakeelepäevaks 2018). Rõhutatud on Alice'i inglise-eestisegust keelekasutust, mida saab tõlgendada noorema põlvkonna kohta käiva satiirina. Alice võiks aga olla üldisema tegelastüübi näide, temas kehastuvad võõra keele ja kultuuri mõjutused.

Pilt 1. Alice'i päevakajaline postitus äsja Euroopa Parlamendi liikmeks valitud Kaja Kallase kohta. (Facebook: Alice megaa põnev elu, 26. V 2014).

Tegelastüüp (või *tegelaskuju*) on laia haardega termin, tähistades näiteks *com-media dell'arte* Pantalonet, rahvapärimuse triksterit, muinasjuttude õelat nõida või anekdootide rumalat blondiini. Siinkohal võiks see olla lähedal junglikule arhetüübile, korduvatest kogemustest tekkinud mustriks või kujutisele kollektiivses teadvuses (Jung 1969: 48). Kuigi termin jääb varajase psühhoanalüüsi valdkonda, sarnanevad Jungi kirjeldused näiteks Triksteri või Kangelase arhetüüpidega tänapäevase angloameerika kultuurikriitika mõistega *trope* (täpsemalt *character trope*), mis tähistab eri kunstivormides levinud äratuntavaid süžeealisi vahendeid või lahendusi, tavaliselt klišeesisid, nagu näiteks rumala blondiini tegelane või armukolmnurk kui konfliktikliše. Defineerin tegelastüüpi kui tegelasloome mustrit: levinud viisi tegelast kujutada, kehastada või kirjeldada. Tegelastüüp ei püsi sageli oma teada-

tuntud piirides ega tekstivormis ja võib minna rändama, ent säilitab omadused, mis teda selle tüübina defineerivad. Näiteks rumalat blondiini võib peale anekdootide näha mõnes filmi- või kirjandustegelases, see võib seostuda isikute või ühiskonna-grupiga. Tegelastüüp võib viimasel juhul sarnaneda stereotüübiga: nt rumal blondiin kui seksistlik naisekarikatuur.

Eesti kultuuriruum on tänapäeval paljuski angloameerika keele ja kultuuri mõjuväljas, mida on näha nii keelekasutuses kui ka hoiakutes, andes ainest ka tegelastele kunstis, meedias ja pärimuses. Vaatlen, kas võiks olla olemas amerikaniseerunud eestlase tegelastüüp, kuidas ja milliste mõjutuste najal võiks see olla välja kujunenud ning millised võivad olla tema kasutamise otstarbed. Sellist hüpoteetilist tüüpi iseloomustavad anglitsismide kasutamine, võõras aktsent, võõra kultuuriruumi maailmavaates, elustiilis või identiteedis elamine. Temas võivad kajastuda parasjagu ühiskonnas ja kultuuriruumis päevakorras olevad teemad, sündmused või konfliktid, nt stereotüübi või kriitikana.

Amerikaniseerunud eestlase tegelastüübi esinemine ajas joonistub välja erinevate näidete põhjal. Esmalt toon näiteid väliseesti kunstist: tegelasi näidendeist ja ühest filmist, kes näitlikustavad uuema aja inglise keele ja ameerikalike ideaalide poole hoidvaid noori. Seejärel toon näiteid taasiseseisvunud Eestist, põhiliselt audiovisuaalsest meediast, kus amerikaniseerunud eestlane võib olla nii kodumaale naasev väliseestlane kui ka n-ö mikihiirestunud noor. Lõpuks toon välja tegelastüübi seostamise tuntud inimestega meedias. Kuna amerikaniseerunud eestlast kujutatakse sageli koomiliselt, toetun paljuski huumoriuuringute meetoditele. Psühholoogia vaatevinklist on Rod A. Martin ja Thomas E. Ford (2018: 3–4) defineerinud huumorit kui inimeste öeldut või tehtut, mida teised naljakaks peavad ja mis neid naerma ajab. Huumor tähistab selles definitsioonis ka mõtteprotsesse, mis loovad ja tõlgendavad lõbustavaid stiimuleid, ja huumori nautimisel tekkivat elavat emotsiooni. Samal ajal toonitavad Martin ja Ford, et iga huumorielementi ja -kogemust mõjutab sotsiaalne kontekst. Naer või lõbu ei pruugi alati olla kindel või ainus reaktsioon, mida huumor tekitab. Näiteks Älice'i jälgijaskonnas oli kahtlemata inimesi, kes arvasid, et tegemist on pärisinimesega; ka Eesti Päevaleht võrdles tema postitust reaalsete inimeste kirjutistega. Sellisel juhul võib naermise kõrval või asemel olla ka kritiseerimine või isegi hukkamõist. Älice'i mõtteterad on paljude jaoks meelelahutuslikud ja ajavad neid naerma. Küll aga võib lõbustatute seas olla nii heatahtlikku kui ka parastavat naeru, mittenaerjate seas omakorda solvunuid või nooremas põlvkonnas pettunuid.

Teise keele segune kirjutamisstiil või kõnemaneeer viitab võõrusele, omadustele, mis tähistavad objekti asumist väljaspool domineerivat gruppi või keset. „Oma” ja „võõra” suhet ja vastandumist võib näha kultuuri keskse protsessina, nt Juri Lotmani ja Boriss Uspenski (1999: 185) järgi kui sajanditevanust kultuuriehitise alustala, kultuuriruumi siseselt kui domineeriva tuuma ja piiriäärse perifeeria suhet (Lotman 1999: 18–19), mis ühtlasi loob „endast väljapoole jääva desorganisatsiooni tüübi” (Lotman 1999: 17). Sellise kultuuri sisemise organiseerimise protsessi näideteks on impeeriumid, mis kehtestavad oma piirid, millest välja jäävad barbarid, samas asustab impeerium piirialale ise kaitsefunktsioonina samu barbareid, kelle kaudu toimub ka piiriülene kontakt (Lotman 1999: 16).

Sarnast protsessi võib näha koomilistes või ühiskonnakriitilistes representatsioonides. Klassikaline näide on anekdoodid teise rahvuse kohta või rahvuslikud stereotüübid, nagu kuuevarbalised lätlased või aeglased eestlased. Nalju eestlaste kohta räägitakse rohkem seal, kus eestlane on perifeerne või isegi piiritagune olevus, nt naaberriikides või teistes endistes Nõukogude Liidu maades. Liisi Laineste on andnud ülevaate eesti etnilistest naljadest ajavahemikus 1890–2004 ja täheldanud, et nalja objektide sfäär on infovälja avardades ajapikku laienenud. Varasemaid näiteid leidub naaberrahvuste kohta, hiljem naabritest sotsialistlikus kultuuriruumis ja tänapäevale lähenedes pigem kaugemate ja eksootilisemate rahvaste kohta. (Laineste 2005: 67) Christie Davies (1990: 310–312) on leidnud, et kuigi selliste grupisistest naljade objektiks on sageli keegi grupiväline, võivad need naljad kanduda mõnele väiksemale grupile (või hoopiski väljapoole) – alati on võimalik sellisest naljast välja poole astuda ja suunata nali mõnele teisele grupile. Siin võiks amerikaniseerunud eestlast käsitleda pigem perifeerias asetseva kui täielikult piiritaguse nähtusena: ta kõneleb eesti keelt, identifitseerib end (tõenäoliselt) eestlasena, ent kannab paljuskii Ameerika või läänega seonduvaid stereotüüpe.

Populaarkultuuri uurimises on täheldatud ka naljaka võõramaalase (ingl *funny foreigner*, vt näiteid TVTropes: Funny Foreigner) tegelastüüpi, keda iseloomustab silmatorkav aktsent ja kombestik. Näiteks põhjustas furoori inglise näitleja ja koomiku Sacha Baron Coheni 2006. aasta libadokumentaalfilm „Borat”, milles tugeva aktsendi ja robustse käitumisega reporter rändab kodumaalt Kasahstanist USA-sse tutvustama vaatajatele Ameerika kultuuri ja elu. Vastuvõtus pöörati tähelepanu küsimusele, kas Coheni taotlus naerda Ameerika ühiskonna ja võõraviha üle õnnestus või jäi solvavatele stereotüüpidele vastava võõra kujutamiseks naerualuseks hoopiski Kasahstan ja rahvusvähemused üldisemalt (nt Carpenter 2007).

Patrick Zabalbeascoa (2024: 410–411) on lingvistilisest vaatevinklist täheldanud, et sedasorti huumor toimib segaduse ja kummastuse tekitamise kaudu: keelelised vead ja arusaamatused loovad koomilisi situatsioone, teise keele kõnelemine või teistsugune kõnemaneeer paigutavad kõneleja „oma” grupist väljapoole. Kolmas tegur on stereotüübid, mida Zabalbeascoa (2024: 411–412) defineerib kui sageli ebaõiglasi ja ebatõeseid uskumusi kõigi kindla omadusega inimeste või esemete (sageli ühiskonnagruppide) kohta, mis võivad eelarvamusi nii võimendada kui ka õõnestada, kritiseerida nii objekti kui ka eelarvamuse omajat ennast. „Borati” nimis-tegelane räägib vigast, tugeva aktsendiga inglise keelt ja filmis on sage koomikavõte kas tema enda lonkav arusaamine situatsioonist või tema intervjuueeritavate kummastus. Samas näiteks Borati antisemiitlikkus jätab õhku küsimuse, kas nalja tehakse juutide või juudivaenu üle. Kuna Cohen on ise juut, võiks Borati tegelaskujus näha küll taotlust naeruvääristada juudivaenu, kuid vaataja ei pruugi seda teada. Taotlust olenemata ei tarvitse vaatajaskond mõista, kas Cohen naeruvääristab veel oma korda kasahhe või kas kummaline võõramaalane Borat on nimme stereotüüpide kõverpeeglik.

Eestiski tuntud BBC komöödiasarjas „Allo! Allo!” (1982–1992), mille keskmes oli Teise maailmasõja ajal Saksa okupatsiooni all elav Novivioni linnake Prantsusmaal, kasutati aktsendimängu läbiva koomilise konflikti võttena. Kuigi sari oli

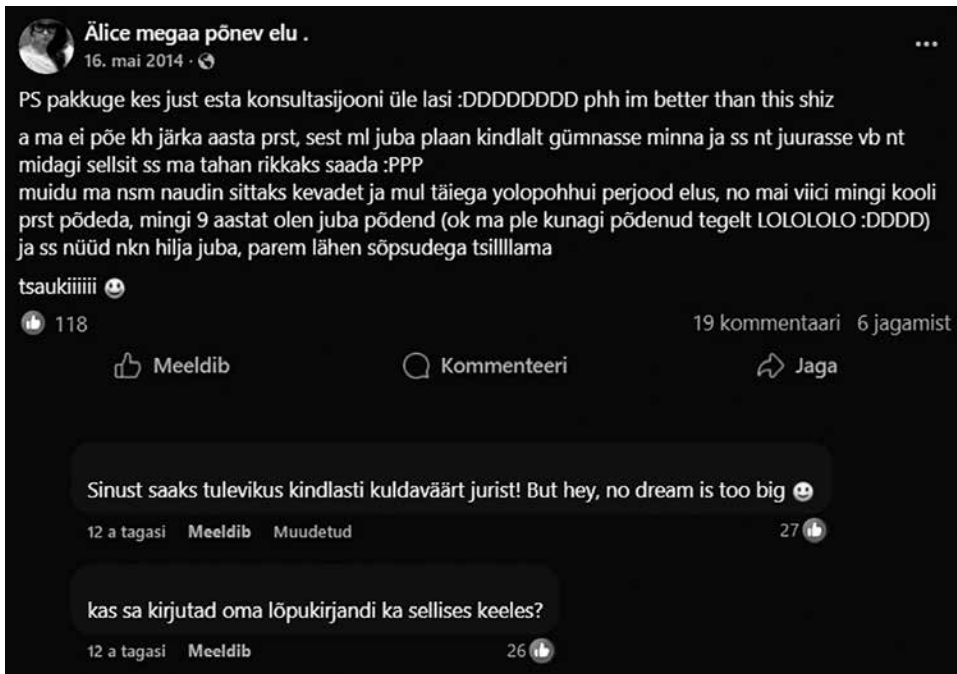
inglise keeles, tähistas prantsuse keele rääkimist stereotüüpne prantsuse aktsent, Wehrmachi ja Gestapo ohvitseride saksakeelset dialoogi saksa aktsent. Kui aga tegelased kõnelesid hoopiski inglise keeles, toimus koodivahetus inglise kõrgklassi hääldusele. Nali saavutas veel enam kihte, kui eri keeli kõneldi samas stseenis. Metatasandile jõudis see kohalikust politseinikust tegelasest nimega Crabtree (Arthur Bostrom), kes oli õieti inglise spioon ja kõneles prantsuse keelt tugeva aktsendiga, mida näitlikustab tema tunnuslause „*Good moaning!*” (eesti keelde tõlgitult „tere ummikust”). „Allo! Allo!” aktsendimängu ja aktsentide üldisemat kasutamist huumoris on kirjeldatud kui tegelaste asetamist väljapoole normaalsust, pakkudes vaatajatele grupisisest solidaarsust ja teatavat üleolekut (Delabastita 2010: 206).

Huumorit kui üleoleku (ja ka agressiooni) vahendajat on kirjeldatud antiikajast saadik, kuid selle keskseks teesiks võib pidada Thomas Hobbesi „Leviaatanis” (1885 [1651]) sõnastatud „ootamatut rõõmu” või „triumfi” teiste ebaõnnestumise üle, millega naerja rõhutab oma õnnestumisi (Hobbes 1885 [1651]: 34). Üleolekuteooria ja huumori kui vägivalda teemal on arutlenud Laineste ja Władysław Chłopicki (2024: 739), tõstes esile Charles Gruneri (1997) käsitletuse huumorist kui „agressiivsuse mängulisest väljendusest” ja naerust kui võidust oma vastase üle. Naljas kantud üleolek ja agressioon viitab solvangule, kuid mis seda täpselt tingib, on sageli keeruline hinnata. Laineste ja Chłopicki (2024: 746) pakuvad välja, et solvumine ja agressiivsuse tajumine on alati kontekstuaalne: tuleks märgata, keda nali solvab, kellele pakub see löbu ja kas eksisteerib võimusuhe.

„Allo! Allo!” võib prantsuse vaatajale mõjuda solvavalt, kui prantsuse aktsendi ja stereotüüpide rõhutamist näha viitena briti vaatajaskonna rahvuslikule üleolekule. Ent sarja tegelased ei eristu naeruväärsuse poolest: ka inglased (nt Crabtree) ei ole teab kui intelligentsed. Kuigi aktsentide ja võõrusega mängimine on sarja kese, võiks öelda, et nalja pakuvad pigem Nuvioni ekstentrilised elanikud (veel enam sünge Teise maailmasõja taustal) kui arusaam, et prantslased ja sakslased on naeruväärsed rahvad.

Älice kasutab Facebookis anglitsisme ja kirjutab vigadega ega paista hiilgavat vaimsete võimete poolest. Kommenteerijate seas on palju solidaarseid kaasamängijaid. Kui Älice’it tõlgendada kui mängu oma aja ja koha stereotüüpidega, on mänguplatsile teretulnud ka need, kelle kohta nali käib. Nalja tegijal peab olema küllalt taustateadmist nalja objektist, et nali ei kõlaks väljastpoolt tulnud lahmimisenähteks.

Samal ajal ei ole välistatud võimalus, et see kõik võib mõjuda solvavalt – Älice võib mõjuda seksistliku või vanussurvelisena, jagades blondiini või bimbo stereotüübile vastavaid mõteteri. 2021. aastal sai „Allo! Allo!” BBC ja ITV voogedastusplatvormil Britbox sisuhoiatuse solvavate stereotüüpide eest (Fletcher 2021), mille võis tingida kellegi kaebus või platvormi enda ettevaatlikkus. Kuna sarja tegelaste iseärasused ja süžee situatsioonid apelleerivad sageli rahvuslikele stereotüüpidele, võib vaataja seda tõlgendada võõravaenuna. Teadmata, kes täpselt Älice’i konto taga seisab, on keeruline mõista, mis tähendust see vahendada võiks. Kuid olenemata autori taotlusest tõlgendab jälgijaskond nalja omamoodi.

Pilt 2. Älice'i postitus hariduse ja tulevikuperspektiivide teemal (Facebook: Älice megaa põnev elu, 16. V 2014).

Solvang on üks võimalik viis kedagi teist kritiseerida. Kindlale grupile, indiviidile või nähtusele humoorika vastandumise vahendiks on näiteks satiir. See eeldab kindlat sihtmärki – kedagi, kelle üle naljatada ja keda seeläbi kritiseerida või isegi hukka mõista, kasutades liialdusi, paroodiat või irooniat. Sihtmärk võib olla isik, institutsioon, inimgrupp või nähtus. Jonathan Greenfield (2019: 13) märgib, et varem on satiiri käsitletud moraliseerimise vahendina: pöörates tähelepanu oma sihtmärgi pahedele ja rumalusele, saavat neid paremuse poole pöörata või karistada (Greenfield 2019: 13); see käsitlus haakub üleolekuteooriaga. Dustin Griffin (1994: 39, 52, 132) on lisaks täheldanud satiiri kui pärimise, provotseerimise ja uurimise vahendit ning satiirikule antud luba valetada ja liialdada, taotledes samal ajal teatavat tõetruudust. Näiteks stereotüüp erineb satiirilisest kujutamisest, kuna üldistab ebatõeselt ja ebaõiglaselt, seevastu satiiris pole välistatud stereotüüpide kasutamine teatava tõe lausumiseks või millegi kritiseerimiseks.

Satiir kui võimustruktuuri kriitika on sarnane ameerika huumoris tuntud põhimõttega „lööa ülespoole” (*to punch up*), mida Ben Schwartz (2016: 134) kirjeldab kui olukorda, mil nalja sihtmärgiks on valitud privilegeeritud või pretensioonikalt käituv persoon. Oma huumorieetika uurimuses toob Jarno Hietalahti välja, et sel-line sihtmärk on tavaliselt isik või grupp, kelle käes on hinnanguline võim: türann, miljardär, valge heteroseksuaalne mees. Lubamatud sihtmärgid on näiteks rahvus-, soo-, seksuaalvähemused või erivajadustega inimesed. Lööes allapoole, lööd maaslamajad. Küll aga on võimusuhted paindlikud ja voolavad ning keda täpsemalt võiks

vähemusena käsitleda, oleneb kontekstist. (Hietalahti 2024: 91–92) See reegel pole maksiimina niivõrd veenev, sest viitaks justkui sellele, et võimupositsioonil olijatel pole lubatud teiste üle nalja teha. Hietalahti toob näiteks toonase Soome peaministri Sanna Marini, kes ei saaks selle reegli järgi mitte ühegi soomlase üle naerda, selal kui tema üle on lubatud teha ka kõige karmimaid nalju (Hietalahti 2024: 112). Annie Gérin (2018: 69) tõi korrale kutsuva ja kritiseeriva funktsiooni näiteks satiiri kui enesekriitika (vn *самокритика*) vahendi Nõukogude Liidu satiiriajakirjades, mille kaudu keskne võimustruktuur võis allapoole lüüa iga kommunismivastaseks tembeldatud sotsiaalset gruppi või nähtust.

Schwartz (2016: 134–135) tõi konteksti muutuse näiteks USA avaliku elu tegelase ja endise sportlase Caitlyn Jenneri, kelle iluoperatsioonide ja isegi soolise identiteedi kohta võis nalja teha, enne kui ta avalikult teatas, et identifitseerib end naisena. Siinkohal saab paralleele tõmmata agressiooni ja solvumisega: kui käsitada Älice'i kontot satiirina, siis võib vaielda, millist võimustruktuuri tema mõtteväljatused õonestada võiksid. Või hoopis: millist maaslamajat lüüa. Siinses kontekstis võib Älice mõjuda näitena kui mitte amerikaniseeruva noorsoo ilmselgest kriitikast, siis vähemalt nende tögamisest.

Satiiriga lähedane, kuid eristuv on paroodia, mida Ziva Ben-Porat (1979: 247) on defineerinud kui sagedasti humoorikat representatsiooni „modelleeritavast reaalsusest” ehk mõnest kirjandusteosest või kunstiobjektist, mis representeerib omakorda originaalset „reaalsust”, näidates parodeeritava objekti võtteid samas sõnumis esineva kahe koodi koostoime kaudu. „Borat” on oma libadokumentaali (ingl *mockumentary*) vormis dokumentaalfilmide paroodia, kuna kasutab parodeeritava žanri keelt. Satiir seevastu on Ben-Porati (1979: 247–248) definitsioonis kritiseeriv representatsioon „mittemodelleeritavast reaalsusest” ehk mõnest reaalsest nähtusest, mis on alati koomiline ja sagedasti karikeeriv. Satiir loob arusaadava seose oma objektiga, milleks võib olla mõni sotsiaalne või kultuuriline nähtus, nagu eelarvamused või grupid. Älice võiks olla teismelise tütarlapse päevikupidamise või Facebooki isikublogi paroodia, kuid omandab satiirilise mõõtme, kui temas nähakse noorsoo pilamist. Erisus ei välista nende vormide segunemist, aga kas paroodias paistab satiiri taotlust ja kelle või mille suunal, oleneb kontekstist.

Agressiooni või kritiseerimise asemel võib nalja pakkuda hoopiski ootamatus ja kohatus. Älice'i filtreerimata mõttevoolu võib analüüsida huumori inkongruentsusteooria järgi, mis ei sea nalja keskmesse mitte üleolekut, vaid absurdsuse ja juhuslikkuse. Nii vastasid Hobbesile iiri filosoof Francis Hutcheson (1750: 24), kes pakkus välja idee naerust kui reaktsioonist ebakõlalistele või vastuolulistele objektidele, inimestele või situatsioonidele, ning šoti luuletaja ja filosoof James Beattie (1776: 602), kes kirjeldas naeru tekkimas siis, kui mõistus loob seose kahe või rohkema pealtnäha kokkusobimatu asja või idee vahel. Kui kellegi isikuga (nt avaliku elu tegelasega) seotud Facebooki leheküljed tavaliselt postitavad sidusamas või kombekohasemas toonis, siis Älice'i mõttevool näib olevat filtreerimata. Nouvioni linnake ja sealsete elanike tegemised ajavad vaatajad naerma, sest ilmasõja koleduste keskel välditakse Gestapo kurje plaane ja hoopiski aetakse taga Van Klompi „(Suurte tissidega)

langenud madonnat". Vaatajate ootusi petetakse igal võimalusel, aktsentidega mängimisest aina sürreaalsemateks muutuvate konfliktideni.

Üleolekut, kriitikat ja puhast päevakajalist absurdi kannab endas ka amerikaneerunud eestlase tegelastüüp.

Ameerika kultuuri mõjuväljas

Järgnevalt toon välja amerikaniseerunud eestlase tegelastüübi võimalikke algeid ja vanemaid kontekste. Ameerikaliku (populaar)kultuuri üldine võidukäik kulges käsi-käes filmikunsti arenguga. Amerikaniseerumise ja globaliseerumise diskursuses tsiteeritakse tihti Briti filmikriitiku George Arthur Atkinsoni (1927) kirjeldust USA filmitööstuse mõjust 1920. aastate Suurbritannia vaatajaskonnale: „Nad lähevad vaadata Ameerika filmitähti. Nad on Ameerika meedia peal üles kasvanud. Nad räägivad Ameerikast, nad mõtlevad Ameerikast, unistavad Ameerikast. Meil on mitu miljonit inimest, enamasti naised, kes on justkui ajutised Ameerika kodanikud.” (Atkinson 1927)

Sajand hiljem on Ameerika ajutiseks kodanikuks olemine kõikehõlmav kogemus. USA kaubamärkide, filmi- ja teletööstuse, avaliku elu tegelaste jm argine kohalolu praeguse eestlase kultuuritajus ja linnaruumis tõestamist ei vaja. Nõukogude Liidu lagunemisel paiskus Eesti kultuurilisse teadvusse filtreerimata Ameerika televisioon ja kino koos moekunsti, muusika ja keelega. Teise maailmasõja järel Ameerikasse jõudnud pagulaseestlaste kogukonnad olid aga taasiseseisvumise ajaks selle kultuurivälja lättel elanud juba ligi pool sajandit. Amerikaniseerumise kujutamises võib tõmmata Välis-Eesti ja taasiseseisvunud Eesti vahel huvitavaid paralleele.

Kuigi filmi ja videot kasutati pigem dokumenteerimiseks (ajaloo talletamine, sündmuste ülesvõtted, telelavastuste salvestused, elulood), lavastasid väliseestlased kaks täispikka mängufilmi. Mõlema režissöör oli Edmund Martin (1910–2003). Eestis sündinud ja Viinis filmihariduse saanud ning hiljem aktiivse pagulaskultuuri edendajana tuntud Martin asus elama Lakewoodi New Jerseys, millest kujunes üks suuremaid väliseesti kultuurikeskusi. Tema kahest filmist on tuntum August Kitzbergi „Libahundi” aineline „Tiina” (1976). Kuid tema esimene täispikk mängufilm, varieteehõnguline komöödia „Seitse vihta” (1958), on pilguheit ühe eesti kogukonna ellu 1950. aastate Ameerika äärelinnas. Süžee keskmes on kohaliku sauna sajanda kokkusaamise tähistamine. Filmi ülesehitus on episoodiline: näidatakse värvikate tegelaste elu. Peo eestvedajad on endised ohvitserid Juhan Lõhmus (mängib Ott Valter) ja Ilmar Ratas (Heinz Riivald), kelle kaudu pikitakse dialoogi mälestusi sõjast. Vabariigiaegse väärrika daami tegelastüüpi esindab leskproua Ojamaa (Polli Mõtus). Hargneb lahti armastuslugu kahe noore, Virve (Viiu Allik) ja Jõgise (Madis Aule) vahel. Näidatakse amerikaniseerunud perekonda Toomet, kes peatselt Californiasse kolib ja kelle tütar (Marju Hiiesalu) unistab Hollywoodi filmistaariks saamisest. Nende episoodidega vahelduvad muusika ja koreograafia. Muusika kirjutas väliseesti helilooja Jüri Mandre, filmi peateemaks saanud teos „Saunamarss” kõlab alguses ja keskpäigas saunaliste koori esituses. Füüsilise komöödia vahepalaga astuvad üles

tsirkuseartistid Arri ja Rolli Jõgimar. Tegevustik kulmineerub, kui Ilmari abikaasa Sirje (Valli Martin) mängib saunalistele vingerpussi ja näppab koos oma sõpradega nende pidusöögi ja rõivad. Segaduses jõuavad mehed hoopiski naiste korraldatud peole ning filmi lõpetab muusika- ja tantsukava.

1950. aastad oli televisiooni kuldajastu, mil televisiorid jõudsid USA-s massidesse ja televisioon kinnistus domineeriva meelelahutusliku meediumina. Kuigi „Seitse vihta” on täispikk mängufilm, sarnaneb see teemade ja formaadi poolest tolle aja kuulsamate telesaadetega. Selle valmimise ja vaatajateni jõudmise ajal valitsesid teleekraanidel muusikalised situatsioonikomöödiad keskklassi peredest, nagu „Father Knows Best” („Isa teab kõige paremini”, 1954–1960) ja „The Adventures of Ozzie and Harriet” („Ozzie ja Harrieti seiklused”, 1952–1966). Aasta varem oli lõppenud komöödiasari „I Love Lucy” („Ma armastan Lucy”, 1951–1957), milles Lucille Balli kehastatud koduperenaine otsis võimalusi oma muusikust mehe kõrval kuulsaks saada. Kümneni algusest olid humoorikate ja muusikaliste varieteesaadete formaati kinnistanud Betty White'i *show* (1951–1954) ja Lawrence Welki *show* (1951–1982). Sellise televisiooniformaadi väljakujunemine ei jäänud USA piiresse: sarnaseid, küll estraadihõngulisemaid lavastusi näitas Nõukogude Eesti teleekraanidel 1955. aastal alustanud Tallinna Televisioonistuudio, hilisem Eesti Televisioon. Varaste telelavastuste staarina tuntud Helgi Sallo debüteeris Artur Rinne lavastatud muusikalises telekomöödias „Muinasjutt kevadest” (1959), hiljem kujunesid telekomöödia legendideks Ervin Abel, Sulev Nõmmik, Jüri Krjukov ja Urmas Kibuspuu. „Seitsmes vihas” on palju sarnast ka Kodu-Eesti teleestraadilavastustega, kuid äärelinna kogukonna elu kujutamises kangastub rohkem varajast ameerikalikku situatsiooni-komöödiat (ingl *sit-com*).

Filmi dialoogis pole tõrjutud anglitsisme ega laene ning kohati neid isegi rõhutatakse. Noorema põlvkonna seas kõlab nii inglise-eesti segakeelt kui ka lihtsalt intoneeritust. Vanema põlvkonna tegelaste seas näitab anglitsismide kasutamine pretensioonikust. Kui kokku saavad koduperenaine proua Toome ja leskproua Ojamaa, järgneb humoorikas vestlus perekond Toome Californiasse kolimise ja praeguse maja müümise teemal, kus võib täheldada inglise verbi *like* varajast laenuna kasutamist:

Proua Toome: No *why not*, kui laigite?

Leskproua Ojamaa: Muidugi laigime!¹

(EFA.403.vi.20150: 00:15:23–00:15:25)²

Sage ingliskeelsete fraaside kasutamine võib tõsta tegelasi esile kui väliseesti kogukonda ümbritseva angloameerika keele- ja kultuurikeskkonnaga kaasaminejate karikatuure. Kui koju saabub näitlejaks saamisest unistav peretütar, värsked modelli-

¹ *Laikimine* on nüüdseks argikeeles käibel pigem sotsiaalmeedias avaldatud heakskiidu tähenduses. Sõna laialdase leviku valguses on meenutatud, et Johannes Aavik pakkus *laikima* välja 1919. aastal uudissõnana tähenduses 'välja nägema' (vt Saagpakk 1996: 38, *sub* laikima).

² Siin ja edaspidi esitatud audiovisuaalsete allikate transkriptsioon pärineb artikli autorilt.

fotod kaasas, ei paista ta esmalt üldsegi eesti keelest aru saavat, mille peale hargneb vestlus:

Proua Toome: *Everything on okay!*

Preili Toome: *Hooray!*

Leskproua Ojamaa: Preili nõnda särtsu täis!

Proua Toome: *You wonder? Move*'ime ju Hollywoodi!

Leskproua Ojamaa: Hollivood! Seal tehakse ju filme?

Proua Toome: Ja *movie* staare!

EFA.403.vi.20150: 00:16:47–00:17:01)

Stseen moodustab üürikese osa tervest filmist, näidates kildu kogukonna igapäevaelust. Californiasse kolimine ja näitlejakarjäärist unistamine viitab ameerikaliku eduloo tagaajamisele ja lõtv seotus filmi ülejäänud süžeeaga jätab selle pigem vaatajat naerutavaks sketšiks.

„Seitsmest vihasst” võib välja lugeda amerikaniseerumise ja noorte edumeelsuse satiiri, kuid perekond Toome California unistuse kõrval naljatatakse ka kodumaa-nostalgia üle. Saunapeo ettevalmistusel leiutab pagariseltsist saunaline Saar (Renee Schmidt) kilu-rukkikringli ja näitab seda saunapeo võõrustajale kirjanik Aadu Udustele (Kustas Viljuri), mille peale too jääb nukralt kodumaa poole õhkama. Leskproua Ojamaa mainib vastusena proua Toome pisut uhkeldavale kolimisjutule oma kadunud abikaasat ja haritud külalisi, keda nad Eestis omal ajal võõrustasid. Inglise-eesti segakeel eestlaste kogukonnas või isamaaline nostalgia 1950-ndate Ameerikas mõjuvad koomiliselt just vastuolu tõttu keskkonnaga. Ohku jääb enne-koike arusaam muutuvatest aegadest ja ebakõladest normide vahel.

Ameerikalikust kultuurist kütkestatud peretütre tegelastüüpi leidub ka Ilmar Külveti (1920–2002) näidendites. Külvet oli üks väliseesti kirjanduse suurkujusid, kes polemiseeris väliseesti identiteediotsingutega nii proosas kui ka draamas. Keilas sündinud ja hiljem Kanadas elanud Külvet asus näidendeid ja lühiproosat kirjutama 1960. aastatel. Aastakümnetepikkune ajakirjanikutöö võis anda ainekst tema tekstides kajastuvalle ühiskonnakriitikale. Näidendis „Lamp ei tohi kustuda” (valminud 1966, esmakordselt lavastatud 1968) esindavad sellist poleemikat peategelane Manivald Edurind ja tema tütar Helin. Edurind on USA suurlinnas elav vaesunud väliseesti kirjanik, kes on äsja valmis saanud paatosliku isamaalise romaani „Soo puhkeb õitsele”. Pälvimata kogukonnalt soovitud tunnustust, saab ta kutse avaldada teos Nõukogude Eestis. Kui aga selgub, et see tähendaks tema ja teose rakendamist kommunistlikus propagandas, virgub Edurind oma diivanil ja avastab, et see oli õudusunenägu.

Edurinna tütar Helin saabub isale külla esimeses vaatuses ja tema eestiinglisesegune kõnemanier tutvustab teda juba esmamuljel kui assimileerunud noort:

HELIN: Oh, pops. The trip was so exciting. Vahepeal on juhtunud nii palju tore-
daid asjaid – just nagu merry go-round'is. Ja ma olen nüüd kohutavalt happy,
sest vaata, pops – just look what I have got. [---] You are right, popsikene. Tõeline
diamond engagement ring. Hind? Kindlasti paartuhat dollarit. Jah, sinu väike tütar

on kih-la-tuud. Ja peatselt ... (*Laulab end lustakalt tiirutades.*) Here comes the bride. Here comes the bride ... (Külvet 1982a: 31)

Edurinnale valmistab tütre soov abielluda jõuka ameeriklasega suurt meelehärmi. Isa kutsub seda veresegamiseks ja vastab: „Sina kuulud eesti rahvale ja võid abielluda ainult eesti mehega” (Külvet 1982a: 32). Et see on toona päevakajaline teema, näitab väliseesti sotsioloogi Tõnu Parmingu uuring pereloomisest ja segaabeludest, milles ta täheldas väljapoole kogukonda abiellumise kasvavat trendi ja mille lõppsõnas kirjeldas Ameerika eestlaste kultuurigruppi kui tamme, mille tõrudest enam uusi võrseid ei sirgu (Parming 1970: 34). Edurinnas ja Helinis väljendub konflikt, mille ühel poolel seisab vanema põlvkonna esindaja, kes kodumaale Kalevipojana naasta ihaleb ja Eesti põlve uueks luua soovib (Külvet 1982a: 30), teisel poolel noorem põlvkond, kes on avatum hoopiski neid võõrustava riigi elulaadile. Näidendis on satiirilisi elemente: liialdatult amerikaniseerunud tütarlaps satub konflikti oma pettunud vanamoodsa isaga, kriitikas ei anta õigust kummalegi.

Et Helinit on kujutatud Ameerika unelma ja kapitalistliku mõtteviisi meelevaldas, näitab tema vastus isa rahulolematusele: „Ta armastab mind ja on rikas. Kõik muu ei tähenda midagi.” (Külvet 1982a: 32) Helin isegi tõrjub isa tagurlikkust, kurioosel kombel kõneldes palju puhtamas eesti keeles, kuni pöördub tagasi oma tavalise kõnemaneeeri poole:

HELIN: Ei, isa, ma ei ole mingi reetur, vaid ainult moodne inimene ja ka sinul oleks aeg välja tulla mineviku varjude riigist moodsa aja valgusesse. Vahe minu ja sinu generatsiooni vahel seisab selles, et teie vaatate maailma läbi keldrikorteri akna, kuid meie näeme seda Empire State Building’u kõige kõrgemalt korruselt. Mis mõtet on sul näiteks kirjutada eesti keeles raamatuid, mis sulle midagi sisse ei too! Parem õpi bookkeeping selgeks ja ma hoolitsen selle eest, et saad korraliku koha... Ma tean, et sa tuleksid sellega toime, sest sa oled nii clever. (*Hellitaval*) Minu clever popsi-kene. [---] Miks peaksime tingimata midagi vana säilitama? Miks peab maailm üldse olema eraldatud igasugusteks riikideks ja rassideks? See on kunstlik ja Useless. Kõik inimesed peaksid ühinema üheks-ainsaks happy familyks. Ainult siis saab ära hoida vaenu ja sõdasid. (Külvet 1982a: 32)

Tänapäevases mõistes *Estonglish*’it ehk eesti-inglise segakeelt pruukiva maailmaparandajana näib Helin noore Põhja-Ameerika väliseestlase karikatuurina, kelles võiks näha varajast Alice’it. Kuid sarnaselt Heliniga on karikatuurne Edurind: ta hoiab kodumaa sihti niivõrd tugevalt, et satub hoopiski Nõukogude Liidu lummu-sesse. Näidendi lõpustseenis naaseb Helin isa juurde ja otsib temaga lepitust, näidates üles muutunud suhtumist eestlusse. Paraku on asju, millel eesti vastet ei olegi:

HELIN: Vaata, mis ma sulle tõin. Püüan olla sulle meelepärane ja katsun kõik lugeda üles eesti keeles. Vaatame, kas oskan. Siin on suurte aukudega juustu, pudel Hennessy’d, oakohvi ja suitsutatud chicken ... ei vabandust, kana ... mune, bacon-it ja T-bone steak. Hei isake, kuidas on T-bone steak eesti keeles?

EDURIND: Ma ei tea. Eks T-bone steak ole ... lihtsalt ... noh T-bone steak.
(Külvet 1982a: 50)

Puändina jääb siiski kõlama Helini naiivsus: ta ütleb isale lahkudes, et kavatseb koos oma jõuka abikaasaga Nõukogude Liidus müüa pesapallikurikaid, et ka nemad ameeriklasteks muutuksid. Õhku jääb mõte, et Ameerika mõjutuste eest pääsu pole. Sama jonnakusega otsustab vanema põlvkonna Edurind kirjutamist jätkata. Külveti valik näidata Helinit ja Edurinda paralleelsetelt positsioonidelt võiks viidata pigem mõttemaailmade pörkumisele (inkongruentsus) kui ühe või teise parastamisele (agressioon). Tekib küsimus, kes täpselt jääb võõraks: kas (toona okupeeritud) Eesti ihaleja või amerikaniseerunud noor? Külvet on osavalt loonud kahe kultuuriruumi puutepunktist koomilise konflikti, mis vahendab ka väliseestluse positsioneerumise poleemikat.

Külveti ühes tuntumas näidendis, milleks on 1968. aastal valminud „Sild üle mere” (vt Külvet 1982b), figureerib samuti ameerikaliku mõtteviisi meelevaldas pere-tütar. Kuigi näidend on draama, mitte komöödia, annab see aimu oma aja amerikaniseerumist puudutavast poleemikast ja näitab Külvetit satiirikuna. Lavalaudadel suure menu pälvinud „Silda üle mere” on peetud temaatiliselt eelneva teose „Lamp ei tohi kustuda” edasiarenduseks. See pidi lavale jõudma ka 1972. aasta esimestel ülemaailmsel eesti kultuuripäevadel (ESTO) Torontos, kuid võeti terava vastukaja tõttu programmist välja. Reaktsiooni põhjustas 1944. aasta suurt põgenemist kujutav näidendi avastseen, milles peategelane Paul Toomik lööb teise tegelase Vello Meerendi teadvuse tuks, et saada viimane koht Rootsi viivas paadis. Toronto väliseestlaste ajalehes Vaba Eestlane ilmus lugejakiri, mis tervitas lavastuse ärajäämist, kuna näidend kujutab väliseestlasi võõrsil uhket ja tõusiklikku elu elamas (Toronto Vaim 1972), viidates sellele, et näidend ületas osa vaatajate valuläve.

Toomik abiellub teise paadis olnud põgeniku Helgaga. Nad elavad koos kahe tütrega 1960. aastate Torontos. Toomikust on kujunenud kogukonnas mõjukas tegelane: ta on kandidaat Eesti Vabariigi diplomaadi kohale, kuid samal ajal suhtub põlgusega kogukonna tegevusse. Mäsumeelne vanem tütar Linda on oma ameeriklastest sõprade mõjuväljas ja tõrjub kõike eestlaslikku. See läheb aga Toomiku ambitsioonidega vastuollu. Linda läheb kaasa sõjavastaste protestiaktsioonidega ja valmistab tuska oma vanematele, kes soovivad kõigest väest jätta väliseesti kogukonnas väarikat muljet. Päevakajaliselt näidatakse noorema põlvkonna väliseestlaste huvi (anglo-ameerika kontekstis) vasakpoolsete poliitiliste vaadete vastu, mis väljendus ka Korea ja Vietnami sõja kritiseerimisena, kuigi vanem põlvkond nägi neis võitlust kommunismi vastu. Näidendi teises pooles saabub Nõukogude Liidu saadikuna Torontosse kodumaale jäänud Vello Meerend, kes paljastab, et Linda on hoopis tema tütar. See põhjustab Lindas muutuse ja tema vastumeelsus eestlaslikkuse suhtes lahtub.

Näidend kujutab satiirilisel eestlusele või ameerikalikkusele rõhuvaid tegelasi ja pealtnäha ideaalse väliseesti elu varjukülgi. Kultuuriruumide pörkumises kajastub aga isiklikum lugu ja õppetund saabub tegelaste arengukaares: kohtudes mineviku ja Meerendi vahendusel Nõukogude Eestiga, lubab Paul Toomik olla parem perepea ja oma positsiooni vääriline; ameerikalike poliitiliste liikumiste ja identiteedituse

küüsis Linda leiab oma eestluse. Näidendi probleeme tekitanud avastseen tundub pigem näilist ideaalsust raputava kui väliseestlaste reeturlikkust kuulutava vahendina. Osale suure põgenemise tragöödiat ja kannatusi kogenutele võis see siiski mõjuda teisiti.

Amerikaniseerumise teemat puudutab ka Elin Toona 1988. aasta romaan „Kaleviküla viimne tütar”, mille peategelane Tiiu on löksus oma ameeriklasest abikaasa ja väliseesti kogukonna nõudmiste vahel. Tiiu saabub isa matustele isoleeritud Kaleviküllas New Jerseys. Tema tütar Rosa, kelle ta matustele kaasa võttis, ei sobitu kuulekate ja vagurate eesti laste sekka, tekitades temas nõutust:

Tiiu hoidis Rosat. Ta teadis, et see oli tema laps, tema kehast sündinud. Aga ta ei olnud oma lapsele ligi pääsenud. Ta oli püüdnud, jumala eest, ta oli püüdnud! Tuhanded peanutbutteri võileivad, hamburgerid ja hot dog'id oleksid pidanud siluma teed ema ja tütre vahel. Aga tütar oli võõraks jäänud. (Toona 1988: 74)

Rosa isa Chuck viis Tiiu kodukülalt eemale ja tõrjus kõike eestlusega seonduvat. Tänu sellele pole Tiiu küla jaoks enam „oma” ja nii teda kui ka tema tüdart koheldakse võõrastena. Võõraks Tiiu aga jääbki, kuna selgub, et tema tegelik isa oli saksa sõdur. Konflikti lõpplahendusena ujutatakse küla üle ja Tiiu lahkub oma tütreaga, vihjamisi sihiks Eesti. Satiiri fookuses on rohkem ülejäänud Kaleviküla eestlased, kes ka pärast uputust asuvad agaralt saabujatele suveniire müüma. Kuid kõlama jääb ka hoiatus amerikaniseerumise eest. Toona on hiljem väljendanud soovi kirjutada raamatule järg, milles Tiiu saabubki Eestisse, aga tema kannul käib seesama Ameerika, mille eest ta põgenes:

Aga Ameerikast tuleb nii palju võõrast, mis ei kuulu meie maailma, jama, mis paneb väikesed kultuurid ohtu. Keegi kirjutas hiljuti, et meie eliit on nüüd ärimehed, mitte enam loomeinimesed, nagu varem. Siin Euroopas on väga kõrgetasemelist kunsti, kuid seda tarbib aina vähem inimesi, valdavalt levib ühetaoline massikultuur, mis saavutab ülekaalu ja võidab varsti süvakultuuri. (Lindsalu 2015: 12)

See mõte sarnaneb filmikriitik Atkinsoni kirjeldusega ajutistest Ameerika kodanikest. Väliseesti kunstis tähistab amerikaniseerunud eestlase tegelastüüp uue aja ja moe küttes olevat noort, kandes mõnetist muret assimileerumise ning keele ja kultuuri hääbumise pärast. Noorte tegelaste õnneotsingud ja mässumeelsus viitavad oma aja väliseesti noorte mõttemaailmale, nii nentivalt kui ka stereotüüpidega mängides. Nagu näha järgmises peatükis, võib paralleele leida ka taasiseseisvunud Eestist: teiste kultuuriväljade mõjus hakati tajuma ohtu. Selleaegne amerikaniseerunud eestlase tegelastüüp on aga selgemalt kriitiline.

Võõras eestlane taasisesesvunud Eestis

Amerikaniseerumise teema paistab taasisesesvunud Eestis silma telemeedias. 1990. aastad tõid Eesti telekanalitesse ohtralt välismaa sarju ja filme. Nõukogude aja varieteeprogrammidest kasvasid välja humoorikad aastavahetust tähistavad paroodiasaated, mis pöörasid tähelepanu lõppeva aasta teemadele. Hiljuti avanenud ühiskonna jaoks uusi nähtusi peegeldas ETV 1992. aasta aastavahetuse saade „Aisakoll”, mille stsenaariumi autor oli kirjanik ja humorist Andrus Kivirähk.

Hämmastust ja kummastust lääne telemeedia üle illustreerib „Aisakolli” üks paroodiasketš „Leegitsev jõgi” USA seebiseriaalide ainetel. Tegemist oli väidetava sarja viimase osaga, milles tolleaegsete pärisarjade „Dallas” ja „Twin Peaks” tunnusmuusika taustal avastavad tegelased võimatuid sugulussidemeid. Avasteenis teatab Guido Kanguri kehastatud tegelane Maria Avdjuško tegelasele, et soovib lahutust ja nende poja hooldusõigust. Ilmub Piret Kalda tegelane, kes paljastab, et Avdjuško tegelase abikaasa pole tegelikult tema mees, vaid tema õde. Sketš muutub järjest sürreaalsemaks uute sugulussidemete paljastamiste tõttu, viidates seebiseriaalidest ja melodraamade sündmustikest tuntud pöörakule. Kuigi Eesti televaatajad tutvusid seebiooperitega juba 1988. aastal Brasiilia lembesarja „Orjatar Isaura” näitel, oli taasisesesvumise järel rohkem võimalusi näha USA toodangut, mis tõenäoliselt andis ainet „Aisakolli” parodeerivale sketšile.

Sarnast teemat käsitles naljaintervjuu värselt Ameerikast naasnud eestlasega. Sketš on teleintervjuu paroodia, aga selles võib kohata ka satiiritootlust. Naasjat on kujutatud Miki Hiire kõrvade ja näoga, tal on linane särk seljas ja sõlg rinnas. Tugeva ameerika inglise keele aktsendiga (sh [ɪ]-häälikut rõhutades) jagab ta muljeid elust Ameerikas:

Noh, Ameerikas pead oskama läbi lüüa, pead kohanema. Sa pead oskama kokku sulada. [...] Mul oli alguses seal väga raske, aga noh, pead ise täitsamees olema ja õnnel sarvist kinni haarama ja OK! [...] Noo Ameerikas peetakse väga lugu *no smoking, no drinking* ja juuakse väga palju vett. Väga palju... pangede kaupa. Ja loomulikult – *keep smiling*, ainult naerata ja siis on sul edukas *business*.

(ERR-i arhiiv, 1992-082610-0001: 00:17:40–00:18:22)

Intervjueerija märkusele, et ta näeb välja Miki Hiire moodi, vastab ta nii:

See on niisugune kohanemine. See on sissesulamine. Aga hingelt olen ma ikka eestlaseks jäänud ja kodune keel on meil eesti keel ja hiljuti tõime välja Anton Hansen Tammsaare „Tõe ja õiguse” *first part*. Mina ise kehastasin Andrew'd... Andrest, jaa! Ja siis no iga aasta käime ESTO-l.

(ERR-i arhiiv, 1992-082610-0001: 00:18:27–00:18:56)

Kuigi intervjueerija kirjeldab külalist võrdlemisi hiljuti Eestist lahkununa, paistab tegelases olevat väliseestlusega seonduvaid jooni. Küll aga mängib omapärane austusavaldus eesti kirjanduse tüvitekstile taas erinevate kultuuriväljade pörkumisega.

Rahvariided ja Miki Hiire kõrvad tekitavad oma vastuoluga huumorireaktsiooni, aga kas see väljendab üleolekut? Intervjueeritakse ka teist naasnut: kaamera näitab saatejuhi kõrval taldrikul olevat hamburgerit, kes kõneleva väliseestlase sõnul on paraku liiga amerikaniseerunud ja enam eesti keelt ei räägi. Küll aga joob ta palju rohkem vett ja on seeläbi „edukas *businessman*”.

Kas selline tegelaskujutus võiks Eestisse naasjate suhtes olla kriitiline või stereotüüpiseeriv? Tegelase võõruse rõhutamine väljendab üleolekut ja teatavat grupisisesest solidaarsuse loomist võõra suhtes. Sketš oli päevakajaline, sest naasvad väliseestlased olid meediapildis (nagu ka kollektiivsesse teadvusse tungiv angloameerika kultuur). Omandireform ja repressioonide või pagemise tõttu kaotatud vara tagastamine oli värske teema ja naasvad väliseestlased näitasid üha enam üles soovi osaleda riigi taasülesehitamises. Väliseestlase karikatuur võib rõhutada naasmise traagikat, kujutades üht kaotsimineku piiril seisvat eestlast ja teist, kes on hamburgeriks muutudes selle piiri ületanud. Võõrana tähistatud, mikihiirestunud ja aktsendiga eestlases on paljutki, mis on „oma”, kuivõrd nad kannavad rahvarõiva elemente ja näitavad üles entusiasmi kodueesti kultuuri suhtes. Vaatepilt võiks pigem kajastada uue aja kummalisust.

Võõra aktsendiga tagasipöörduja on ka rootsieestlast kujutav tegelastüüp. Rootsi kujunes väliseestlaste üheks suuremaks kultuurielu ja kogukonnategevuste keskseks. Aastakümnetega Eesti telemeedia raudvaraks saanud sarja „Õnne 13” kõige esimeses stseenis sõidab auto, millest väljub küll eesti keelt kõnelev, kuid ingliskeelseid fraase kasutav Thor-Björn Margna (Eero Spriit), kes soovib majast pilte teha. Hiljem väidab ta, et on maja omanik, õhku jääb küsimus, kas maja elanikud saavad majja jääda või ehitatakse see pansionaadiks. Konflikt jätkub hooaja lõpupoole, 14. osas. Jao avastseenis, kui Margna naaseb ja kõnetab maja elanikku Johannest, näidatakse võõrast kui kergesti kohmetuvat välismaalast, kelle keelekasutus on koomiline:

Margna: Tere jõudu! Iga kord, kui mina tulen, teie kaevate labidaga maad!

Johannes: Millega siis veel, kui mitte labidaga?

(ERR-i arhiiv, 1994-000001-0014: 00:00:44–00:00:56)

Kentsaka, ent ohtliku võõrana tutvustab ta end seejärel jamesbondilikult: „Mina olen Margna. Thor-Björn Margna.” Kohvilauastseenis koos Johannese ja Almaga selgub, et algne plaan muuta Õnne 13 maja pansionaadiks pole Margna jaoks enam atraktiivne, mis osutab toonasele väikelinna mahajäetusele ja vaesusele. Oleks lootust, et elanikud võiksid jääda üürnikeks, ent küsimusele, kuidas nad üüri maksta jõuaksid, järgneb teravam hetk:

Johannes: Seda eesti asja ei suuda ühele välismaalasele üldse selgeks rääkida!

Margna: Mina ei... ei ole välismaalane. Mina olen eestlane!

(ERR-i arhiiv, 1994-000001-0014: 00:06:25–00:06:35)

Edasi räägib Margna, et tema jaoks pole Rootsis elamise kulude kõrval maja väljaüürimine kuidagi kasumlik ja ta kavatseb maja maha müüa. Ta mõonab, et

jätaks enda omandisse maalapi ja ühe korteri „igaks juhuks, äkki saab sest riigist veel asja – siis mina tulen tagasi” (ERR-i arhiiv, 1994-000001-0014: 00:07:22–00:07:33).

Maja elanikel ei jää muud üle kui apelleerida Margna kasumiahnusele. Kuigi Margna on rootsieestlane, esindab ta siin amerikaniseerunud eestlasega sarnast individualistlikku tegelastüüpi, mis väljendab teravalt reaktsiooni omandireformile ja 1990. aastate kultuurišokki. Margna kujutamine väljendab üleolekut ennast kehtestavast „võõrast”, kes kõneleb naljaka kõlaga eesti keelt ja sellest olenemata väidab, et on „oma”. Samas saab siit välja lugeda ka lihtsalt eri kultuuriruumide ja mõttemaailmade esindajate konflikti: Margna teadmatus sellest, et teda võõraks peetakse, annab olukorrale veelgi (tragi)koomilisema varjundi. Tegelas kasutatakse kodueestlaste grupisese solidaarsuse loomiseks: Margna on esmalt antagonistlik, võimu kehtestav võõras, kuid ka tegelane, kelle arusaamad tekitavad humoorikaid situatsioone. Hilisema majaelanikuna paistab Margna samas silma rohkem ärihai kui võõramaalasena.

Teine näide rootsieestlast kujutavast tegelastüübist on „Kreisiraadio” saadete Alev Ström (Peeter Oja), kes esmalt ilmus raadios sissehelistava Rootsi väliseestlasena. Tuntud sketš pärineb 1998. aasta vana-aastaõhtul ETV-s näidatud „Kreisiraadiost”: absurdistlaolusega sketšis tutvustas Ström vaba maailma saadikuna oma kodulinna Stockholmi, kuigi vaatajad nägid hoopis laiuvat talvist Eesti talumaastikku. 2000. aastate esimese kümnendi keskpaigas ilmub Ström välja SEB Eesti Ühispanga turunduskampaanias. Reklaam kõlas sündsusetult toonase Rootsi pankade vastase meelsuse ja majanduslanguse kontekstis, millele pööras tähelepanu suhtekorraldaja Janek Mäggi oma arvamuses:

Lihtsalt ühel päeval tuleb Alev Ström SEBst või Swedbankist ja teatab: „Teie ei ole mitu kuud suutnud oma kohustusi täita – uks on seal.” Ja hakkab ise kinnisvaramanikuks. Alev Ström (täpsemini tema tööandjad Rootsi pangad) muuseas riiki juhikbi – Toompeal töötavad tema Tallinna murrakut valdavad tõlgid. Sest see, kelle käes on raha, selle käes on võim. Ja laenaja on laenuandja ori, nagu kinnitab Vana Testament. (Mäggi 2008)

Siinkohal kangastub taas turumajandusliku ühiskonna uute probleemide kriitika ja samas kasutab Mäggi Strömi tegelast satiiri vahendina, kritiseerides võimustruktuuri, niisamuti nagu võimuga seostus „Õnne 13” Margna, kes soovib end maja elanike ees kehtestada ja elukorraldust suunata. Kui tõlgendada veel „Aisakolli” Miki Hiirt ja hamburgeri kui assimileerunud naasjate pilamist, hakkab amerikaniseerunud eestlase tegelaskuju omandama ühiskonnakriitilist tähendust ja solidaarsuse hoidmist võõraste mõjutuste ees.

Miki Hiir kui amerikaniseerumise sümbol ja Toomas Hendrik Ilvese juhtum

Disney tuntuim kaubamärk ja ameerika populaarkultuuri sümbol Miki Hiir saabus Eestisse 1930. aastate algul, mil linastus animafilm „Laulev nari” (1929, „The Jazz Fool”) Tallinna Gloria Palace'i kinos. Sellele järgnes Miki Hiire koomiksi perioodiline avaldamine Päevalehes, mis kestis kuni Nõukogude okupatsioonini 1940. aastal. Nõukogude tsensuuri all avaldati siiski ka soome keelest tõlgituna üks Disney koomiksitate kogumik „Piilupart, Miki ja teised” (1972). Hilisematele põlvkondadele on arvukate Disney animatsioonide kõrval tuttav Egmont Estonia kirjastuse 1992. aastast välja antav „Miki Hiire” eestikeelsete koomiksitate sari.

Miki Hiir on amerikaniseerumise ohu mõjus sümbol. 2010. aastal avas itaalia kunstnik Max Papeschi Poolas näituse „NaziSexyMouse”, mille ühel taeisel on kujutatud Miki Hiire peaga alasti naisterahvast lebamas haakristi all. Autori sõnul tähistas see ameerikaliku elustiili kriitikat (Alfano 2014). 2011. aastal postitas kopti kristlasest Egiptuse avaliku elu tegelane Naguib Sawiris Twitteris pildi islami traditsioonile vastava habemega Miki Hiirest ja kogu nägu peale silmade katva nikaabiga Minni Hiirest. Pilt oli eelnevalt levinud Egiptuse tulevikku ennustavas, pigem ameerikalikkust kritiseerivas tähenduses, kuid tundud ja sageli islamikriitiliselt kristlaselt tulnuna sai see hoopiski islamit solvava tähenduse. (Hammond 2011)

Võõra kujutamine üldisemalt võib kätkeada hirmu või hoiatust. Näiteks XIX ja XX sajandi (eelkõige sõjaaegsetes või sõjaeelsetes) karikatuurides oli sage viis kujutada võõrast võimu, diktaatorit või isegi rahvust brutalse ja ebainimliku monstrumina. Laineste (2010: 102) on toonud näiteid sõdadevahelise Eesti karikatuuridest, milles kasutatakse kunstilise vahendina ohtliku võõra kujutamist inimsööja või loomana, nt Nõukogude Liidu kujutamine verest tilkuva õgardliku karuna. Laineste (2010: 108) järeldab, et inimsöömise kujutamine selles kontekstis apelleerib otseselt põhihirmule ning on mõjus viis defineerida „oma” ja „võõra” piire ja kujutada võõrast tsiviliseerimatu ja ebainimlikuna. Miki Hiire kui USA, ameerika kultuuri või ameeriklaste endi kehastusena kujutamine süüdsuse piire ületavates kontekstides toimib sarnase vahendina.

Miki Hiirest kujuneb Eestiski hoiatuse sümbol. Viisteist aastat pärast taasiseseisvumist kirjeldas muusikateadlane ja -kriitik Evi Arujärv Eesti Päevalehes ilmunud aramusloos mikihiirestunud eestlast:

Ma ei tea, kas selleaegne noor literaat on põhimõttele kindlaks jäänud ja mille või kellega ta end praegu identifitseerib. Aga mikihiirestumine – ärilik tarbijaidentiteet on (eriti noorte hulgas) sedavõrd levinud, et seda ei pane enam täheleegi. Noored räägivad ingliskeelses slängis asjadest, millest nende vanemad eriti aru ei saa. 2000. aasta Emori uuringu kohaselt soovis ligi viiendik teismelisi sarnaneda mõne välismaa meediastaariga ja üle poole neist pidas selliseid isikuid eeskuju väärilisteks. Laste omavaheliste hierarhiate ja väärtushinnangute aluseks olid kuulsad kaubamärgid. (Arujärvi 2007)

Taas võib tõmmata paralleeli filmikriitik Atkinsoni (1927) mõttega ajutistest ameeriklastest, kelle nõudmisi Briti filmikunstile suunas Ameerika filmitööstuse võidukäik. Kaubamärkide ja individualismi liin algab amerikaniseerunud tegelastüübiga seoses juba 1950. aastatel ja uuel sajandil juurdub üha enam amerikaniiseerunud eestlase tegelaskujus taas kaotsimineku äärel oleva noorema põlvkonna kuvand. Inglise keele mõjutustega kõne- ja kirjakeelele antakse nimi *Estonglish*, mida pruugivad naljakatest tegelastest näiteks teismeline peretütar telekommunikatsiooniettevõtte Elioni (nüüdse Telia Eesti) 2007. aasta reklaamikampaanias („Sheeri kama”) ja 2013. aastal Facebookis alustanud „Älice megaa põnev elu”.

Amerikaniseerunud eestlase tegelastüüp seostub ka konkreetse avaliku elu tegelasega. 2006. aastal valiti Eesti Vabariigi presidendiks 1953. aastal Rootsisis sündinud ja hiljem USA-s elanud Toomas Hendrik Ilves. Hoolimata tema kogemustest diplomaadi, välisministri ja Euroopa Parlamendi liikmena põhjustas tema kandidatuur meedias ja avalikus diskursuses palju poleemikat. Pingeid tekitas ka võrdlus teist ametiaega sooviva Arnold Rüütliga. „Kas ekskommunist Arnold Rüütel või väliseestlane Toomas Hendrik Ilves?” küsib provotseerivalt SL Õhtulehe valimiskogu istungile eelnenud artikli alapealkiri (Soonvald, Paas 2006). Ilvese ametiajal kritiseeriti teda meedias, rõhutades tema väliseestlust. Kommentaarina Ilvese väliseestlastele esitatud kutsele Eestisse tagasi pöörduda ilmus SL Õhtulehes juhtkiri:

Sest kel tahtmist oli, on ammu Eestisse tulnud. Iseasi, kuidas see tulemine on lõppenud. Siin on käidud sõjaeelset Eesti Vabariiki otsimas. Siin on käidud omandireformi abil varandusi tagasi saamas, et uuesti lahkuda. Siin on käidud tänapäeva Eestis pettumas. Siin on käidud õpetamas ja dotseerimas. [...] Tuli ju Ilveski Eestisse, saades reakodanikele kättesaamatult soodsalt erastada magusa elamispinna. (Jõuluks koju 2007)

Siinkohal mõjub veel enam väliseestlase kuvand ühiskonnas mitte ainult võõrana, vaid ka võimu kehtestajana. Ilvest on seostatud Miki Hiire tegelasega otseselt: Eesti Ekspress korraldas 2008. aastal Miki Hiire 80. sünnipäeva puhul hääletuse ja pilditöötamise võistluse valimaks kõige mikihiirelikumat Eesti avaliku elu tegelast. Hääletuse võitis Ilves, keda kujutati Disneylandi taustal, Miki Hiire kõrvadega müts peas. Sadakonna häälega veebihääletuse tulemus ei pruugi olla põhjanev märk laiemast meelsusest, aga loob kõneka seose väliseestlasest isiku ja amerikaniseerumise sümboli vahel. Hääletusel tuli teiseks toonane seltskonnatäht Liis Lass, kelle parishiltonlik kuvand samuti Arujärve mikihiirestunud noorust näitlikustab. (Lugejate lemmikuks osutus Miki Ilves 2008)

Võrdlemisi hiljuti on Toomas Hendrik Ilvest isikuna kõrvutatud tuntud võõra eestlase tegelaskujuga: „Ilves on Eesti jaoks alati olnud nätsu näriv jänki, kelle mentaliteet on sama tõusiklik ja üleolev, mis sarja Önne 13 Thor-Björn Margnal: „Te olete elanud okupatsiooni all, mida te üldse teate!”” (Välisministrit kritiseeriv... 2020) Võrdlus ilmus Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna (EKRE) uudisteportaalil vastusena Ilvese tähelepanekule, et parlamentaarses riigis saab välisministriks tihti valimistel teiseks jäänud erakonna esimees, mitte valdkonna asjatundja (Kaldoja 2020).

Arvamusloos võrreldakse Ilvest teiste välisministritega ja tema väliseesti tausta esitatakse puudusena. Agressiooni liini järgi on see otsene ironiseeriv ja üleolev *argumentum ad hominem*. Satiirilistes käsitlustes juba eksisteeriv tegelastüüp juhatab kätte teeviida, kuidas kritiseerida reaalselt isikut või tema üle nalja heita.

Pilt 3. Miki Hiire kõrvadega Toomas Hendrik Ilves. (Lugejate lemmikuks osutus Miki Ilves 2008)

Ilvese paroodiategelane sarnaneb paljuski amerikaniseerunud tegelastüübiga. Tuntud oma aktsendi ja kikilipsu kandmise poolest, on Ilves omaenda sõnul inglise keelt kõneldes aktsendi järgi ameeriklane (Greene 2010). Paroodiates on Ilvese eesti keele kõnemanee ja hääldusviisi rõhutatud kui võõrapärast, sageli inglise *r*-hääliku [ɹ] rõhutamisega eesti [r]-i asemel, eelkõige Henrik Normanni aastavahetuse saatesarjas „Edekabel”. Ilvest on kehastanud Kaspar Velberg nii intervjuuparoodiates kui ka osatäitjana Andrus Kivirähki näidendil põhinevas lavastuses „Orav ja Ilves”. Näidendi tekstis kasutab Ilvese tegelaskuju sageli eesti keeles parasiitsõnana levinud sõna *sorry*; koomilise konfliktina on kujutatud tema segadust seoses abikaasa Evelini pajatatud Gena ja Potsataja juttudega (Kivirähk 2012: 13–19). Autor rõhutab Ilvese iseärasusi ja paneb teda koomilistesse situatsioonidesse. Kuid ühtlasi saab neid näiteid käsitada satiirilise mõõtme omandanud võimuesindaja representatsioonidena, sest tema päritolu on eelnevalt kritiseeritud.

Eesti Vabariigi 100. aastapäeva Viljandis toimunud kontsertaktusel näidatud Ugala Teatri lavastatud videoklipp kannab Ilvese paroodiate kvintessentsi. Seekord saadab Kaspar Velbergi esituses Ilves publikule tervitusi lumisest New Yorgist:

Mis te arvate, kust ma hetk tagasi tulin? Ärge proovigeegi arvata, nagunii ei mõtle välja. Tulin Walmartist, kus kasutasin sadade tavaliste ameeriklastega meie oma Viljandi firma Cleveroni pakirobotit. Kui seni asus New Yorgis ainult üks Eesti Maja, siis tänu Viljandi pakirobotitele on varsti üle kogu Ühendriikide neid kordades rohkem. Pisikesi Eesti maju! Ja ei saa jätta mööda minemata ja öelda neile selges eesti keeles: „Tere!” (Youtube: Toomas Hendrik ja Karl, 0:38–1:29)

Velberg parodeerib Ilvese kõnedes sagedast võtet: kõneleja esitab retoorilisi küsimusi ja vastab neile otse, mis võib eesti kuulajale võõrapäraselt kõlada. Samuti on tema „Tere!” rõhutatult [j]-häälikuga. Sarnase retoorilise küsimuse esitab ta veel:

Te kindlasti mõtlete, mida ma sealt Walmartist ostsin? Ärge püüdkegi välja mõelda, niikuinii ei mõtle. See tuli ka mulle suure üllatusena, et Ühendriikide poelettidel on jõudnud müügile meie oma mulgimaised kuldrenetid! Milline Eesti edulugu! Siin, Suures Ōunas, meie omad kuldsed ubinad! (Youtube: Toomas Hendrik ja Karl, 1:31–2:10)

Videoklipis vihjatakse, et Ilves on suure New Yorgi vaatega lina taustal. Lõpuks selgub, et ta seisab hoopiski Läti piiri ääres, mis viitab tema tolleaegsele abielule lätlase Ieva Ilvesega. Taas on mängitud „oma” ja „võõra” piiridega, nii nagu amerikaniseerunud eestlase tegelastüübile omane: kuigi liialdatakse Ilvese kui võõra märkidega, taotleb tema rõõm Eesti toodete eduloo üle New Yorgis siiski „omade” poolehoidu, mida samal ajal õõnestab võlts taustapilt ja minek Lätti. Sellist paroodiat saab pöörata ka kriitikaks või solvanguks, eriti kui tegemist on võimuinstitutsiooni esindajaga.

Kokkuvõte

Amerikaniseerunud eestlase tegelastüüp ilmub siin- ja sealpool ookeani välja ilukirjanduses, sotsiaalmeedias, filmikunstis, teatris ja ühiskonnakriitikas, sageli koostilise tegelasena. Ta kõneleb võõra aktsendi ja intonatsiooniga või kasutab palju anglitsisme. Sageli on ta individualistlikult meelestatud, jõukas, pooldab kapitalismi ja vabadust. Tema kujutamine või temast kõnelemine pakub nalja, aga võib ka kanda endas hoiatust või kriitikat. Asudes kuskil veidra võõramaalase ja põlise eestlase vahel, ilmub ta välja võõraga kokku puutumise aegadel. Taasiseseisvunud Eestis nähtud mikihiiirelik jõukas ja võõra aktsendiga tegelaskuju pole tõenäoliselt väliseesti loomingu edu- ja vabameelse amerikaniseerunud maailmaparandaja otsene järglane, kuid sugulane sellegipoolest – vahendades piiri tagant või äärest tulnud võõrast mõju kultuuri tuumale. Kas selles, kuidas teda kujutatakse, on moraliseerimist, nentimist või lihtsalt absurdi, oleneb kontekstist.

Kui anglitsismide pruukimine filmis „Seitse vihta” (1958) nentis humoorikas toonis ameerika kultuuri varast mõju väliseestlastele, siis Helini tegelaskuju Ilmar Külveti näidendis „Lamp ei tohi kustuda” (1966) peegeldas oma aja põlvkondadevahelisi konflikte assimileerumise ja minevikku vaatamise üle. Mõlemat võib tõlgendada hoiatusena eestluse hääbumise eest. Kodumaale naasja tegelaskuju ETV „Aiskolli” saates (1992) peegeldas suurte muutuste aega, samas näitlikustas ameerikaliku populaarkultuuri ja meelsuse tulvaveena saabumist.

Väliseesti kontekstis võib amerikaniseerunud eestlase tegelastüüpi vaadelda kui vastust angloameerika keelelis-kultuurilisele ülemvõimule, kuid Eesti taasiseseisvumise ajal peegeldab see ka majanduslikku ja poliitilist domineerimist. Samuti kui

Estonglish’it kõneleva väliseesti noore pärast tuntakse hiljem taasiseseisvunud Eestis muret noorema põlvkonna pärast: Evi Arujärve kirjeldatud 2000. aastate esimese kümnendi mikihiirestunud noor sarnaneb paljuski Ilmar Külveti näidendis inglise-eesti segakeeles kõneleva ja jõukust taga ajava Heliniga 1960. aastate USA-s. Kuid poliitiliselt ja majanduslikult haprasse taasiseseisvunud Eestisse naasnud eestlase tegelaskuju on võõra keele ja kultuuri kandja ning lisaks sellele jõukuse ja poliitilise ülemvõimu esindaja. Veel mõjusamalt astub tegelaskuju välja fiktiivmeediumist, kui teda on võimalik samastada võimuinstitutsioonidega, näiteks pankade või isegi Eesti presidendiga.

„Oma” ja „võõra” suhestumisest tekkinud inkongruentsus võib muutuda hoopiski teisestamiseks ja lähtuda pigem üleoleku või allapoole löömise positsioonist, eriti kui tegelastüüpi on võimalik samastada mõne ühiskonnagrupi või avaliku elu tegelasega. Kuid kas näiteks mikihiiireliku kodumaale naasja või „Õnne 13” väliseestlase Thor-Björn Margna sarnase avaliku elu tegelase kujutamise kaigub pigem ühiskonnakriitikat või lihtsalt „oma” ja „võõra” segunemise absurdsust, jääb vaatajaskonna otsustada. Amerikaniseerunud eestlase tegelaskuju võib kodueestlastest auditooriumis kutsuda esile grupisisest solidaarsust ja kritiseerida võõrast mõju ja võimu, kuid paraku ka võõraks tembelatud gruppe või indiviide.

Nagu kunagi ka väliseesti teoses Hollywoodist unistav peretütar või siis ameeriklasega kihlunud Helin, Älice või „kama sheeriv” peretütar otseselt hoiatavat ega kritiseerivat taotlust endas kanda ei pruugi, kuid nad võivad selle tähenduse mõnes kontekstis omandada. Älice võiks olla mikihiirestunud eestlase võrdkuju – „HATERS HATE CUZ THEY JEALOUS OF MY SWAG” („põlastajad põlastavad, sest kadetsevad mu stiili”), nagu ütleb tema Facebooki lehekülje kaanefoto. Käänates ingliskeelseid sõnu eesti keeles ja vastupidi ning jagades mõtteavaldusi, milles segunevad tõetruudus ja absurdsus, kehastuvad Älice’is hirmud manduva noorpõlve ja hääbuva eestlasliku identiteedi pärast, olenemata sellest, kas autor soovib oma leheküljel selliseid noori kritiseerida, selle hirmu üle naerda või ilma tagamõtteta aega veeta.

Facebooki Älice ei ole enam rangelt amerikaniseerunud eestlase tegelastüüp. Aju-tisest Ameerika kodanikust on saanud tänu globaliseerumisele ja sotsiaalmeediale pigem ilmakodanik. Säilinud on amerikaniseerumishirmust tulenev *Estonglish*’i kriitika. „Estonglish on eestlaste destini osa,” nagu ütleb Mart Niineste (2017) satiirilises Eesti Päevalehe kolumnis. Globaliseerunud maailmas tekib rohkem dialooge ja konflikte ka hoopis muude kultuuriruumidega. USA-st tulnud Facebooki ja Instagrami kõrval on mõjukaks muutunud ka Hiina päritolu TikTok. Tulevikus vääriks uurimist, kas praeguse aja võõristunud eestlase tegelastüübi kõnes esineb hoopiski mõne muu keele mõjutusi.

VEEBIVARAD

Facebook: Älice megaa põnev elu. <https://www.facebook.com/AliceMegaaPonevElu/>

TVTropes: Funny Foreigner. <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/FunnyForeigner>

Youtube: Pensionifondid / Alev Ström ja Ojulandi lammas. 21. XI 2006.

<https://www.youtube.com/watch?v=9NEXmWgMxKc>

Youtube: Sheeri kama. 27. XI 2007. <https://www.youtube.com/watch?v=4LOh2pgT7Uk>

Youtube: Toomas Hendrik ja Karl. 24. II 2018.

<https://www.youtube.com/watch?v=qbO5ck77LEQ>

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

EFA.403.vi.20150 „Seitse vihta” (1958).

EFA.403.vi.20151 „Tiina” (1976).

Eesti Rahvusringhäälingu (ERR) arhiiv

1992-082610-0001 „Aisakoll” (1992). <https://arhiiv.err.ee/guid/201005102345081010010002081001517C41A040000005020B00000D0F022319>

2012-002609-0005 „Edekabel” (2012). <https://arhiiv.err.ee/guid/201212311721245010010002081001517C41A040000003248B00000D0F030365>

1998-080134-0002 „Kreisiradio”, 2. osa. <https://arhiiv.err.ee/guid/201005110614054010010002081001517C41A040000005020B00000D0F031351>

2009-002577-0002 „Tujurikkuja” (2009). <https://arhiiv.err.ee/guid/201005121639090010010002081001517C41A040000005020B00000D0F097756>

1993-000001-0001 „Õnne 13”, 1. osa. <https://arhiiv.err.ee/guid/201005111000450010010002081001517C41A040000005020B00000D0F037448>

1994-000001-0014 „Õnne 13”, 14. osa. <https://arhiiv.err.ee/guid/201005110725460010010002081001517C41A040000005020B00000D0F032957>

KIRJANDUS

Alfano, Sean 2014. Mickey Mouse appears on poster atop a nude woman's body beneath a swastika. – A Mickey Mouse Reader. Toim Garry Apgar. Jackson: University Press of Mississippi, lk 350–351.

Arujärv, Evi 2007. Miki Hiir, pronksmees ja kannatus. – Eesti Päevaleht 2. II, lk 3.

Atkinson, George Arthur 1927. „British” films made to please America: Patriotic melodies on the Anglo-Saxophone. – Daily Express 18. III, lk 6.

Beattie, James 1776. Essays. On the Nature and Immutability of Truth, ... On Poetry and Music, ... On Laughter, and Ludicrous Composition. On the Utility of Classical Learning. Edinburgh: William Creech.

Ben-Porat, Ziva 1979. Method in *MAD*ness: Notes on the structure of parody, based on *MAD* TV satires. – Poetics Today, kd 1, nr 1/2, lk 245–272. <https://doi.org/10.2307/1772049>

Carpenter, Pauline 2007. Examining Borat and his influence on society. – Taboo: The Journal of Culture and Education, kd 11, nr 1, lk 15–26. <https://doi.org/10.31390/taboo.11.1.05>

Davies, Christie 1990. Ethnic Humor Around the World: A Comparative Analysis. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.

Delabastita, Dirk 2010. Language, comedy and translation in the BBC sitcom 'Allo! 'Allo! – Translation, Humour and the Media: Translation and Humour. 2. kd. (Continuum Advances in Translation.) Toim Delia Chiaro. London–New York: Continuum, lk 193–221.

- Emakeelepäevaks. Kolm ajastutruud stiilinäidet 2018.** – Eesti Päevaleht 14. III, lk 10.
- Fletcher, Harry 2021.** 'Allo 'Allo! gets offensive content warning for French and German stereotypes. – Metro 6. VIII. <https://metro.co.uk/2021/08/06/allo-allo-hit-with-offensive-content-warning-on-britbox-over-french-stereotypes-15047417/>
- Gérin, Annie 2018.** Devastation and Laughter: Satire, Power, and Culture in the Early Soviet State (1920s–1930s). Toronto: University of Toronto Press.
<https://doi.org/10.3138/9781487515324-001>
- Greene, David 2010.** A conversation with the President of Estonia. – All Things Considered, National Public Radio 23. IX. <https://www.npr.org/2010/09/23/130080822/a-conversation-with-the-president-of-estonia>
- Greenfield, Jonathan 2019.** The Cambridge Introduction to Satire. (Cambridge Introductions to Literature.) Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/9781139343251>
- Griffin, Dustin 1994.** Satire: A Critical Reintroduction. Lexington: University Press of Kentucky.
- Gruner, Charles 1997.** The Game of Humor: A Comprehensive Theory of Why We Laugh. New Brunswick–London: Transaction Publishers.
- Hammond, Joseph 2011.** Muslim Mickey Mouse Tweet by Christian billionaire sparks controversy. – Religion Dispatches 30. VI. <https://religiondispatches.org/2011/06/30/muslim-mickey-mouse-tweet-christian-billionaire-sparks-controversy>
- Hietalahti, Jarno 2024.** Humanistic ethics of humor: The problematics of punching up and kicking down. – The Philosophy of Humor Yearbook, kd 5, nr 1, lk 91–119.
<https://doi.org/10.1515/phhumyb-2024-0005>
- Hobbes, Thomas 1885 [1651].** Leviathan or the Matter, Form and Power of Commonwealth Ecclesiastical and Civil. London: George Routledge and Sons.
- Hutcheson, Francis 1750.** Reflections upon Laughter, and Remarks upon The Fable of the Bees. Glasgow: Daniel Baxter.
- Jung, Carl Gustav 1969.** The Archetypes and the Collective Unconscious. 2. tr. (Bollingen Series 20. The Collected Works of C. G. Jung 9.1.) Tlk Richard Francis Carrington Hull. Princeton: Princeton University Press.
- Jõuluks koju 2007.** – SL Õhtuleht 25. IX, lk 10.
- Kaldoja, Evelyn 2020.** Ilves: loodan, et lääs ei ole veel lõppenud. – Postimees 19. II.
<https://www.postimees.ee/6903321/ilves-loodan-et-laas-ei-ole-veel-loppenud>
- Kivirähk, Andrus 2012.** Orav ja Ilves. – Käsikiri Eesti Teatri Agentuuri näidendite andmebaasis. <https://teater.ee/naitekirjandus/naidendid/orav-ja-ilves/>
- Külvet, Ilmar 1982a.** Lamp ei tohi kustuda. – I. Külvet, Näitemänguraamat. Toronto: Külvet, lk 30–53.
- Külvet, Ilmar 1982b.** Sild üle mere. – I. Külvet, Näitemänguraamat. Toronto: Külvet, lk 55–85.
- Laineste, Liisi 2005.** Tegelased eesti etnilises huumoris. – Mäetagused, nr 28, lk 9–76.
<https://doi.org/10.7592/MT2004.28.laineste>
- Laineste, Liisi 2010.** The frighteningly funny foreigner: Caricatures of the other in Estonian interwar public discourse. – Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe. (Biblioteka etnografii polskiej. Library of Polish Ethnography 59.) Toim

- Dagnosław Demski, Kamila Baraniecka-Olszewska. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, lk 92–120.
- Laineste, Liisi; Chłopicki, Władysław 2024.** Huumor ja/kui vägivald? Folkloristlik-lingvisti-line lähenemine. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 736–752.
<https://doi.org/10.54013/kk800a3>
- Lindsalu, Elo 2015.** Eesti pagulasi hoiaks unustusest inglise keel ja meedia. Vestlus kirjanike Elin Toona ja Helga Nõuga. – Sirp 24. VII, lk 12–13.
- Lotman, Juri 1999.** Semiosfäärist. – J. Lotman, Semiosfäärist. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 7–35.
- Lotman, Juri; Uspenski, Boriss 1999.** Müüt – nimi – kultuur. – J. Lotman, Semiosfäärist. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 187–218.
- Lugejate lemmikuks osutus Miki Ilves 2008.** – Eesti Ekspress 24. XI.
<https://ekspress.delfi.ee/artikkel/27683521/lugejate-lemmikuks-osutus-miki-ilves>
- Martin, Rod A.; Ford, Thomas E. 2018.** The Psychology of Humor: An Integrative Approach. 2. tr. London–San Diego, CA–Cambridge, MA–Oxford: Academic Press.
<https://doi.org/10.1016/C2016-0-03294-1>
- Mäggi, Janek 2008.** Eesti riiki juhib Alev Ström. – SL Õhtuleht 15. IX, lk 8.
- Niineste, Mart 2017.** Estonglish on eestlaste destini osa. – Eesti Päevaleht 15. VII.
<https://arvamus.delfi.ee/artikkel/78869794/estonglish-on-eestlaste-destini-osa>
- Parming, Tõnu 1970.** Eestlaste ümberrahvustumine Põhja-Ameerika Ühendriikides. – Mana, nr 37, lk 14–38.
- Saagpakk, Paul F. 1996.** Valik vähelevinud sõnu. Tallinn: Koolibri
- Schwartz, Ben 2016.** Knock yourselves out: „Punching up” in American comedy. – The Baffler, nr 31, lk 134–146. <https://thebaffler.com/salvos/knock-yourselfes-out-schwartz>
- Soonvald, Urmo; Paas, Kadri 2006.** Eestile on kombeks üks president korraga. Kas eks-kommunist Arnold Rüütel või väliseestlane Toomas Hendrik Ilves? – SL Õhtuleht 23. IX, lk 2–3.
- Zabalbeascoa, Patrick 2024.** Funny foreigners: Sometimes not so funny and not so foreign. – The Palgrave Handbook of Multilingualism and Language Varieties on Screen. Toim Irene Ranzato, P. Zabalbeascoa. Cham: Palgrave Macmillan, lk 409–430.
https://doi.org/10.1007/978-3-031-61621-1_19
- Toona, Elin 1988.** Kaleviküla viimne tütar. Romaan. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Toronto Vaim 1972.** „Sild üle vee” ja „Kihlus”. Kiri Stockholmi Vaimule. – Vaba Eestlane 4. IV, lk 2.
- Välisministrit kritiseeriv Toomas Hendrik Ilves ajas ise välispoliitikat, millest keegi aru ei saanud 2020.** – Uued Uudised 19. II. <https://uueduudised.ee/valisministrit-kritiseeriv-toomas-hendrik-ilves-ajas-ise-valispoliitikat-millest-keegi-arui-saanud/>

Martin Nõmm (snd 1990), MA, Tartu ülikooli doktorant (Ülikooli tn 18, 50090 Tartu), martin.nommm@ut.ee

The Americanized Estonian and its humorous representations

Keywords: humour, Estonian diaspora, Americanization, satire, character archetype

Appearing across a range of cultural forms, from drama and literature to media and social media representations, the humorous archetype of the Americanized Estonian is rather elusive to pinpoint, but nevertheless exhibits a set of discernible characteristics. In this paper, I trace the lineage of the archetype from its appearance in the filmic and dramatic works of the post-Second World War Estonian diaspora in America to comedic characters and satirical media representations that emerged after the restoration of Estonian independence.

Through the lens of superiority and incongruity theories and satire, I examine the contexts in which representations of the Americanized Estonian appear and are employed. While the archetype may reflect concerns over the Anglicization of the Estonian language and the influence of American culture and individualistic mindset, its humorous function is largely evoked through the incongruity of embodying features of both the Estonian “self” and the cultural “other”. The archetype also appears in representations that critique perceived (foreign) power structures, especially when this can be associated with identifiable public figures.

Martin Nõmm (b. 1990), MA, doctoral student at the University of Tartu (Ülikooli 18, 50090 Tartu), martin.nommm@ut.ee

Under ja Ivask

Kirjavahetus kui kooseludraama

JAAN UNDUSK

Enam kui kolm aastakümnet on kestnud eesti olukirjanduse õitseae. Trükisõnas on avalikkuse ette jõudnud kümneid ja võib-olla et juba sadu tuhandeid lehekülgi päevikumärkeid, kirjavahetusi, ülestähendusi oma ja teiste elust, isiklikku ja ametlikku dokumentatsiooni – kirjavara, mis algselt polnud enamasti mõeldud avalikuks levitamiseks ega lugemiseks. Sellele seltsivad biograafilised ja üha sagedamini omaluloolised – halvemal juhul egotsentrilised – jutustused või dramatiseeringud, mis säilitavad süžeeliselt ja stiililiselt lähedase kokkupuute olukirjandusliku algmaterjaliga, taotlemata puhtilukirjanduslikku efekti.

Nõukogude okupatsioon ei soosinud seda sorti kirjavara avalikkuse ette toomist, eriti mis puutus aega alates Eesti Vabariigi asutamisest. Isegi ettevaatliku eneseväljendusega päevikud ja kirjavahetused heistasid teavet või meeleolusid, mis ei sobinud ametlikku argipäeva. Kui elavate literaatide käsikirju võis nende eneste allasurutud nõrdimuse saatel ikka kuidagi avaldamiskõlblikuks „parandada”, siis juba ajalooks saanud tekste muutma minna tähendanuks neid lihtsalt võltsida. Aga eks pidanud sedagi tegema. Kreutzwaldi kirjavahetuse väljaandmist alustati Tartu kirjandusmuuseumis 1953. aastal sarja kolmanda köitega, mille eessõnas anti teada, et nurksulgudesse pandud kolm kriipsu tähistavad tekstis kärpeid sellistes asjades, „mis teadusliku uurimise ega tänapäevase nõukogude lugeja seisukohalt enam mingisugust huvi ei paku” (Kreutzwald 1953: 6). See oli parim variant olemasolevate seas, aus pooltõde, sest vajadusel võis uurija arhiivis need äärmiselt „ebahuvitavad” kohad üles leida. Halvem oli lugu siis, kui kärpeid ei märgistatud või sõnu vaikimisi välja vahetati.

Tihti jäid kirjavahetused teadusajakirjade või akadeemiliste kogumike veergudele. Kui 1978. aastal alustati Paul Rummo eestvedamisel moodsa Eesti ühe markantsema kirjakorpus, kahe vasakpoolse Johannese ehk Semperi ja Barbaruse omavahelise korrespondentsi trükiks ettevalmistamist, võeti eeltingimuseks see, et kuna kärpeid teha ei kavatseta, siis mingit „massiväljaannet” raamatust kujundada ei tohiks (Laak 2020: 1130). Mitte ainult Rummo surma tõttu, vaid ka uue venestuslaine tõustes jäi tükati venekriitiline väljaanne toona ometi seisma ning päästeti Marin Laagi tiimitöö tulemusel varjusurmast alles 2020. aastal.

Eelmise sajandi viimasel aastakümnel sai olukirjanduse avaldamine ennenägematu hoo. Mida kõike arhiivide peidikuis, sahtlipõhjades ja talude tagatubades ei leidunud! Tinasse hakati valama nii eriliste kui ka tavaliste isikute dokumentalistikat, nõndanimetatud väikese inimese looming pälvis rohkem tähelepanu kui eales varem. Kodumaalt kaevandatud kraamile lisaks saabusid mahukad väliseesti kirjastused. Hoolimata hoogsast publitseerimisest vaaguvad Eesti Kultuurilooline Arhiiv

ja teised mäluhoidlad siamaani seni avaldamata käsikirjade raskuse all. Uurijail jätkub tööd ja leiba aastakümneiks. Andku nad vaid auru juurde! Sest kunagi sajandi teisel poolel jõutakse järjega vaikivate generatsioonideni. Nende olukirjandus jääb põhiliselt õhku kirjutatuks, sellest säilivad vaid riismed, näiteks mingid väljatrükid. Elektroonilised andmekandjad riknevad kiiresti, neid pidevalt ümber kopeerida ei jõua keegi. Paberkandjal on hilisesse keskikka jõudnud literaadil kirjavahetust peamiselt elu esimesest poolest, praegusel 40-aastasel keskmikul ei pruugi seda üldse enam tekkida.

Aga mis me sellest, kui öitseaeg kestab. Eelmise aasta lõpul jõudis lugejateni üks kõige kopsakamaid ja ühtlasi sisutihedamaid kirjavahetusi, mis siiani eesti keeles on võtta. Ligi 1200 lehekülge hõlmav kaheköiteline, asjatundlike saatesõnade ning annoteeritud nimeregistriga varustatud allikapublikatsioon „Printsess ja trubaduuri. Ivar ja Astrid Ivaski kirjavahetus Marie Underi ja Artur Adsoniga 1957–1979” demonstreerib taas Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogude rikkust. Ka kujunduslikult (Kalle Müller) on see sakslaste keeli *Prachtausgabe* ehk üle prahi teos, mõõdukalt toretsev, mõnusalt loetav, tehnoloogiliselt igati kvaliteetne (Ivask ja Under 2025).

Põhikõnelejaiks on raamatus Ivar Ivask ja Marie Under (Siuru-aegse hüüdnimega Printsess), ehkki kaasa löövad ka mõlema abikaasad, läti luuletaja Astrid Ivask (neiuna Astrīde Hartmane) ja oma võrumurdelise luule tõttu Sanna trubaduuri nime pärvinud Artur Adson. Sellest siis raamatu pealkiri. Suurväljaande eeltrükk, mis sisaldas 1957.–1958. aasta kirju, ilmus mõne aasta eest kultuuriloo allikmaterjalide sarjas „Litteraria” (Ivask ja Under 2023). Samas sarjas oli varem avaldatud nii väljavõtteid Ivaski 1964.–1992. aasta päevikuist kui ka Underi päevik aastaist 1922–1957 (Ivask 2007; Under 2015). Underi avalikkuse ette jõudnud korrespondentsist oli siiani kultuurilooliselt tähtsaim tema kirjavahetus Friedebert Tuglasega – tõend eesti kirjanduse kõige kuumemast ja kuni tolle hetkeni kiivalt salajas hoitud armuloost, mis põles kiiresti tuhaks – „aga tuhk jäi armunuks”, kui tsiteerida hispaania barokiajastu suurmeistrit Francisco de Quevedot (Under ja Tuglas 2006). Mõnusat perekondlikku lisalugemist pakuvad Underi välisreisidelt saadetud kirjad oma kahele tütrele (Kiin 2010).

Ivaski akadeemiliselt uhke kirjavahetus Ants Orasega aastail 1957–1981 (Oras ja Ivask 1997) kulgeb aga otsekui paralleelrööpal Ivaski ja Underi kirjavahetusega: kirju vahetatakse enam-vähem samadel aastatel, kõneks on sageli samad märgilised isikud, teosed ja sündmused, ehkki arvamused nende kohta võivad lahkned. Ivaski kirjavahetusest Heimito von Dodereriga on sakslased tinnasse valanud ainult ühe poole ehk Dodereri kirjad Ivaskile, sedagi paraku üsna küsitava tasemega editioonis (vt Undusk 1997, 2016: 544–558). Kui siia juurde lugeda seni käsikirjas suikuvat materjali, näiteks Adsoni ja Underi kirjavahetust Bostonis elanud Paul Reetsi või Floridas elanud Orasega, siis avalduvad inimlikud suhted kokkuvõttes veelgi keerukamas võtmes. Ühel ja samal päeval võib üks ja seesama isik postitada kaks kirja, kus härra A-le või proua B-le antakse erinev hinnang. Nii Underi ja Adsoniga kui ka Orasega tekib Ivaskil kirjavahetuse käigus mingil hetkel esialgu tühisena tunduv arusaamatus, mis aga kasvatab endale uusi kihte ja jääbki varjutama edasisi suhteid.

Marie Under (1883–1980) oli luulelegend juba Eestis, poliitilises paguluses kujunes temast aga üle maailma laiali paisatud eesti humanitaarkultuuri telgfiguur. Ise jäi ta seejuures peaaegu passiivseks, pidigi jääma, sest ta oli ju telg. Aga tants – kui ka varjatult – käis aiva tema ümber. Under oli eesti kultuuri ainus absoluutne kulla-proov, keda ei häbenetud korduvalt esitada Nobeli kirjandusauhinna kandidaadiks, ikoon, keda võis kõrvutada kellega tahes maailma luuleloos ja kelle esteetiline rikkus oli täpses vastavuses tema eetilise usaldatavusega. Kui eesti kultuur paguluses oligi kaotanud jalge alt ühise maapinna, saanud ulgueestluseks, siis leidis sel ulgumerel alati üks kindel emalaev, mille pinnalt võis aus üritaja startida või kuhu väsinud taevasse kippuja naasta – emalaev nimega Under (vt Undusk 2026).

Kirjandusmänedžer Oklahomast

Üks Underi julgustusel startinuist oli Ivar Ivask (1927–1992), omaette fenomen temagi. Sündinud Riias eesti isa pojana nagu Kristian Jaak Peterson, keda ta nime- tabki oma „Riia veljeks” (Ivask 1966: 35, luuletus „Kristjan Jaak Petersonile”),¹ kaotas ta varakult (1937) lätlannast ema, hakkas sõja ajal luuletama esiti saksa keeles nagu kunagi Under ja viisteist aastat hiljem eesti keeles – eikellegi muu kui Underi virgutusel. Ta õppis pärast sõda Marburgi ülikoolis nagu kunagi tema austatud poeet Boriss Pasternak, kuulas seal saksa humanitaarkultuuri tähtede loenguid (Richard Hamann, Emil Staiger, Nikolai Hartmann, Paul Tillich jt, eeskätt teda enim vaimustanud Werner Milch – Ivask 2007: 29–33), leidis sellest ülikoolist endale abikaasa, tulevase lätlannast luuletaja Astrid Ivaski, ja elas temaga 1949. aastast Ameerika Ühendriikides. Seal said Ivaskite põhilisteks peatuspaikadeks 1952. aastast Northfield (ehk kodusemalt Põhjapõllu) Minnesota osariigis, kus mõlemad õpetasid St. Olafi (ehk Oleviste) kolledžis, ja 1967. aastast tuhat kilomeetrit edela poole jääv Norman, kus Ivar Ivaskist sai Oklahoma ülikooli professor, aga mis veel tähtsam – kus ta toimetas veerand sajandit kirjandusajakirja Books Abroad, hilisema nimega World Literature Today. Mõlemad väikelinnad asuvad umbkaudu Põhja-Ameerika mandri põhjalõuna suunalisel keskjoonel, nii et elu veetsid Ivaskid põhiliselt sügaval sisemaal, kontinentaalsel preeriaalal, tuhandete kilomeetrite kaugusel nii Atlandi kui ka Vaiksest ookeanist. „Kuskil Ameerika mandri südames / on ankrus meie elu võrdkuju / meie kodu kogutud raamatud” (Ivask 1970: 43). Rein Taagepera on meenutanud: „Ivari ja Astridi kodu Oklahomas oli täpselt poolel teel, kui 8-aastase Tiinaga sõitsime vanast kodust USA idarannikul uut elupaika leidma Kalifornias. [...] Ivaskite elukoht oli 2400 kilomeetrit USA mõlemast otsast [...]” (Taagepera 1992: 2399)

Ivaskile oli Oklahomas professorikohta koos Books Abroadi toimetamisega pakutud juba 1959. aastal, kuid tollal oli ta selle tagasi lükanud. Hiljem tehti sama pakkumine veel mitu korda ning Ivask oli kõhklev viimase hetkeni, sest „pääle ajakirja on Oklahoma üsna kultuurivaene osariik...” (Oras ja Ivask 1997: 301, Ivaski kiri

¹ Juba Ivaski esikkogus on väga petersonlik „Tartu ja Riia vahet” (Ivask 1964a: 32). Petersoni isikuga rööbibstab Ivaskit 1964. aastal Valev Uibopuu (1987: 162–163). Ivaski ema, isa ja suguvõsa kohta vt lähemalt Laak 2018.

3. X 1966). Ants Oras kui vanem kolleeg Florida ülikoolist oli esialgsele loobumisele mõistvalt kaasa noogutanud, sõnades, et „sellisesse kaugesse nurka” ei tahaks ka tema minna, sest „säält on kindlasti eriti raske pääseda ühendusse muu maailmaga” (Oras ja Ivask 1997: 91, Orase kiri 30. III 1959). Vastu ootusi tegi Ivask Oklahomas, seal sügaval sisemaal, rahvusvahelise kirjandusmändžerina tõelist imet.

Oklahomal kui Ühendriikide nurgatagusel kandil on ameeriklase teadvuses vastuoluline maine. Mõnes mõttes on Oklahoma sealtnaa Siber, kuhu 1830.–1850. aastail küüditati idaranniku etnilise puhastuse käigus umbes 60 000 indiaanlast. Seltsamal alal ehk nõndanimetatud Indiaani territooriumil, kuhu oli üha rohkem hakanud voolama valgeid inimesi, asutati 1907. aastal Oklahoma osariik. Kuulus Teise maailmasõja aegne muusikal „Oklahoma!” (1943) näitab vastuolusid Oklahoma varase elanikkonna eri kihtide, kohalike karjakasvatajate ja sisserännanud põllupidajate vahel, ning jutlustab üksmeele teket. Juba Franz Kafkale oli Oklahoma tema esimeses romaanikatkes „Ameerika” (aastaist 1912–1914) kangastunud teatraalse lootustemaana. Vastukaaluks unelmatele kujutas hilisem nobelist John Steinbeck romaanis „Vihakobarad” (1939, e k 1964) põua ja tolmutormide tõttu vaesunud Oklahoma põllupidajate ehk okkide väljarändu Californiasse 1930. aastate lõpul. Oma keskmiselt ühe tornaadoga nädalas ning temperatuuri kiire tõusu ja langusega on Oklahoma ettearvamatu ilmastiku sümbol.

Ivar Ivaskile sai Oklahoma tuhande täitumuse maaks. Neli korda aastas ilmunud ajakirja Books Abroad tagumise poole moodustasid kogu maailma uudiskirjanduse arvustused. Ivask tõstis ühes numbris tutvustatavate teoste arvu 300-ni ja jõudis koguni 72 keeles ilmunud teose jäädvustamiseni. Uue allüksusena tõi ta arvustuste ossa „Soome-ugri ja balti kirjandused”, kus Ivaski ametiajal arvustati muu hulgas 316 eestikeelset teost, enamik neist trükitud okupeeritud Eestis. Ajakirja esiots muutus üha programmilisemaks tänu erinumbreile, mis olid pühendatud ühele autorile või teemale. Esimese kolme isikuna austati Ivaski lemmikuid hispaania, austria ja vene kirjandusest – Jorge Guilléni, Heimito von Dodereri ja Boriss Pasternakki. Aastal 1973 ilmus Baltimaade kirjanduste erinumber. Kui ajakiri hakkas 1977. aastast kandma nime World Literature Today (‘Moodne Maailmakirjandus’), siis vastas see Ivaski üllameelselt edevale pretensioonile haarata kogu maailma kirjakultuuri avaramalt kui ükski teine väljaanne (vt lisaks Talvet 1988). Seejuures nõudis Ivaski rahvuslik kosmopolitism, et maailmas eristuksid alati Eesti, Läti ja Leedu ning neid kolme liitev Balti ühtsuse idee, millesse ta vähemasti ise uskus väga truult. Sel sajandil on World Literature Today kängunud tavaliseks kirjanduslikuks värvipildiajakirjaks, kus retsenseeritakse mõõdukas mahu valdavalt ingliskeelseid või inglise keelde tõlgitud teoseid ning vaid maitselisandiks teistes keeltes ilmunut.

Ivask saavutas ka selle, et Oklahoma ülikool hakkas alates 1970. aastast igal teisel aastal välja andma rahvusvahelist kirjandusauhinda, mida rahaliselt toetas kohalik juudi soost Neustadti metseenidepere. Auhinna suurus oli esimesel kümnendil 10 000, seejärel 25 000 dollarit, praeguseks on see veelgi kahekordistunud. Ivask oli žürii alaline esimees ja tema ametiajal anti Neustadti auhind 11 kirjanikule, kellest neli pälvis hiljem Nobeli kirjandusauhinna (Gabriel García Márquez, Czesław Miłosz, Octavio Paz, Tomas Tranströmer). Hilisemaid nobeliste oli ka nende seas,

keda Ivask oli kutsunud osalema žürii töös või keda see žürii oli nomineerinud. See kõik jättis võimsa mulje: Ivaski käe all töötav žürii näis Rootsi Akadeemiast ikka paar sammukest eespool käivat ja akadeemia pidaski selle valikuid nobelistide sõelumisel hoolsalt silmas. Ivaskil oli erakordne vaist kultuuri ilmaolude ennustamisel, samuti nende mõjutamisel, ning kirjandusmäändžerina polnud tal mitu kümnendit ilmselt kogu maailmas võrdset. Ja seda Oklahomas!

Kõik Neustadti auhinna pälvinud autorid said Ivaski ajakirjas erinumbri, kuid neid jagus teistelegi. Kreeka luuletaja Odysseas Elytise erinumber ilmus 1975. aasta sügisel, aidates tõhusalt kaasa tema rahvusvahelise maine tõusule. Muuseas oli Ivask seda poeeti eesti keeles väga tunnustavalt tutvustanud ja tema underlikku päikese-kultust esile tõstnud juba 1963. aastal, pakkudes ühtlasi tõlkekatkeid tema luulest ja pidades teda juba tollal Nobeli auhinna vääriliseks (Ivask 1963a: 91–93, vrd Ivask 2010a: 77–83, samuti kiri Underile 10. XI 1963²). Under kiitis oma väidetava hinge-suguluse Elytisega igati heaks (kiri Ivaskile 1. X 1963). Kui Elytis kuulutati 1979. aastal tõepoolest Nobeli laureaadiks, siis kutsus ta auhinna üleandmisele ka Ivaskid (Ivask 1987: 10, 2010b: 253; Tarvas 2006: 42), Ivar Ivask talletas sündmuse oma luulessegi (Ivask 1990: 62). Minul on sellest ajast samuti üks tore mälestus. Tolsamal sügisel Tartu ülikoolis küsis kursusevend Mart Meri, kas ma tean, et Ameerikas on eesti soost professor, kes suudab Nobeli kirjanduslaureaate otsekui ette aimata ja premeerib nii mõnegi neist ennetavalt omaenese auhinnaga. Mardi pommunudised põhinesid enamasti oma isalt Lennartilt kuuldul, nii ka nüüd. Nõnda saime tookord teada, et värske kirjandusnobelist Elytis võlgneb oma au ja kuulsuse osalt ühe Ameerika eestlase toimekusele.

Kõrvalepõikeks. Meri ja Ivask olid kohtunud juba 1974. aasta septembri algul Tallinnas, kui Ivaskid olid soome turismirühma koosseisus esimest korda pärast kolmekümneaastast vahepausi taas kodumail käimas. „Deprimeerivalt hall” Tallinn ja iroonilist võllanalja viskavad „eesti nõukogude” literaadid, kellega Ivask kohtus Nigol Andreseni kodus (Ain Kaalep, Lennart Meri, Jüri Talvet, Juhan Viiding, Jaak Rähesoo, Vaino Vahing, Joel Sang, Mati Unt, Hando Runnel ja mitmed teised), viisid Ivaski viimaks endast nii välja, et tulemuseks oli traumaatiline nutuhoog Viru tänaval, mida on meenutanud nii Ivask (2007: 45–46) ise kui ka Paul-Eerik Rummo (1998: 1902–1907). Ühel neljast Eestis viibitud päevast käidi Rahumäel vaatamas Adsoni ja Underi kunagist kodu ning seal pistnud kirjanike liidu juhatuse liige Meri Astrid Ivaskile pihku vana uksekrambi, öeldes: „Viige see kunagi Underile-Adsonile, see on nende majast!” (kirjad Underile 5. I 1975 ja 21. XII 1975, vt ka Ivask 2007: 56). Kokkupuuteid Merega hindaski Ivask tagantjärele oma põhiliselt masendava Eesti-külastuse positiivseks üdiks (Ivask 2007: 55–56, sissekanne 12. IV 1976). Järgmisel aastal põimis ta Mere nime ühte oma laulu: „Ma joonistan siia laineid / ja veelinde – Mere auks. // Lennates viikingite lennukis / mõtlen tagasi / kõigele nähtule, kogetule.” (Ivask 1990: 380)

Ehkki Ivaskil polnud žürii esimehena õigust Neustadti auhinna kandidaate ise üles seada, kutsus just tema kokku väljapaistvaist literaatidest žürii, mille liikmeist

² Siin ja edaspidi märgivad viited Underi ja Ivaski kirjavahetusele kuupäevi väljaandes Ivask ja Under 2025.

igaüks esitas ühe kandidaadi (nominendi) ja mis sõelus lõpuks välja laureaadi. Elu näitas, et Neustadti auhinna toiminguis ühel või teisel viisil osalenu kogus endale jõudsalt sümboolset kirjanduslikku kapitali. Seda mõista andes tegi Ivask 1986. aasta suvel Kai Laitineni kaudu Jaan Krossile „ettevalmistava” ettepaneku võtta osa 1988. aasta Neustadti auhinna žürii tööst (Ivask 2007: 63). Otsene kutse Krossile läks teele peaaegu aastapäevad hiljem, 10. aprillil 1987 (EKM EKLA, f 428).³ Kross ei võtnud vedu – mäletan tema veidi tüdinud miimikat Ivaski ettepanekust kõneldes –, mispeale Ivask arvatavasti solvus. Suur altruistlik mänedžer võis muutuda egotsentrikuks olukordades, mis talle ei allunud. Krossi asemel ja üleüldse esimese Baltimaade päritolu isikuna (kui Ivask ise välja arvata) sai toona žüriiliikmeks nii leedu kui ka inglise keeles kirjutanud ja USA-s elanud Algirdas Landsbergis. 1990. aastal osales aga Neustadti auhinna žürii töös Jaan Kaplinski, kes seadis üles rootslase Tomas Tranströmeri kandidatuuri, mis osutuski võidukaks (Olesk 1997: 20; Neustadt Prize 2026).

Õnnelik tööabieliu

Kuid kogu see hilisem hiilgus jäi juba Ivaski Oklahoma-aega. Oklahomasse kolis Ivask alles Marie Underiga peetud kirjavahetuse 1060. leheküljel, niisiis üsna lõpu eel. Kirjavahetuse põhiosa paigutub esimesse kümnesse aastasse 1957–1967, kui Ivask elas veel Minnesota Põhjapõllul. Suvel 1957 tegi 29-aastane Ivar koos oma naise Astridiga esimese Euroopa-tuuri ja kohtus 31. augustil Stockholmis Underi ja Adsoniga.⁴ Ta oli Ameerikas andnud „kriitilisi, ergutavaid juhtnööre” Underi valik-kogu „Südamik” (1957) koostamisel (vt Under 1957: 243–244) ning võis nüüd eesti luuleprimadonnat oma silmaga näha. See kohtumine sai koju tagasi jõudes nii kirjavahetuse kui ka uue eneseleidmise nurgakiviks. Ivask saatis esimese kirja Ameerikast teele Karl Ristikivi 45. sünnipäeval ehk 16. oktoobril 1957. Marie Under lähenes tollal tasapisi 75. eluaastale. Hoolimata partnerite vanusevahest hakkasid kirjad hoogsalt üle suure lombi lendama. Mõnes mõttes võib isegi väita, et Ivask äratas vana daami uuele elule teda juba õrnalt roiutama hakanud nõidusunest.

Ivar Ivask oskas inimesi aktiveerida. Ta pani nad tähelepandamatult tööle, otsest omakasu taga ajamata, aga väheke ikka ka enese huvides. Ta suutis üles kütta loomingulist vaimustust ja koostegemisrõõmu. Ta saatis kirjasõpradele nii kingitustena kui ka laenu korras head kirjandust ja palus selle kohta nende austavat arvamust. Ka vanaproua Underi pani ta nagu muuseas rakkesse tegevusega, milles too eriti

³ Tänan Anni Avi kirja koopია eest.

⁴ Esmakohtumise kuupäevaga seoses valitseb Underi elu ja loomingut põhjalikult tundva Sirje Kiini tekstides segadus. Kõigepealt pakub ta välja 5. septembri 1957 (Kiin 2004: 1860), seejärel esitab oma monograafias nii 31. augusti kui ka 5. septembri versiooni (Kiin 2009: 493, 542; see-sama kordub monograafia „täiendatud ja täpsustatud” teises trükkis Kiin 2011: 493, 542) ning kannab selle kaksipidisuse üle ka käesoleva kirjavahetuse järelsõnasse (Kiin 2025: 1126–1127). Adsoni päevikutes on kohtumise kuupäev ühemõtteliselt 31. august 1957 (EKM EKLA, f 180, m 163:2, l 2/108; f 180, m 164, l 218), mida kinnitavad Ivaski meenutused artiklis „Elav Under” aastast 1983 (Ivask 2003: 113). Tänan Kristi Metstet ja Kanni Labit abi eest.

oma „Valikuga saksa uuemast lüürikast” (1920) oli kord olnud alustrajav – maailma luule tõlkimisega eesti keelde. Under kirjutas viimaseil aastakümneil algupärast luulet juba vähe, aga Ivaski tõlkeettepanekud tõid ta ellu justkui uut värskust. Noor ninatark Ameerika intellektuaal, keda Sänna trubaduur nimetas hiljem pilkavalt Iva-Ivaks, paistis arvavat, et just Under on õige inimene tõlkima eesti keelde tema lemmikluulet. Underi viimane uudisluulekogu „Ääremail” (1963) sisaldabki enam kui kahe kolmandiku ulatuses tõlkeid, osa neist on küll pärit varasemast ajast. Et oma vähest uudisluulet raamatus just luuletõlgetega täiendada, seegi näib olnuvat Ivaski idee (kirjas Underile 20. VI 1962).

Tollesama 1957. aasta sügisel hakkas Rootsis ilmuma uus kirjandus- ja kultuuri-ajakiri Mana, mida Bernard Kangro ajakirjaga Tulimuld konkureerides toimetas Ivar Grünthal. Ida-Euroopas oli kätte jõudnud poliitiline „sula”, mis virgutas ka läänes tegutsevate pagulaste kultuuripürgimusi. Läti läänepõgenikud tõid taas päevavalgele Aleksandrs Čaksi ja vene omad Ossip Mandelštami luule; nõukogude sisepagulane Boriss Pasternak jõudis laia maailma tänu sellele, et tema romaan „Doktor Živago” ilmus esmalt Itaalias, mis vallandas tõlgete buumi. Suurema osa Manas avaldatud luuletõlkeist tegi Under ilmselt just Ivaski ärgitusel: ta eestindas Čaksi, Pasternakki, Henrikas Radauskast, Astrid Ivaskit.

Čaksi luule vastu oli Ivask suutnud Underi huvi äratada nende Stockholmi kohutumisel. Juba esimeses kirjas asub ta asju kibekiirelt korraldama: laseb oma abikaasal teha Čaksi luuletuste saksakeelsed reaalsed tõlked ja täpsed värsiskeemid ning saadab need auavalduste saatel Underile. Underil ei jäägi muud üle kui tööle asuda. Ta saab esimeste tõlgetega kiiresti hakkama. Ühest küljest püüab ta pealetükkivalt abivalmis Ameerika noormeest veidi pidurdada, teisest küljest tunneb ta enese poputamisest ilmselt vaga rõõmu, liiati kui sel on edasiviivad tagajärjed. Ivaski oskus käituda eesti luuleprimadonna kammerteenrina on esiotsa väga auditav. Underile polnud teda andunult teeniva mehe roll tundmatu. Ka ta oma abikaasa Artur Adson oli rakendanud algusest peale sedasama malli, mille viljakuse tabas Ivask hoobilt ära. Ja nii talitasidki noor mees ja vanem naine äkki üheskoos eesti kultuuripõllul.

Nende ühistöö esimesed viljad tulid nähtavale juba ajakirja Mana teises ja kolmandas numbris 1958. aastal. Kõigepealt avaldas Under nelja Čaksi luuletuse tõlke koos Ivaski kommentaariga, seejärel aga Čaksi kuueosalise poeemi „Elu” eestinduse, mida sõandan pidada Underi väljapaistvaimaks saavutuseks lüürilise luuletõlke valas (sama meelt oli Ivask kirjas Underile 20. I 1963). See sai avataktiks Čaksi luule eesti keelde ümberpanekule, mida hiljem jätkasid Ita Saks ja Livia Viitol. „Elu” toredat tõlget, mis ongi jäänud vaid Mana veergudele, täiendas Ivaski saateessee. Ivask nägi Underis ja Čaksis kahe naaberrahva kaht suurimat iseseisvusaegset poeeti, ühtlasi vaimusugulast, elumõiste keskse ehk nõndanimetatud elufilosoofia (sks *Lebensphilosophie*) esindajat, mis võimaldanud Underil Čaksi eesti keelde ümberluulendada otsekui algupärandit. Hilise Underi elujaatusse sigineb palju dramaatilisi dissonantse, mis olid omased Čaksilegi.

Boriss Pasternaki „Doktor Živago” nägi nii vene keeles kui ka itaalia tõlkena trükivalgust 1957. aasta lõpus Milanos Feltrinelli kirjastuse väljaandel, seejärel ilmus vene algupärand veel mitut puhku läänemaailmas ning avaldati autori kodumaal

alles 1988. aastal. Ivask oli Pasternaki luule austaja juba Marburgi päevil, kaua enne seda, kui vene kirjanik peamiselt „Doktor Živagost” ajendatud kultuuripoliitilises melus pärjati Nobeli auhinnaga. Nagu Underis ja Čaksis, nii nägi ta ka Pasternakis elukategooria keskset poeeti. Ivask suutis Underi ja Adsoni meelitada Pasternaki-usku: „Oleks sümboolselt sobiv ja ilus kui te oleksite Pasternaki kunsti tutvustajaks eesti keeles. Palun mõtelge sellele ettepanekule tõsiselt: meie kaasmaalaste, Pasternaki, „Mana” ja minu pärast!” (21. X 1958) Ta aitas muretseda vanapaarile „Doktor Živago” saksa tõlke ja seejärel Aleksis Ranniti vahendusel (vt kiri Underile 8. XI 1958) ka vene originaali, ning ennäe imet – üsna varsti tõlkisidki Under ja Adson palehigis Pasternaki suurteost, üks romaanile lisatud 25 tekstist koosnevat luulepõimikut ja teine romaani ennast. 70-aastasele Adsonile oli see elu mahukaim ja stiililiselt nõudlikem tõlketöö ning väärib vaid tunnustust, kui hästi ta sellega vähem kui aasta jooksul toime tuli. Napist ajast hoolimata hindab paljude teiskeelsete tõlgete suhtes ülikriitiline Rannit lõpptulemuse „eesti loova sõna meistriteoseks” (Rannit 1962: 221), mille avaldas Imant Rebase kirjastus Vaba Eesti Stockholmis. Teise tuntud eesti pagulaskirjastuse Orto juht Andres Laur Torontost pidas aga Pasternaki romaani lõppkokkuvõttes „kommude (varjatud) propagandaks”, mistõttu ta loobunud selle avaldamise mõttest (Laur 1960; vt ka Kronberg 2002: 139–140; Lepik 2020: 153–154). Niisiis kandus ülemaailmne kemplus, mis lõpuks hävitas Pasternaki terve, ka eesti pagulaskeskonda.

Ivask ise kirjutas luulet esiti vaid saksa keeles ja just Under oli see, kes arvas, et seda võiks vahendada eesti lugejale (29. XI 1957). Ivaski palvel tegigi poetess tema luuletustest järgmisel aastal käputäie tõlkeid, kuid et mitte jätta eesti lugejale „kadaklikku” muljet eestlasest, kes kirjutab salaja sahtlisse saksa keeles, otsustati ära oodata saksakeelsete algupärandite trükis ilmumine. Ivaski ainus saksakeelne luulekogu „Gespiegelte Erde” („Peegeldatud maa”) jõudis New Yorgis trükki alles 1967. aastal ning täpselt niikaua pidid ootele jääma ka Underi eestindused Ivaski luulest, mis sama aasta viimases Tulimullas viimaks lugejani jõudsid. Kuid just nende pikalt kalevi all püsinud tõlgete mõjul hakkas Ivask oma esimesel Soome suvel augustis 1958 katsetama eestikeelse luulega, mis sobitus tema meelet paremini põhjamaisesse maastikku: „Ja peaasi – Teie minu luuletuste eestindamise tõttu hakkasin ise eesti keeles kirjutama [---]” (7. XI 1959, vt ka Ivask 2003: 314).

Sellele eesti luuletaja sünniprotsessile elame kirjavahetuses lugejaina kaasa. Ivask oli kavatsenud maailma vallutada saksa kultuurkeeles, mida ta vabalt valdas. Kuid ta valdaski seda keelt eeskätt kui kultuuri ning selle maa-alune maagia jäi talle ilmselt kättesaamatuks. Ta oli saksa kirjanduse õppejõuna saksa luuleklassikat pilgeni täis ja jätkas oma loomingut selle kiiluvees. Elu lõpupoole jõudis Ivask ingliskeelse luuleharrastuseni ja saavutas oma ohtralt tõlgitud „Balti eelegiatega” (1987) poeetilise apogee vähemalt idaeurooplaste teadvuses. Kaasa mängis hingepõhjast kostuv poliitiline karje, meeleheitest haaratud Balti ühistunde väljendus. „[---] Tšernobõli katastroof ja teie fosforiidi kaevandamise vastased protestid tõid kaasa tõelise vapustuse, mulle tundus, et Eesti mitte ainult ei venestata, vaid ka kiiritatakse ära. Ma leidsin, et pean midagi ütleva Balti rahvaste saatuse ja võimaliku hävimisohu kohta ja tegema seda inglise keeles.” (Hain 1989)

Nende kahe, saksa- ja ingliskeelse eneseteostuskatse vahele jäi Soome suveöös tehtud kammerlik avastus, et tõeliselt luuletada tähendab suuta keelega keelest välja sirutada. See avastus oli ühtviisi rõõmus ja kurb. Ivask pidi endale tunnistama, et kui üldse, siis tõelist luulet suudab ta kirjutada vaid oma isa ehk eesti keeles. Ja et järelikult on talle saatusest määratud olla luuletaja, kellest lai maailm kunagi midagi kuulda ei saa.

Sõnelus seoses Dodereriga

Ivaski kirm olid algusest peale igat sorti auhinnad ja mainepingeread ning juba kaua enne 1958. aasta Nobeli kirjandusauhinna selgumist võis ta Underile uhkelt teatada, et elavaist väärivad seda maailmas tema arust kõige enam „Teie, Pasternak, Guillén ja Doderer” (8. II 1958). Kolm viimast, nagu öeldud, olid tollal Ivaski lemmikud väliskirjandustes. Austria romaan Dodereriga selle keskmes oli ta erihuvi, Dodereriga juba isiklik suhe loodud, kirjavahetust alustatud, ning üsna pea oli saabumas Ivaski elu tähetund, stipendiaadiaasta 1960–1961 Viinis, kus ta pea iga nädal külastas austria kirjanduse tollast vapilõvi, kellega koos jagati vennalikult nii vaimuväge kui ka vägijooke. Ivaski mänedžerikalduvused lõövad kirjavahetuses jälle välja: ta on Dodererist kõrvuni sisse võetud ning püüab Underitki oma väljavalitut imetlema panna. Ah, kui väga tahaks ta koos Underiga olla Dodereri jünger, milline vaimne kolmikliit!

Emalaev nimega Under lubas oma pinnalt startida igal ausal pürgijal ja puhata seal kõigil kõrgustest väsinuil, kuid oma maitset, kunstilisi eelistusi ega veendumusi ta kellegi meeleheaks muutma ei hakanud. Nähtamatu turvamehena seisis tema kõrval Artur Adson, kes kontrollis ja korrigeeris oma naise otsuseid ilmselt rohkem, kui algul välja paistab.

Doderer sai Ivaski ja Underi vahelise usaldussuhte esimeseks proovikiviks. Ivask saavutas küll selle, et vanapaar tõstis öökapile õhtuseks lugemiseks Dodereri kaks telliskivipaksust peateost, „Strudlhofi trepi” ja „Deemonid”. Aga kuidas Ivask ka peale ei käinud, kiidulaulu ta nende kohta kuulda ei saanud. Olukorda ei leevendanud seegi, et Under oli PEN-klubide XXX rahvusvahelisel kongressil Frankfurdis 1959. aasta juulis Dodereriga isikliku tutvuse loonud ning – oh mis üllatus! – veenduda võinud, et austria kirjanduse patriarhile polnud ta looming tänu Ivaski ettevalmistustööle just tundmatu (26. VIII 1959, vt ka Adson 1974: 224). Under tõrjus Dodererile hinnangu andmist esialgu leebelt, vihjates oma lugemislaiskusele. Kui aga Ivask ei jätnud jonni ja soovis kuulda tema ausat (see tähendab – head!) arvamust Dodereri „Strudlhofi trepi” kohta, otsustas Under üksmeelsuse illusiooni purustada.

Mis jaoks Teie illusioone kõigutada? Kuid ütlen siiski südame päält ära, mis mind tema juures ei rahulda. See probleemi asetuse või sündmustiku „luukere”, nagu Teie seda nimetate, tundub mulle siiski liig väikse kandejõuga olevat. Ütlete, et õige sündmustik siin ei käi mitte otsekoheselt, vaid „argipäevase pealiskaudsuse all”. Aga see

argipäevane pealiskaudsus on kaunis tühine ja üksluine. Ma ei näe seda „Menschwerdung“ [= inimeseks saamist], millest Teie räägite. Ma leian, et see luukere on liig kõhetu ja nõrk selle virtuoosliku ja võiks ütelda üleraffineerit stiili ja komplitseerit sise- ja ka välisvaatluste jaoks. Need head omadused tunduvad ära raisat (enamasti tühja-tähjale). Ligi 1000 lhk keerukaid nokitsemisi – kas see pole siiski natuke liig palju kulda ja ehteid veidi virilale luukerele? (2. XII 1960)

Tsitaat näitlikustab, millisel sügavusastmel käis Ivaski ja vahepeal 77-aastaseks saanud Underi arutelu. Ivask oli eelnenud kirjas esitanud Dodereri kultuuriloolise lühivõrdluse Fjodor Dostojevskiga ning andnud oma punktid muidugi esimesele. Kõik Mihhail Bahtini uurimustega tuttavad tänapäeva humanitaarid teavad, et Dostojevski tekst on polüfoonilise koega, see tähendab, dialoogiline, mitme sõltumatu hääle üheaegne kehtimapanek. Ivask arvas risti vastupidi, sest bahtinoloogia ei kujundanud veel kaanonit: Dostojevski olevat igavalt monofooniline autor, tema „romaanikujud kõnelevad kõik sama keelt, neid vaevab [...] sama häda” (5. XI 1960), puudub elu mitmekesisus.

Agas Under ei heitunud, ta polnud suhetloomest sõltuv ning asus kaitsma Dostojevskit kui kirjanikku, kellest ta oli kunagi (1921) kirjutanud oma kõige mahukama kirjandusliku artikli (vt Under 2018: 88–115). Ta sõnas rahulikult, et talle meeldib Dostojevski siiski rohkem kui Doderer. Leebelt lisas ta juurde, et talle meeldib ka Pasternak rohkem kui Doderer. See pidanuks mõjuma nagu palsam haavale, sest Pasternak oli ju samuti Ivaski firmamärk. Agas Ivaskile sellest ei piisanud: kui te, kallid poetess, ei suuda midagi ilusat öelda Dodereri „Strudlhofi trepi” kohta, siis öelge seda vähemalt Dodereri „Deemonite” kohta! Under vastas, et ta on sellegi romaani kohta juba kõik öelnud: Dostojevski „Deemonid” (eesti tõlkes „Sortsid” või „Kurjad vaimud”) on austerlase omast tugevam teos. Õnneks leiti siis juhtumisi, et nii Underile kui ka Ivaskile meeldib Lev Tolstoi. Jumal tänatud, ohkas Ivask, jõudsimet ometi vaherahuni. Ta tundis lausa füüsilist valu, kui Under tema maitse alla ei tahtnud painduda, tema hing ja ihu nõudsid unisooni eesti kirjanduse esimese leediga.

Säärastes olukordades lõi välja Ivaski olemuse kaks poolt. Ühest küljest oli tema kultuuriline entusiasm suure käivitusjõuga. Ta ei häbenenud naiivseid igavikulisi küsimusi, siirast, isegi pealetükkivat kunstivaimustust, temas oli XVIII sajandile omast harimistahet, koostööpüüet ja vestlusmeelt. Teisalt ihkas ta olla otsekui vabamüürlik traditõmbaja, kes teab elu saladust ning juhib inimesi ainuõigete valikute ja harmoonilise maailmakorra poole. Ta ei vältinud, vaid pigem nautis dialoogi, kuid siiski eeldusel, et dialoogi käigus jõutakse just tema esitatud argumentide ühise tunustamiseni.

Olin Ivar Ivaskit Austria-suunaliste suhete loojana esile tõstnud 1988. aasta juunikuises Keeles ja Kirjanduses (Undusk 1988: 377) ning nägin teda ennast ihusilmaga sama aasta septembris, kui ta teist korda pärast sõda Eestit külastades esines Keele ja Kirjanduse Instituudi saalis. Veel aasta hiljem, 1989. aasta septembris kutsus ta mind Helsingis rikkalikule õhtusöögile oma tollasesse peatuspaika tuntud juristi Lauri Pöyhöneni korteris. Vahepealsesse aega mahtus mõningat kirjavahetust, milles ma lühidalt sõnastasin ka oma mulje Ivaski loomingust. Sain selle eest kohe

valusa õppetunni, sest minu – igati heatahtlik – arusaam ei osutunud Ivaskile vastu võetavaks. Ta saatis mulle Normanist koopia oma „Balti eelegiate” saksa tõlkega ja lisas sellele 14. novembril 1988 ehk minu 30. sünnipäeval paberile pandud sõnumi: „Armas Jaan Undusk! Tundub üsna uskumatuna, et Teie leiate ühiseid jooni minu loomingu ja 18. sajandi vaimuse vahel, mis on minule alati olnud kõige kaugem, ebahuvitavaim ajastu! Olen põhiliselt müstik, kaugel igasugu moraalitsevast ratsionalismist. Küllap avastate seda Teiegi enam süvenedes minu teostesse. Sõbraliku tervitusega, Ivar Ivask.” Mul oli omakorda üllatav kuulda, et Ivask käsitles XVIII sajandit kui „moraalitseva ratsionalismi” valitsusaega, sest mõnes mõttes oli ju näiteks prantsuse valgustismoraal üks kõige vabameelsemaid, mis Euroopa ajaloos leida – aga see selleks. Vastandite paariga „müstika – ratsionalism” piiritles Ivask lihtsalt kunsti ja kunstivälise vaimu vahekorda: kunstis ühtitakse „kõiksuse müstilise põhivooluga”, ratsionalism saab aga takistuseks luule „viimse suuruse” saavutamisel (Ivask 1987: 5, sissekanne 25. I 1969). Meie kohtumisel Helsingis näitas Ivask mulle oma joonistusi, peenelt viimistletud loodusmotive, suures plaanis õisikuid, juurestikke, puusäsi, kuid tähtsaim oli ta selgitav sõna: olen müstilise maailmapildi esindaja, pidage see meeles. Ta oli pähe võtnud, et ta on müstik, ja see oli muidugi ta looduslik õigus. Aga talle oli emotsionaalselt vastuvõetamatu, kui sellega kaasa ei mindud.

Sellised lahkarmused ei mõjutanud lõppkokkuvõttes kuigivõrd Ivaski mänedžerimissiooni. Ehkki ma võisin talle paista suhteliselt ebamugava isikuna, tellis ta Tiina Kirsilt ometi minu romaani „Kuum” kohta arvustuse oma ajakirja 1991. aasta kevadnumbrisse. Ja see on kindlasti üks hingesuguluslikemaid vastukajasisid, mis ma olen saanud. Ka vaidlus Underiga, mis Ivaski lõppeks närvi ajas, ei kõigutanud tema üldist suhtumist poetessi. „Teie, Pasternak, Guillén ja Doderer” – tähtis on just see võrdsustav rinnastus, mis liikmeti veidi varieerudes läbib kogu Ivaski kirjavahetust Underiga. Under seisab ikka kõrvu Ivaski meelest maailma parimate kirjanikega. Underiga kõneldes kõneles ta ühega neist suurist, keda ta mänedžerina enda ümber tahtis näha, ainult et Under kõneles nende seast ainsana eesti keelt. Oli suur au kõnelda ühega suurimaist omaenda ema- või täpsemalt isakeeles. Underiga koos oldi maailmakirjanduse südames, vaimse olemise keskpaigas. Asjadele ja oludele ei pidanud enam tegema mingeid eestilikke, mingeid pisendavaid mööndusi. Ilma mis tahes provintsliku kavaluseta võis kuulutada igas maakera punktis: „Teie, Pasternak, Guillén ja Doderer”. See kehtis kõikjal. Ja selle kehtivuse taju annab Ivaski ja Underi kirjavahetusele suurejoonelise raami.

Kriitik ei allu autorile

See raam pidas kirjanduslooliste hinnangute tasemel lõpuni vastu, nagu seda tunnistab Ivaski kõne Underi 100. sünniaastapäeva tähistamisel Torontos 1983. aastal. Under on talle jätkuvalt suurim eesti luuletaja, „[s]uurim oma haardeulatuses, mitmekülguses, tundeintensiivsuses” (Ivask 2003: 108). Olgu õigluse nimel lisatud, et elu lõpu poole kroonis Ivask mitte ainult eesti luule, vaid kogu eesti kultuuri kuningannaks hoopiski Betti Alveri, asetades tema kõrvale kuningana Arvo Pärdi

(Ivask 2007: 77–78, sissekanne 20. III 1988).⁵ Tüli Dodereri pärast sai Underi ja Ivaski suhete esmaseks proovikiviks, kuid see ületati ühisel jõul suhteliselt kergesti, sest erimeelsused olid seotud ikkagi kolmanda isikuga. Teravamaks läks asi siis, kui Ivask sõandas kaaluma hakata Underi enda poeetilist ihu.

Underi viimane uudisluulekogu „Ääremail” ilmus tema 80. sünnipäevaks Stockholmis 1963. aastal, sisaldades 36 mitmest keelest tehtud tõlke kõrval vaid kümme algupärast luuletust. Viimastest oli kõige pikem ja kaalukam Ants Orasele pühendatud „Uneretk”, mis avaldati ka 1963. aasta Mana esimeses numbris koos Ivaski kolme lehekülje pikkuse tõlgendusega (käsikirjas oli Ivask seda teost lugenud juba 1960. aastal, vt kiri Underile 5. X 1960). Luuletuse mõistatuslikku võtmearssi „ja üht, seda Üht ma pole veel näind” mõistis Ivask selles täiesti ootuspäraselt kui tunnistust veel leidmata või kaduma läinud jumalast (Ivask 1963b: 6), mille kordas üle kirjas Underile (31. I 1963). Aga Under sõdis kirklikult säärase tõlgenduse vastu, väites, et „Jumalat ma ei ole kaotand” (28. II 1963), ja andis paar kuud hiljem rahunenud toonis omaenda seletuse: „On ka mõistetav, et sõna „Üht” all mõtlesite Jumalat, kuna see sõna on kirjutet suure tähega. Minul väljendab see rida aga kõige maapealse elu ebatäiuslikkust, ideaali saavutamatumust: lähed suurte lootustega välja õnnejahile, aga need lootused purunevad, sest kõik maine on poolik.” (24. IV 1963) Ivask jäi oma muljele truuks, kaitstes kahe erineva tõlgenduse võrdväärset koosseisutsi (9. V 1963), ning et Under teemat rohkem ei puudutanud, siis esialgu ei tumestanud see väike sõnelus põhiliselt päikselist suhet, mille üks kõrgpunkte pidi saabuma sama 1963. aasta suvel, kui Ivaskid kohtusid 26. juulil järjekordselt Underi ja Adsoniga nende kodus Stockholmis.

Vanapaar oli samal ajal kutsunud külla ka Roomast saabunud preestri Vello Salo ja keelemees Johannes Aaviku ning Underi ja Ivaski kaksikfotoportree Aaviku kin- gitud roosiga esiplaanil on nende omavahelise suhte kõige kaunim kuvand. Koos- viibimine ise paraku nõnda roosiliseks ei kujunenud. Ivask näitas juba algusest peale hambaid ehk oma tujukamat poolt. Kui Adson talle Salo küllakutsumisest märku andis (15. VII 1963), esitas Ivask üsnagi kohatult kõlava palve Salo kutsutute seast välja arvata (22. VII 1963). Seda muidugi ei juhtunud, mistõttu Ivask pidas end koh- tumisel Underi mäletamist mööda ülal võrdlemisi tohedalt. Ivask ise mõõnis seda: „Olin tõesti tsipa kibestund: olin lootnud Teid näha intiimselt, kõnelda kirjandusest sel ainukesel kokkusaamisel tänavu, ja pidin selle asemel kuulama „Raadio Vati- kani” [= Salo] endatähtsat juttu või vaidlema Trubaduuriga [= Adsoniga] kirjandus- poliitiliste vanade-noorte arusaamatuste üle.... Ütlete, et mina olevat olnud vaikne, tusane. Aga kuidas siis mitte, kui ma ei saand sõnakestki Salo jutuvoolu vahele pista?!” (26. XI 1963) Pilkavas võtmes kirjeldab „Riia kikka” tookordset tusatsemist Adson palju hilisemas (30. V 1968) kirjas Paul Reetsile: „Viimane omadus [= enese- armastus] on tal otse peaaegu haiglane” (EKM EKLA, f 375, m 171:3, l 64/184). Üks asi oli muidugi preester Salo valjuhäälnel jumalalislik dominantsus. Kuid oli ka teine asi ja see oli raskemini kõrvaldatav: Ivaskit häiris isegi Adsoni pealetükkiv kohalolu,

⁵ Ivask oli vanemas eas üha tujukam. Kolm aastat hiljem loetles ta soomlastest geeniusi ja lisas lõppu, et need rikkused „meil lihtsalt puuduvad, kuigi ise oleme üritand mõnda kunstnikku sinna kõrgustesse upitada: Underit, Alverit, Pärti...” (Ivask 2007: 81, sissekanne 4. V 1991).

mille üle ta kaebas hiljem lausa avalikult (Ivask 2003: 110–113).⁶ Ivaski iha jääda Underiga elitaarsesse isolatsiooni (kui pole kolmandana võtta just mõnda Dodereri masti meest) ei olnud tegelikkuses kahjuks teostatav. Seda meelt oli ka Under, kelle reaalsusetaju oli vankumatu ja kes ei lasknud end Ivaskil privatiseerida. Eriti siis, kui Ivask hakkas tema „vanamehe” hõlma tikkuma.

Ja nõnda need kõuepilved kogunesid. Ajakirja Mana 1964. aasta esimeses numbris pakkus Ivask lugeda „Mõningaid mõtisklusi Marie Underi hilisluulest”, kus kõigepealt kordas taas trotslikult üle seisukoha, et „Uneretke” puändiks on ülesleidmata Jumal (Ivask 1964b: 2). Kirjavahetuses neelas Under oma noore sõbra allumatuse veel alla, kuid selle avalik eksponeerimine sundis teda väljendama nõrdimust: „Mu õiendust, et ma pole Jumala kaotust mõtelnud oma „Uneretkes”, ei võtnud Teie arvesse!” (5. VIII 1964) Võib-olla mõjus ses allumatuses kaasa eelmise aasta koosviibimine Stockholmis, kus Ivaski initsiatiiv sai maha surutud. Ajakirjanduse vahendusel Under temaga mõistagi kemplema ei läinud, selles mõttes oli Ivask nüüd jõupositsioonil. Oma vastukirjas postuleeriski ta moodsaile lugemisteooriaile tuginedes kriitiku põhimõttelise sõltumatuse või isegi üleoleku autori ja selle kavatsuse ees: „Teie hilisluule suurusest kõnelengi oma arvustuses, aga näen seda teises valguses kui Teie, autorina, seda ise meeeldi tahaksite näha. Autori kavatsus ning teostus on tihti olnud teineteisele vasturääkivad, lõpptulemus sellele vaatamata siiski vägev ning haarav.” (11. VIII 1964) Seda lugedes märkis Under iseenda jaoks resigneerunult sellesama kirja servale: „Nii teab siis kriitik ikkagi paremini kui autor – aga teine ja kolmas kriitik teavad jälle omamoodi paremini. Kuhu jääb siis autori õigus oma loomingut seletada?”

Isekeskis ei suutnud Under ja Ivask seega maid jagada ning mõlemad pöördusid oma mures ühe ja sellesama vahekohtuniku, nimelt Ants Orase poole (vt Kiin 2009: 547; Oras ja Ivask 1997: 281, Ivaski kiri Orasele 20. VIII 1964). Adson andis oma aastavahetuse kirja postskriptumis ja siis mitmes hilisemas kirjas ka Paul Reetsile teada „Marburgi doktori” möödalaskudest ja „väljavingerdamise” katseist: Ivask „[---] leidis et jutt on kaotatud kodumaa, kaotatud elujõu ja kaotatud Jumala kohta. Tõ[e]liselt oli tegu illusioonid[e] purunemisest, lootuste ja tegelikkuse vastuoludest. Kõige vähem aga kaotatud Jumalast...” (EKM EKLA, f 375, m 171:3, l 9/28, kiri Reetsile 30. XII 1963 – 1. I 1964; vt ka f 375, m 171:3, l 20/58, 25/72, kirjad Reetsile 6. VI 1964 ja 20. VIII 1964). Tõenäoliselt Adsoni initsiatiivil kaebas vanapaar Ivaski tõlgenduse üle veel 7. aprilli 1969 ühises kirjas Eestis elavale Erna Siirakule (vt Kiin 2009: 579–580; vrd Siirak 1987: 142–143).

„Maamehelikult priske” Baudelaire

See jäi siiski vaid prelüüdiks, millele järgnes fuuga, kui Ivask võttis ette kogus „Ääremail” ilmunud luuletõlked. Nagu peretülid ikka, nii kasvas seegi välja mikromaailma sügavustest. Üldiselt vaeb Ivask poetessi tõlkeid sallivalt, jõudes muuseas järeldusele,

⁶ Adsoni agressiivse ettehoolduse kohta suhetes Underiga vt ka Rajamaa 1983: 5–6.

et oma absoluutselt prima saavutab Under just Mihhail Lermontovi eestindades, ehkki vene luuletaja esimese Nõukogude okupatsiooni lõpul, vahetult enne sakslaste tulekut 1941. aasta jaanipäeva paiku ilmunud „Valik luuletusi” ei äratanud arusaadavatel põhjustel enam suuremat tähelepanu. Oma tõlkevaatluse viimases lõigus heidab Ivask aga hetkeks kõrvale aupaklikkuse loori ja lubab endale eesti luule esileedi suhtes väikest koerust: „Aga kuidas kõlab Baudelaire’i kuulus eleegiline „longue haleine” [= pika, eleegilise „hingetõmbega” teos] eesti keeles? Maamehelikult priskelt! – „Meel rahul, astusin ma märke üles”. Selles kujunduses pole küll jäänd jälgegi prantsuse luuletaja erilisest mõtte ja kõla harmooniast: „Le coeur content, je suis monté sur la montagne...”” Koerustüki viib lõpule karmivõitu üldistus: „Underi luuletõlked on – lõppkokkuvõttes – väga erineva õnnestumiskraadiga.” (Ivask 1964b: 7)

Analüüsist endast selline kategooriline kokkuvõte tegelikult ei järgne. Ivask pingutas veidi üle, kui tuletas ühest talle mitte meeldinud värsireast üldistuse kogu Underi mahuka tõkeloomingu kohta. Seda suurem oli selle üldistuse üllatusväärtus lugeja jaoks. Jutt käib luuletusest „Epiloog” („Épilogue”), mis varasemates väljaannetes oli ära trükitud Charles Baudelaire’i laastudekogu „Väikesed poemid proosas” (ilmus postuumselt 1869) viimase tekstina, mille aga hilisemad uurijad on asetanud pigem ta luulekogu „Kurja lilled” (1857, täiendatud väljaanded 1861 ja postuumselt 1868) lisanduste hulka. Igatahes oli Under selle tõlke avaldanud juba 1930. aastal ja trükkis ta ainsa prantsuse luule näitena uuesti ära kogus „Ääremail” (Baudelaire 1930: 153; Under 1963: 111–112).

Ivaski otsus näib meelevaldne ja et torm oli tulekul, seda ennustas kõigepealt esileedi ihukaitsja lakooniline tervitus ühel kollektiivsel maikuisel postkaardil Soomest: „Maamehelikult priskelt – A. Adson” (29. V 1964). Esileedi ise vaikis, mis ei tähendanud samuti head. Ehkki etteheiteid polnud veel tehtud, aimas Ivask halba ja püüdis end välja vabandada pika paisutatud tiraadiga:

Olin kriitilisem Teie tõlgete osas. [---] Egas see täpe Teid nii väga ei häirind minu arvustuses? Nii väga, et Teie ei näindki selle arvustuse kiitust, mis põhjenes sügavale tungivale analüüsile (mis vaeva Teie kriitikud pole alati endale võtnud)? Loodan südamest, et see poleks juhtund! Tõepoolest! Sest see oleks hirmus mõeldagi minule... Minu suhe Teie isiku ja loominguga on olnud alati elav, tähendab vahest ka pingeline, dramaatiline, aga ikka erutavalt elav! Monumendi külmust ma ei taju Teis, ainult tuld – soojendavat, vahest põletavat. Ma ei näe Teid jumalloomiselt, vaid minu kaasaeglasena – kolleegina, kes minu kõrval loob ja kelle looming nõuab, kutsub välja tugevaid reaktsioone. Teised näevad Teid juba ajaloolise pilguga. Minule olete inimene lihast ja verest, kaasotsija – kaasleidja, kaasrõõmustaja – kaasleinaja. (2. VII 1964)

Siinkohal jõuti juba hea maitse piirile, ja nagu tavaliselt, nii valasid needki ülemäärased vabandamisid vaid õli tulle. Kui Under viimaks suvatses vastata, siis selleks, et väljendada sügavat solvumust:

Armas Kriitik,

mul on raske olnud Teie kirjutada Teie viimase kohati ebaõiglase arvustuse pärast mõne mu tõlke kohta. [---]

Teise ja juba drastilisema etteheite teete mulle Baudelaire'i luuletuse puhul. Teie mainit „maamehelikult priskelt” kõlav rida on minu poolt täpne sõna-sõnaline tõlge B. tekstist. Kui see Teie kõlab matslikult, siis ei ole see minu, vaid eesti keele süü. [---] Oleks väga õpetlik, kui tõlgiksite mulle selle rea „longue haleine”likult.

Arvate omas viimases kirjas, et ma ei näinudki Teie arvustuse kiitust. Oh, nägin küll ja tänan selle eest; kuid ega ma ei ihkagi seda, kui ülekohtune mahategemine sellega kaasub. Mitte kiitust, vaid õiglust sooviksin. (15. VII 1964)

Lumepall oli läinud veerema. Pangem tähele, et Underit (ja Adsonit) ei häirinud niivõrd Ivaski relativeeriv üldhinnang Underi tõlkijatööle tervikuna, kuivõrd eeskätt üksainus väljend, „maamehelikult priskelt”, mis nihkusi naljakal moel vaitluse keskmesse. Under kurtis isegi Paul Reetsile, kuidas tema keeletarvitust peetakse „maamehelikult priskeks” (EKM EKLA, f 375, m 171:3, l 24/70, kiri Reetsile 21. VII 1964). Võib arvata, et Adsonit ajas see väljend vihale, aga Under oli lihtsalt hinge-põhjani haavunud, sest see oli ilmselt esimene kord ta pika elu jooksul, kui tema teksti nimetati maamehelikuks, see tähendab tema meelest õieti ju – matslikuks. Under pärines põlvkonnast, kus kontrast maa ja linna elustiilide vahel oli veel väga suur. Piirjooned olid aredad, ja kes linna oli pidama jäänud, see oli kultuuri embusse pääsenud. „Mõtlesin, ükskõik kuidas, aga mina m a t s i k s jääda ei taha!” on Under meenutanud oma noorusaja muusikaõpingute ja saksa keeles luuletamise ajendeid (Rajamaa 1983: 10–11). Ta oli veendunud linnainimene, kes polnud iial elanud maal, vaid sündinud Tallinnas ja saanud seal saksakeelse hariduse, seejärel veetnud mõne aasta Moskvast. Tema luule polnud algusest peale üksnes toonitatult naiselik, erootilise žesti keskne või hardalt emalik, vaid ka läbi ja lõhki linnastunud isegi oma loodusvaateis. Riia „suurlinlane” Ivask ei saanud ilmsesti aru, kui valusalt lõi kas ta oma väljendiga Underi XIX ja XX sajandi vahetusel vormunud hinge, kus maa ja linn olid veel vastandlikud väärtusalad. Need olid vanad sotsioloogilised pinged, mis Underi ärevile ajasid.

Ivask kas ei saanud sellest aru või ei jätnud jonni ja jätkas oma järgmises pikas kirjas visalt valusale kohale toksimist.

Muidugi on Teie eestindus sõnasõnaliselt täpne, seda ma ei eitagi, armas Poetess! Soovisin ju ainult, et oleksite olnud yabam, püüdes edasi anda Baudelaire'i muusikat. Literaalse tõlkena Teie eestindus on väga täpne. Kuid luulelise tõlkena mitte... Kõrvutagem neid ridu:

„Le coeur content, je suis monté sur la montagne”
 „Meel rahul, astusin ma mäkke üles”

Teie rida on tõlkind küll mõtet, kuid mitte sugugi muusikat. [---] Selle kõrval on Teie rida lihtsalt priske (andestage, kuid sõna tundub mul ikka veel kohal olevat), reibas. (20. VII 1964)

Lugejana tahaks Ivaskile aastate taha hõigata, et ta jätaks juba järele, mis selle „priskega” ikka enam jännata! Aga ega ta kuule. Jääb ühtlasi mulje, et Ivask, kes kirjutas aasta-aastalt küll üha korrektsemat eesti keelt, ei tajunud päriselt „priske” tähendusvarjundeid. Oma kolmandas kogus „Ajaloos aiad” (kirjutatud aastail 1966–1969) alustas ta üht luuletust nõnda: „Veel eile käisid priskelt järve ristsed / kuid täna seisatame talve kohtu ees” (Ivask 1970: 45).

Ja ka Under ei soovinud sellises olukorras lõppsõna Ivaskile jätta. „Oma rea eest võitlen „viimse veretilgani”” (5. VIII 1964), kirjutab ta põikpäiselt, näidates oma kangemat poolt. Tal on kasutada tapvalt tugev – ehkki antud juhul vildak – argument (tehku siis Ivask värsireast ise parem tõlge!) ja ta saadabki selle kerge seltskondliku irooniaga, aga ometi ultimatiivses vormis tee:

Teie viimane pikk kiri räägib siiski asjast mööda, kuna Te ei ole selles mulle vastand kuidas vaidluslust Baudelaire'i rahulikult-asjalikult sissejuhatavat lauset, konstateeringut, tõlkida nii, et see Teie silmis oleks laitmatu ega kutsuks välja pilkavat iseloomustust „maamehelik priske”. Lähemalt: et tõlkes säiluks eriline „mõtte ja kõla harmoonia” ja et selles kõlaks „kuulus eeleegiline *longue haleine*”, nagu Teie seda oma arvustuses soovite. Pääle selle peaks Teie tõlge olema täpne, stiili säilitav ja riimiga lõppev, mis võimaldaks nõutud tertsiini edasi luuletada. Olete ju ise samuti luuletaja ja arvustajana nii teadlik minu vigades, siis peaks ju Teil oivaliselt õnnestuma selles reas „musitseerida”. (5. VIII 1964)

Niisugusele väljakutsele jättis Ivask vastamata ja esitas mõnuga arutelu selle üle, kuidas kriitik ei peagi olema autorist parem looja ning sellele midagi „ette tegema” – kriitiku ülesanne on leida vaidluskohti: „Poetess, ma ei ole kunagi soovind võistelda Teiega (ma ei saakski seda). [---] Mina olen nii vähe tõlkind ja Baudelaire on minul nii võõras, et mina kindlasti ei saaks Teie kujundust ületada. Siin annan alla ja meeldi.” Ja ta toob mängu Ants Orase, sest ta teab, et Orase nimi Underi silmis maksab. „Oras arvustab vahest kõvasti Suitsu luulet, kuid Suits vaevalt nõudis, et Oras näitaks talle silmapilk, kuidas seda paremini teha.” (11. VIII 1964)

Kõrvalepõikeks. Ants Oras on selles kirjavahetuses pallikeseks, mida aeg-ajalt argumendina teineteise pihta pillutakse. Under andis oma solvumuses kord mõista, et kvaliteedilt (just seda sõna ta kasutab) hindas ta eriti Orase kirjapandut, ning see äratas Ivaskis armukadeduse. Ta taotles Underi soosingut ja püüdis ennast tema käsitlejana Orase kõrvale või isegi temast veidi kõrgemale nihutada, kuid tegi seda oma ameerikalikus siiruses ehk liiga läbipaistvalt, et Underi usaldust võita. Nii näiteks sõnab Ivask, et Underi hilisloomingusse on ta „katsund end rohkem süveneda kui isegi Oras” (20. VII 1964). Kui Adson imetles Orase viljakust underoloogina, siis tuletas Ivask meelde, et Oras on juba 65-aastane, aga „[m]ina olen vaevalt 40, ja kuna Oras kirjutas oma ilusamaid esseid viimase 25 aasta jooksul Teie luulest, siis

on ka minu peale lootust, et kirjutan lisa!” (26. I 1966). „Kõige põhjalikum Marunderi loomingu esitus on aga Orase [65. sünnipäevaks välja antud] pühendusteoses ja pealegi inglise keeles,” väidab Ivask veelgi hiljem (19. X 1967), vihjates kaheksale tihedas trükikirjas leheküljele omaenese essees „Eesti luule suur traditsioon” (Ivask 1965)⁷ – vaevalt küll unustades, et Orase sulest oli juba 1963 ilmunud 64-leheküljeline lühimonograafia Underist, mis leidis muidugi ka Ivaski raamaturiulis (vt kiri Underile 10. XI 1963).

Järeleandmatu Marie Under

Dialoogis „maamehelikult priske” üle juhtus taas midagi Ivaskile ainuomast, millele sai osutatud juba Dodereri-teemalise väitluse lõpul: Ivask tegi Underile ettepaneku „okkaliseks” muutunud vaidlus lõpetada, ära leppida ja endine vahekord taastada, aga eeldusel, et Under tunnustab (vähemalt osaliseltki) tema seisukohti. „Kas meie ei saaks tõesti kokku leppida, et minu kriitika osalt läks täppi, osalt – Teie vaatekohast – mitte ja asi sellega. Jäägu ta minevikku [---].” Ivask ihales mõlemat – nii oma tõe tunnustamist kui ka jätkuvat kirikooselu Underiga. „See on tormine etapp meie sõbralikus vahekorras, kuid ikkagi [ainult] etapp,” veenis ta Underit. Tal näib olnuvat lausa pakitsus kurgus, kui palus armu taas viipega Orase poole: „Ehk näete ka minus kvalitatiivselt ja mitte ainult kvantitatiivselt lisavat tegurit Teie biograafias.” (11. VIII 1964)

Kuid paistab, et nii nagu eelmine kord, nii ei olnud Under ka nüüd kompromissist huvitatud. Nüüd isegi eriti mitte. Mehe nõrkus lisas talle vaid paindumatus. Kui Ivask püüdis vahekorra riknemist takistada, siis Under oli otsustanud olla halastamatu ja mitte lasta end mõjutada koos oldud päevade võlust. Nagu juba öeldud, Under polnud suhete, isegi mitte heade suhete sõltlane. Oma järgmisele kirjale pani ta Piiblist nopitud kiusaka moto „Kes tuult külvab, see tormi lõikab” ja pöörutas „Uneretke” jumala küsimust vaagides nüüd juba üsna julmalt: „Vihjate küll korduvalt mu vanadusele omas arvustuses, aga nii seniilne ma siiski veel ei ole, et ma ei teaks, mis ma oleksin tahtnud ütelda oma luuletustes” (16. VIII 1964). Ta tuli tagasi „maamehelikult priske” värsirea juurde, ja et Ivask ei olnud talle sellest „muusikalisi” variante pakkunud, siis katsetas neid ise (näiteks „Meel mõnus, sammusin Montmartre'i üles”), ent küsis seejuures retooriliselt: kuhu jääb siis stiil?! Under näitas ühtäkki oma sootundlikkust ja andis mõista, et nende dispuudi, täpsemalt – Ivaski ninatarkuse taga võivad varjuda avaramad teda kui naist solvavad ideoloogilised sättumused: „Kui Te nüüd mu naiselikkust rõhutate riivavas mõttes, kas see on siis Teist väga mehelik? Arvan, et meie ajal, kus enam papuasid ja hotentotte ei tohi diskrimineerida, ei tohiks ka „naiselikkust” halvustada. Arvan, et mõlemad sood on üheväärsed.” Pole välistatud, et asja tegelik tuum ongi just siin. Kirja lõpus nentis poetess, et „torm kestab”, ja kirjutas sellele alla „Teie järeleandmatu Marie Under”. (16. VIII 1964)

⁷ See Ivaski kõige mahukam ja üldse üks tähelepanuväärsemaid kirjutisi eesti kirjandusest pole vist siiani eesti keeles ilmunud.

Nüüd möödus vaikuses kolm tähenduslikku kuud ja see, kes vaikis, oli Ivask. „Las vaikib,” lööb Adson käega kirjas Reetsile 19. novembrist 1964. „Kahju, et hea läbisaam lõppes.” Ja arutab edasi: „Kirjutate, et ta M. U-it tõsiselt austab ja armastab, nii ta luulet kui teda inimesena. Kuidas sellega aga sobitada ta pilkavat suhtumist Baudelaire'i ühe ainsa rea puhul? Talle tuli isegi ütelda, et ta vastav lause oli pilkav. Hästikasvatatud inimene vabandab siis, kui ta austatavat solvanud on.” (EKM EKLA, f 375, m 171:3, l 27/82) Mida koomilisemaks olukord muutub, seda dramaatilisemaks kujuneb lõpp. Kui Ivask viimaks vastas, siis põhjendas ta pikka vaikimist nii semestri algusega ülikoolis kui ka Underi viimase kirja vimmaska tooniga: „Kuidas küll vastata kirjale, mille motoks on „Kes tuult külvab, see tormi lõikab” ja lõpeb sõnadega „Teie järeleandmatu M. U.”?” (17. XI 1964) Selle lause kõrval on postkaardi serval Marie Underi märkus koos retoorilise küsimusega „ja miks peaksin järele andma kui mul õigus on”. Ning see kõik tähistabki tegelikult vaimselt rikka kooselu lõppu. Täpselt samal ajal (20. XI 1964) kirjutab Under Reetsile, et „meie ilus sõprus I-ga rebenes” (EKM EKLA, f 375, m 171:3, l 27/84). Ivaski ja Underi kirjavahetus oli kestnud seitse aastat ja jätkus veel enam kui kümme aastat, aga vaimsete väärtuste vahetus loomingulises mõttes siitpeale katkes. Muidugi on juhtunud mitmesuguseid kõrvalteureid. Under oli kõrges eas, kus iga lisanduv aasta vähendas tublisti jõudu. Ivask sai ajapikku korraliseks professoriks ja ajakirja Books Abroad pühendunud toimetajaks Oklahomas ning see viis kõigi kirjavahetuste kärpimiseni.

Kuid peamine on siiski moone inimestevahelistes suhetes. Kui üks pool on otsustanud mitte enam „järele anda”, siis ei ole loota koostegemise rõõmu. Vahetati edaspidigi vastastikku õnnitlusi, kirjanduslikke ja matkauudiseid, saadeti üksteisele raamatuid, Ivask lausa virnade viisi, oldi viisakas ja vastutulelik. Ent Under keeldus nii järeleandlikkusest kui ka asjade edasisest klaarimisest. „Mul on väga kahju, et meie ilusasse sõprusse selline ebakõla tekkis – mina igatahes püüan sellele sammalt kasvatada,” kirjutab ta Ivaskile (21. II 1965). See on sõnum laadis „unustagem kogu nähtus”, sõprus on läbi. Kirjas Paul Reetsile (20. XI 1964) oletab Under, et Ivaski armastus tema vastu on muutunud „vist mingiks Hass-Liebe'ks [= armuvaenuks]. Kummaline: Teie võrdlete teda päästearmeelasega, Oras jälle Calviniga.” (EKM EKLA, f 375, m 171:3, l 27/84) Kirjas Ants Orasele 22. maist 1965 vihjab Under samuti tema ja Ivaski vahelisele „Hassliebe'le” (Kiin 2009: 547). 23. augustil 1965 saadi Stockholmis siiski uuesti kokku Ivaski ette pandud „rahukonverentsil” (kiri Underile 24. VII 1965), mis mööduski „üsna sujuvalt, ilma hõõrumisteta I. ja minu vaheliselt”, nagu kirjutab Under Reetsile 15. septembril 1965 (EKM EKLA, f 375, m 171:3, l 42/125). Kuid just Under oli see, kes ei suutnud isiklikku vahekorda enam positiivset emotsiooni pikkida ja käsitas seda vahekorda möödanikuna. Tüli jäi õhku rippu ja Under tuletas seda ikka ja jälle meelde: „oleme ju väikselt „sõjajalal”” (5. IV 1966). Sa vihkad oma endist armastatut seda enam, mida enam sa oled teda armastanud, sõnas kunagi Spinoza. Afekti tugevus on püsivam kui selle inimlikult kõikuv pluss- või miinusväärtus.

Trotsi võis märgata ka Ivaski käitumises. Underi 85. sünnipäeva tähistamisel 10. märtsil 1968 Toronto Eesti Majas esines ta ettekandega, kus väitis, et Under on „loomult liiga talupoeglikult terve ja terviklik”, et olla neurootik (Ivask 1968a). Miks

ta nõnda ütles, jääb arusaamatuks, sest Underi reaktsiooni tema isikusse projitseeritud maamehelike või talupoeglike joonte suhtes võis eelneva taustal kergesti ette aimata. Ivask saatis oma ettekande Toronto ajalehes ilmunud kokkuvõtte Underile lugeda ja Under kirjutas talle vastu nagu tellitult: „Ainult üks väike ebakõla tahaks selgitamist: „liig talupoeglik” – see epiteet justkui ei tahaks hästi sobida analüüsi üldkontseptsiooni” (1. V 1968). Under tundub väsinud ja väljendub endisest malbemalt. Täispikkuses ilmus Ivaski ettekanne sama aasta Tulimulla teises numbris, mis oli täienisti pühendatud Underile. Underit riivanud formuleering on sellessegi sisse jäänud (Ivask 1968b: 86). „Kas pahandasin Teid jälle?” küsis Ivask pisut provotseeriva uudishimuga oma suvises kirjas (27. VI 1968). Under ei vastanud.

1968. aasta suvel külastasid Ivaskid taas Rootsit ning Ivar Ivask tegi Underile algul ettepaneku kohtuda 20. juunil (22. IV 1968), millega Under soostus (1. V 1968), seejärel aga 17. juulil (27. VI 1968), mille peale saabus Underi eitav vastus: „Olime arvestanud Teie küllatulekuga 20. 6. Nüüd kahjuks ei leia Teie meid enam siit, kuna teostame juulis oma edasilükatud reisikava.” (1. VII 1968) Vahepeal oli Under ilmselt jõudnud tutvuda värske Tulimullaga, kus Ivask märgistab teda „liiga talupoegliku” loomusena. Et reisile minek oli hädavale Ivaskist hoidumiseks, see selgub 22. juuli kirjast Ants Orasele: „Ütlesin talle [= Ivaskile] vastuvõtu ära, ärasõidu ettekäändel” (Kiin 2009: 547). Sama kinnitab Artur Adson nädal aega hiljem Paul Reetsile (EKM EKLA, f 375, m 171:3, l 65/187). Lisaks solvumisele võis muidugi olla muidki põhjusi keeldumiseks. 1968. aasta suvel halvenes Underi tervis, mistõttu külalisi käis üldse vähem, kuid ometi võttis ta näiteks veel 13. juulil vastu oma luule prantsuse keelde tõlkija Michel Dequekeri. Augusti lõpul oli ta sunnitud minema günekoloogilisele operatsioonile (Kiin 2009: 532, 538). Tol aastal käis Ivask Eesti Kultuuri Koondise kutsel Stockholmis veel teistki korda, esinedes 28. septembril Eesti Majas ettekandega eesti luulest paguluses ja okupeeritud Eestis aastail 1946–1968 (Ivask 1968c; Reining 1968). Ka siis taotles ta ilmselt kokkusaamist Underiga, ent jälle läks see luhta: „Muidugi oli kahju Teid ka teisel korral Stokholmis mitte näha, aga mis teha...” (kiri Underile 7. XI 1968). Under põhjendas kohtumiste ärajäämist oma haigusega kurvas kirjas, mis oli dateeritud „surnutepühäl” ja kandis Henrik Ibsenilt laenatud motot „Kui me surnud ärkame” (2. XI 1968). Et Ivaskit veenda, loetles ta selles teisi väärikaid inimesi, kelle külaskäikudest oli sunnitud olnud loobuma. Aga sisuliselt märgistas see vahekorra otste kokkutõmbamist.

Lõpetuseks: tõmme ja tõukumine

Underi ja Ivaski kirjavahetus on eriline selle poolest, et see rikas maailmakirjanduslik materjal, mis selles kahekesi parimail suhtlusaastail läbi sõelutakse, on ühte põimunud kahe inimese vastastikuse emotsionaalse ligitõmbe ja lõppkokkuvõttes egopingete kuhjumisest tingitud isikutevahelise draamaga. Just eriti Underi isiku avamisel on see kirjakorpus ainulise tähtsusega. Oma elu kaheksanda kümnendi keskpaigas ja lõpus on Under aukartust äratava kirjandusliku eruditsiooniga vaimselt igati töövõimeline daam, kiire ja paindlik luuletõlkija, kes loeb pidevalt ja palju

mitmes võõrkeeles (nt saksa, prantsuse, vene), seejuures järjekindlalt kolme prantsuse nädalalehte ja kahte kuukirja (kiri Ivaskile 1. X 1963; f 375, m 171:3, l 15/44, kiri Reetsile 5. IV 1964), on tundeergas, samas kriitiline ja iseseisev, psühholoogilise kaldega, ent omal moel ka filosoofiliselt läbinägev mõtleja. Teda on lihtne kaasa tõmmata, kuid raske kõrvale juhtida. Suuremeelsus ja kangekaelsus, heldus ja halastamatus on temas ühinenud väga isikupärasel moel. Nii skulptuursena ilmub Under meie ette vist küll ainult selles kirjakorpuses.

Kui Õnne Kepp mõne aja eest avaldas Underi arutleva proosa koondkogu „Väikesed vaatlused” (2018), siis saime esimest korda ülevaatliku pildi luuletaja avarast lugemusest ja analüütilistest oskustest. Vanema ea Under on varasemast hoopis monumentaalsem. Kirjavahetuses Ivar Ivaskiga sõnastab ta rangemalt kui mujal oma elu jooksul kristalliseerunud eetikat ja esteetikat. Küllap on Mari Tarvasel (2006: 27) õigus oletada, et mõlema jaoks oli see korrespondents ühtlasi kirjandusliku loomingu osa. Ants Orast austas ja usaldas Under nii inimese kui ka õpetlasena Ivaskist rohkem, aga Ivask suutis oma emotsionaalse elaaniga Underi kõnelema panna nõnda, nagu too ilmselt kusagil mujal ei kõnele. Ivask oli nõudlik, suhtlusmeelas ja kapriisne, ärgitades nii ennast kui ka partnerit pidevale enesetööstusele. Sirje Kiin, kelle sulest pärineb selle kirjavahetuse heade sisuliste rõhkudega saatesõna, on juba aastakümnete eest täheldanud ning hiljem üle korranud, et Ivask „provotseeris kinnist, haruharva usutlusi andnud, vaid vähestele lähedastele end tõeliselt avanud, avalikkuse suhtes kartlikku ja ujedat Underit kirjutama esmakordselt sellest, mida ta tegelikult mõtleb ja arvab luulest, tõlkimisest, kirjandusest, elust, filosoofiast, usust. Ta oli esimene inimene, kellele Marie Under end tõeliselt avas väljaspool luuletusi, kellele ta pihitis suhtumist omaenda loomingusse ning kellele selgitas oma loomeprotsessi ning -probleeme.” (Kiin 2025: 1137, vrd Kiin 2004: 1865, 2009: 548–549)

Ma jätan nende väidete raskuse meeleldi Sirje Kiini õlule, ent olen põhilises sama meelt. Kui Underi ja Tuglase lühike tuline kirjavahetus 1917. aastal mõjus otsekui kahasse kirjutatud armastusnovell, siis Underi ja Ivaski korrespondents näeb eriti oma esimesel seitsmel aastal (1957–1964) välja kahel käel kirja pandud kooseludraamana – õnneliku või õnnetuna, mine võta sa kinni. Mõlemas intriigis oli Underi partner umbes kolmekümneaastane mees. See võiks märku anda suure poetessi püsivast janust intellektuaalse erootika järele, mida ta jäi kustutama kuni oma elupäevade lõpuni.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 180, m 163:2. Artur Adson. Rootsipäevik VII. 24. II 1954 – 26. X 1958.

f 180, m 164. Artur Adson. Rootsipäevik (2. variant). 29. IX 1944 – 29. III 1973.

f 375, m 171:3. Artur Adson ja Marie Under, ükssada kakskümmend seitse kirja Paul Heinrich Reets'ile 29. IV 1963 – 29. V 1969.

f 428 (Jaak Kross – Ellen Niit, kogu on korrastamisel).

KIRJANDUS

- Adson 1974** = Marie Underi eluraamat [I]. Koost Artur Adson. Stockholm: Vaba Eesti.
- Baudelaire, Charles 1930.** Väikesed poemid proosas. Tlk Marie Under. Tartu: Eesti Kirjan-
duse Selts.
- Hain, Jüri 1989.** Silmast silma Ivar Ivaskiga [intervjuu]. – Reede 20. X, nr 42, lk 3.
- Ivask, Ivar 1963a.** Vahemerest, Kreekast ja luulest. – Mana, nr 2, lk 83–94.
- Ivask, Ivar 1963b.** Marie Underi „Uneretke” tõlgitsuskatse. – Mana, nr 1, lk 4–6.
- Ivask, Ivar 1964a.** Tähtede tähendus. Esimene kogu luuletusi (1958–1963). Lund: Eesti Kir-
janike Kooperatiiv.
- Ivask, Ivar 1964b.** Mõningaid mõtisklusi Marie Underi hilisluulest. – Mana, nr 1, lk 1–7.
- Ivask, Ivar 1965.** The main tradition of Estonian poetry. – Estonian Poetry and Language:
Studies in Honor of Ants Oras. Toim Viktor Kõressaar, Aleksis Rannit. Stockholm: Vaba
Eesti, lk 256–298.
- Ivask, Ivar 1966.** Päev astub kukesammul. Teine kogu luuletusi (1963–1965). Lund: Eesti
Kirjanike Kooperatiiv.
- Ivask, Ivar 1968a.** Tänane Marie Under. – Vaba Eestlane 27. III, nr 25, lk 7.
- Ivask, Ivar 1968b.** Marie Under täna. – Tulimuld, nr 2, lk 81–92.
- Ivask, Ivar 1968c** = Prof. Ivask Stockholmi. – Eesti Päevaleht 13. IX, nr 213, lk 1.
- Ivask, Ivar 1970.** Ajaloo aiad. Kolmas kogu luuletusi 1966–1969. Lund: Eesti Kirjanike
Kooperatiiv.
- Ivask, Ivar 1987.** Lehekülgi Oklahoma kümnendite päevikust, 1967–1987. – Mana, nr 56,
lk 2–16.
- Ivask, Ivar 1990.** Verandaraamat ja teisi luuletusi 1953–1987. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ivask, Ivar 2003.** Tähtede tähendust tunda. (Eesti mõttelugu 52.) Koost Jüri Talvet. Tartu:
Ilmamaa.
- Ivask, Ivar 2007.** Olla need, kes me oleme. Katkeid päevikutest aastatel 1964–1992. (Littera-
ria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale 24.) Valinud ja kommenteerinud Sirje Olesk. Toim
Tiina Saluvere. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Ivask, Ivar 2010a.** Hetked igavikust. Meelisklusi maailma kirjanduselust. Tartu: Ilmamaa.
- Ivask, Ivar 2010b** [inglise keeles 1983]. Pöördelised paigad ja raamatud kui reisiseltsilised.
Tlk Mart Kuldkapp. – I. Ivask, Hetked igavikust. Meelisklusi maailma kirjanduselust.
Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 245–270.
- Ivask ja Under 2023** = Armas hiilgav laulik. Ivar Ivaski ja Marie Underi kirjavahetus 1957–
1958. (Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale 28.) Koost, toim, komment Tiina Salu-
vere. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Ivask ja Under 2025** = Printsess ja trubaduurid. Ivar ja Astrid Ivaski kirjavahetus Marie
Underi ja Artur Adsoniga 1957–1979. Esimene köide, 1957–1960. Teine köide, 1961–
1979. Koost Kanni Labi, Tiina Saluvere, toim K. Labi, peatoim Marin Laak. Tartu: EKM
Teaduskirjastus.
- Kiin, Sirje 2004.** Marie Under ja Ivar Ivask. – Looming, nr 12, lk 1860–1866.
- Kiin, Sirje 2009.** Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt. Tallinn: Tänapäev.
- Kiin, Sirje 2010.** Marie Underi Euroopa-reisid. Kuuskümmend üks kirja tütardele 17. X 1918
– 13. V 1930. Tallinn: Go Group.

- Kiin, Sirje 2011.** Marie Under. Elu ja luule. Tallinn: Tammerraamat.
- Kiin, Sirje 2025.** Vaimne kahekõne. Kirjavahetuse saatesõna. – Printsess ja trubaduurid. Ivar ja Astrid Ivaski kirjavahetus Marie Underi ja Artur Adsoniga 1957–1979. Teine köide, 1961–1979. Koost Kanni Labi, Tiina Saluvere, toim K. Labi, peatoim Marin Laak. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 1125–1139.
- Kreutzwald 1953** = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. Toim Mart Lepik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kronberg, Janika 2002.** Tiibhobu märgi all. Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Laak, Marin 2018.** Globaalne Ivar Ivask ja Eesti. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 118–125.
- Laak, Marin 2020.** Teekonnad enne ööd. Järelsõna J. Semperi ja J. Vares-Barbaruse kirjavahetusele. – Euroopa, esteedid ja elulähedus. Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940. 2. kd (1930–1940). Koost Paul Rummo, toim, komment P. Rummo, Tiina Saluvere, Ülo Treikelder. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 1117–1144.
- Laur, Andres 1960.** Pasternak, Adson ja Orto juhataja Laur. – Eesti Päevaleht 11. II, nr 34, lk 2.
- Lepik, Kalju 2020.** Vaid üks eesti kirjandus. Mälestusi, arvustusi, kõnesid ja vestlusi. Koost, komment Janika Kronberg, Brita Melts. Tallinn: EKSA.
- Neustadt Prize 2026** = https://en.wikipedia.org/wiki/Neustadt_International_Prize_for_Literature#List_of_Neustadt_Laureates,_Finalists_and_Jurors
- Olesk, Sirje 1997.** Kaks rahvusvahelist eestlast Ameerikas. – Akadeemia kirjades. Ants Orase ja Ivar Ivaski kirjavahetus 1957–1981. Koost, komment S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 10–20.
- Oras ja Ivask 1997** = Akadeemia kirjades. Ants Orase ja Ivar Ivaski kirjavahetus 1957–1981. Koost, komment Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Rajamaa, Helmi 1983.** Marie Under inimesena. Stockholm: Teataja.
- Rannit, Aleksis 1962.** Eestindatud „Doktor Živago”. – Tulimuld, nr 3, lk 216–221.
- Reining, Eduard 1968.** Prof. Ivask ja luulesillad. – Eesti Päevaleht 5. X, nr 232, lk 1–2.
- Rummo, Paul-Eerik 1998.** Väljajuhatus Balti eeleegist. – Looming, nr 12, lk 1901–1908.
- Siirak, Erna 1987.** Talendi maagia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Taagepera, Rein 1992.** Ivar Ivask mõõdupuuna. – Akadeemia, nr 11, lk 2399–2401.
- Talvet, Jüri 1988.** Maailmakirjandust selitamas: Ivar Ivask ja „Books Abroad” / „World Literature Today”. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 531–539.
- Tarvas, Mari 2006.** Ivar Ivaski personaalbibliograafia. (Keele ja Kirjanduse raamatusari 5.) Tallinn: Keel ja Kirjandus.
- Uibopuu, Valev 1987.** Ajaloo võrendikest. Mõtteraamat kirjanduse, keele ja kultuuri vallast. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Under, Marie 1957.** Südamik. Valik luuletusi ja ballaade 1917–1957. New York–Stockholm: Ülemaailmne Eesti Kirjanduse Selts, Vaba Eesti.
- Under, Marie 1963.** Ääremail. Stockholm: Vaba Eesti.
- Under, Marie 2015** = Marie Underi päevikud 1922–1957. (Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale 27.) Koost, komment Rutt Hinrikus. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Under, Marie 2018.** Väiksed vaatlused. Artikleid, ülevaateid, arvamusi. Koost, komment Õnne Kepp, toim Mall Jõgi, Õ. Kepp. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

- Under ja Tuglas 2006** = Under ja Tuglas. Marie Underi ja Friedebert Tuglase kirjavahetus. Koost Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev.
- Undusk, Jaan 1988.** Nende ja meie Austria. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 374–379.
- Undusk, Jaan 1997.** Ivask ja Doderer: meeste sõprus. – Looming, nr 12, lk 1682–1690.
- Undusk, Jaan 2016.** Eesti kirjanike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa.
- Undusk, Jaan 2026.** Emalaev nimega Under. – Postimees. Arvamus, kultuur 11. IV, nr 853, lk 10–11.

Jaan Undusk (sünd 1958), PhD, Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi (Kohtu 6, 10130 Tallinn) ning Tallinna Ülikooli (Narva mnt 25, 10120 Tallinn) vanemteadur, Eesti Teaduste Akadeemia liige, jaan@instlit.ee

Under and Ivask: Correspondence as a domestic drama

Keywords: life writing, correspondence, poetry translation and interpretation, Marie Under, Ivar Ivask, Heimito von Doderer, Charles Baudelaire

Since the 1990s, more texts not originally intended for public circulation or readership have been published in Estonia than ever before: correspondence, diaries, personal notes on one's own life and that of friends and family members, private and official documents, and other such materials. This is an ongoing reaction to Soviet-era cultural policy, which discouraged the publication of such writings.

One of the most substantial corpora of life writing, amounting to nearly 1,200 printed pages, appeared in 2025 under the title *Princess and the Troubadours: The Correspondence of Ivar and Astrid Ivask with Marie Under and Artur Adson, 1957–1979*. Its main interlocutors are two writers who had been living in political exile since 1944: the grand old lady of Estonian poetry, Marie Under (1883–1980), in Stockholm, and the critic and poet Ivar Ivask (1927–1992), who worked as a professor in the United States. Between 1967 and 1992, Ivask edited the literary journal *Books Abroad* at the University of Oklahoma, later renamed *World Literature Today*. The journal became arguably the most internationally wide-ranging literary periodical in the world, with each issue reviewing up to 300 new books published in a total of 72 languages. Ivask himself emerged as one of the most influential literary mediators of his time, and even the Swedish Academy took note of his preferences when considering candidates for the Nobel Prize in Literature.

The cultural-historical foreground of the Under–Ivask correspondence consists of rich discussions of modern world literature. Ivask introduces the elderly poet to his favourites in Spanish (Jorge Guillén), Austrian (Heimito von Doderer), Russian (Boris Pasternak), and Greek (Odysseas Elytis) literature. An engaging dialogue develops that, despite occasional differences in taste, never escalates into conflict. The background of the correspondence, however, is charged with strong emotion. A cosmopolitan thirty-year-old intellectual of Latvian-Estonian descent and a sev-

enty-five-year-old national poet challenge one another with new poetic tasks. Ivask encourages Under to translate Latvian, Lithuanian, and Russian poetry into Estonian (Aleksandrs Čaks, Henrikas Radauskas, and Pasternak), as well as the Latvian poems of his wife Astrid and his own poems written in German. Under, in turn, urges Ivask to write poetry in Estonian – a pursuit in which he ultimately discovers his primary vocation.

This happy “working marriage” lasts precisely until Ivask comments on Under’s own poetry. Emboldened by friendship, he interprets one of her poetic lines in a way that differs from the author’s intention and describes one of her Estonian translations of a line by Charles Baudelaire as “rustically plump”, calling it foreign to the spirit of the original. This proves enough to ruin the creative relationship between the two poets. Under, who saw herself as distinctly urban, is especially sensitive to Ivask identifying “rustic” or “peasant-like” qualities in her poetry. For Under’s generation, in which the cultural divide between town and countryside remained pronounced, such qualities still carried connotations of low culture in everyday discourse.

Jaan Undusk (b. 1958), PhD, Senior Research Fellow at the Under and Tuglas Literature Centre (Kohtu 6, 10130 Tallinn) and Tallinn University (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), member of the Estonian Academy of Sciences, jaan@instlit.ee.

Rehabiliteeritud *tuhar*

LEMBIT VABA

„Eesti keele seletav sõnaraamat” (EKSS) ütleb, et *tuhar* : *tuhara* on ’tuharalihastest ja rasvpadjanditest moodustuv kere paariline taguosa’: *Parem, vasak tuhar. Paksud, pringid, vormikad tuharad. Suurest istumisest on tuharad valusaks jäänud. Püksid olid liiga pingul ümber tuharate. Kaunikujuliste tuharatega näitsik. Andis poisile laksu tuharale. Patsutab hobust tuharale. Tuharasse süstima. Sõna tuhar ühis- ja murdekeelsed sünonüümid on „Sünonüümisõnastiku” (SYS: sub *tuhar*) järgi kannikas, näkk, nekk ja nägar.*

Vanemast leksikograafiast ilmneb, et sõna on ajalooliselt tuntud üksnes lõuna-eesti murdekeeles: *Arßbälle* [’tuharad’] / *Tuhharra*, Lende [’niue, puus’] / *Tuhharra* (Gutslaff 1648); *tohhara, tuhhara* d. ’tagumik, tuharad, perse / Hintere, Gesäß, Arsch’ (Hupel 1818: 178, 249, 253); *tohhar* : *tohara* (d), *tuhhar* : *tuhara* (d) ’tuhar / Hinterbacke, perse *t[uhhar]* id. (Wiedemann 1869: 1288, 1339), *tuha*, pl *tuha?* (d) ’tuharad / Hinterbacken, *tuharik* : *tuhariku* (d) ’tuharatipp / Spitze der Hinterbacke’ (Wiedemann 1973 [1893]: 1211).

Hilisema murdekorje käigus on vanemas leksikograafias leiduvatest variantidest registreeritud *tuha* ja *tuhar*, mille levila on lõunaeeestiline. Sõna on tuntud nii Mulgi (Trv Hel) kui ka Tartu (Ran Puh Nõo TMr Võn Kam Ote San) ja Võru (Kan Urv Krl Har Rõu Plv Vas Ráp Se Lei Lut) murdes: *tuha* Krl (EKMS 3: 1080 Tagumik), ’perse *tuhara*, nuu om ’perse otsa vai, muud ei tiijä Ran; *tuhare*, tuu on nigu uvvembe aja sõna San; ’nimme? omma? pääl, all omma? *tuharõ?* Krl. Alates 1940-ndate lõpust on mõned teated kirja pandud Põhja-Eestist: *lehmä tuharat* Lüg; *kui äi kuule, teen su tuharad tuliseks* Pha; *tuharad, kuuld olen, si on vist siisa: ma perse kõik* Ksi. (EMSUKA MS)

Üldisemalt on sõna saanud tuntuks kirjakeele kaudu: *tuhar, tuharik* (EKÕS 1918: 126); *tuhar* = *nekk* : *neki, tuharik* = *tuharatipp, -ots* (EÕS 3: 1580). Tänapäeva eesti keeles on *tuhar* neutraalse tähendusega anatoomiatermin (lad *clúnes* pl ’tuharad’, *clúnis* ’tuhar’, *nátes* pl ’tuharad, istmik’, *nátis* ’tuhar’; Valdes, Veski 1982: 203, 619), mida tunneb ja kasutab ka ühiskeel.

Etümoloogia

Sõna etümoloogiat on asjaomases kirjanduses korduvalt vaetud, kuid veenva tulemuseni ei ole jõutud. Andrus Saareste (1938: 627–628) oletab, et *tuhar* on variant samatähenduslikust sõnast *tusar* L (Saa), K (Ksi VIPõ = Plt KJn Vil), M (Pst Hls Krk Hel) ($\Leftarrow$ *tuśś* : *tuśsi* ~ *tuss* : *tussu* lastek 'tagumik; tüdruku, naise suguelund'), kus on toimunud häälikumuutus *s* > *h*. Analoogiline häälikumuutus on Saareste järgi leidnud aset näiteks sõnades *võõrsi(-võõras)* > *võrsi(-võõras)* > *võsi(-võõras)* > *võhi(-võõras)* ning *kuslabu* ~ *kohlap*. Hilisemates käsitlustes on Saareste seisukoht jäänud ootuspäraselt tähelepanuta.

Julius Mägiste (EEW 10: 3317, 3319–3320) oletab, et *tuha* 'tuhar' võib olla verbaalnoomen onomatopoeetilisest verbist *tuhama* = *tuhisema* 'kõlatut ühetoonilist heli tekitama (tule, tugeva õhuvoolu kohta); kiiresti liikuma, sõitma, libisema', mille algne tähendus on vahest 'kohin, vihin; peeretus'; noomenist *tuha* on aga deminutiivliitega *-r* (< *-ra*) ilmselt tuletatud *tuhar*. Variant *tusar* : *tusara* on Mägiste järgi eventuaalne kontaminatsioon sõnadest *tuśś*, *tuss* + *tuhar* (EEW 10: 3377). Alo Raun (1982: 183) ja „Eesti etümoloogiasõnaraamat” (ETY) refereerivad Mägiste etümoloogiat. Eino Koponen (1998: 181) ütleb, et sõna *tuhar* päritolu on ebaselge, kuid temagi arvates on see tõenäoliselt deskriptiivsõna, mis võib kuuluda samasse perre kui *tuhisema* 'kohisema, suhisema'. Varianti *tusar* võrdleb Koponen sõnaga *tüse* 'priske, lihav' (*sic!*). Sõnaveeb ja „Eesti keele sõnaraamat” (EKS) jätavad sõna *tuhar* päritolu targu esitamata.

Sõna *tuhar* sidumine *tuhama-tuhisema*-perega näikse esipuhku kuuluvat rahvaetümoloogia valdkonda, kuid leian, et usutavat tuge sellele tõlgendusele pakub läti keele analoogiline tuletusmall. Läti murde- ja kõnekeeles on läbipaistvaid näiteid, kus müra kirjeldav verb on tagumiku (lad *podex*) nimetuse tuletusalus: lt *dūkt*, *-cu*, *-cu* 'mühisema, mühama, kohisema, vihisema, vuhisema / tosen, sausen' $\Rightarrow$ *dūcamais* (ME 1: 523, 525–526; EH 1: 347), *dūkamaais* 'tagumik / der Hintere' (ME 1: 525), *dūcans* id. (Kursite 2007: 84); *rūkstēt* 'pomisema, mõmisema, põrisema, urisema, mürisema, mühisema, torisema / brummen' $\Rightarrow$ *rūkstamais* 'tagumik / der Hintere' (ME 3: 569), *rūkt*, *-cu*, *-cu* 'kohisema, mühisema, mürisema, vihisema, vuhisema, möirgama, korisema / brausen, sausen, rauschen, brüllen, tosen, kollern' $\Rightarrow$ *rūcamais* 'tagumik / der Hintere', *rūcenīca* 'tagumik / der Hintere' (ME 3: 566, 569).

Mägiste järgi on *tuhar* morfoloogiliselt liitne sõna. Etümoloogilise analüüsi käigus olen selgitanud, et sõnade *tuhar* ja *tusar* kõrval on eesti ühis- ja murdekeeles veel teisi *r*-liitega tuletatud tuharanimetusi või muul viisil mõisterühmaga tihedalt seotud sõnu: juba eespool nimetatud *tusar* : *tusara* kõrval veel *nābar* : *nābara* Muh, ? vrd sm *nāppy* 'muhk, möhn, mügar; vistrik'; *nāgar* : *nāgara* Jõe Aud Hää Juu JMd KJn, vrd *nākk* : *nāki* 'sakk; nukkk, serv'; 'perse *nāsare* pl Pst, vrd *nāsa* 'väike väljaulatuv ots, kühmuke, nibu'; *sakar* : *sagara* Ote Kan 'looma kints', vrd *sakk* : *saki* 'terav, väljaulatuv tipp'; *sobar* Krk 'häbe' < lt mrd *čuba* 'tagumik, tuharad / das Gesäss' (ME 1: 417; eesti näidete allikad EKMS 3: 1078–1082 Tagumik; EKSS; EMS).

Olen kaalunud muidki algupäraseletusi, kuid heitnud need kõrvale kui eba-veenvad. Kui oletada, et *tuhar* on *tohar*-variandi sekundaarne häälikukuju, mis

on küll välistatud, võiks mõlemat pidada tuletiseks läänemeresoome päritolu eesti murdesõnast *tohk* : *tohu* (Jäm Ans Khk Mus Pöi Rid Khn Tor Ris Trm Kod Ran Vön Vas Röp) 'paadipära' (VMS; selle läänemeresoome sõnatüve etümoloogiat vt SKES 5: 1322; EEW 10: 3197). Sellele etümoloogiale pakuks semantiliselt tuge laenulist päritolu *ahter* 'laeva või paadi päraosa' (< asks *achter* id., vt Viikberg 2025), mis on ülekantud tähenduses 'tagumik, taguots' (EKSS).

Saksa murde- ja kõnekeel tunneb väljendeid, kus esineb *podex*'i tähenduses murdeti häälikuliselt varieeruv sõna *Tuchas*, *Tuchus*, *Tuchis*, *Toches*, *Tochus* jt 'tuharad, tagumik, taguots', näiteks *auf den Tochus bekommen* 'vastu tagumikku saama', *auf dem Tokkes sitzen* 'mitte midagi tegema' vms (WB). Sõna on registreeritud ka baltisaksas: *Tochus* 'tagumik / der Hintere' (Gutzeit 1892: 27), *Tochus*, *Toches* 'tagumik, taguots / Hintern' (Kobolt 1990: 270; vt ka BSS), kus öeldakse, et sks *Tochus* jt on laen jidiši sõnast *tachas* id. (jidiši sõna ja selle heebrea tausta kohta vt täpsemalt Verschik 2000: 408). See jidiši sõna levib saksa ühiskeeles alates XIX sajandist (Küpper 1979: 407). Eesti sõna *tuhar* esmamaining on pärit aastast 1648 (vt eespool), mistõttu laen (balti)saksa allikast on juba ajaliselt välistatud.

Teekond kirjakeelde

Varases eestikeelses tervishoiuküsimusi käsitlevas kirjanduses kasutati lugejale arusaadavat rahvakeelset sõnavara, sealhulgas sõnu ja väljendeid, mida ajapikku on hakatud pidama vulgaarseks ja kirjakeeles sobimatuks. Johannes Voldemar Veski (1958: 259) kirjutab sellega seoses: „Hilisem kirjakeel aga on need [vulgarismid] asendanud kas kunstsõnadega [...] või neutraalsemat laadi rahvaloomingulistega (*tagumik*, *tuharad*, *kürb* [...]).”

Eesti arstiteadusliku oskuskeele arendamise püüdlused algavad XIX sajandi viimasel veerandil. Sel perioodil andis olulise panuse eestikeelse meditsiiniterminoloogia arendamisse tolle aja silmapaistvamaid eesti arste Peeter Hellat (1857–1912). 1894. aastal ilmus tema „Terwise õpetus” (Hellat 1894), milles peale haiguste ja tervishoiu on käsitletud ka inimese anatoomiat ja füsioloogiat. Arstiteaduse emakeelse õpetamise algaastail kasutasid õppejõud seda loengute ettevalmistamisel keelelise juhendina (Lill 1985: 312).

Haigusi ja tervishoidu puudutava kirjeldamiseks leidis rahvakeeles rohkesti oskussõnu, kuid anatoomia- ja füsioloogiaalases terminoloogias oli suuri lünki. Uute oskussõnade loomiseks kasutas Hellat eeskätt murdesõnu, eelistades tihti lõunaeesti sõnu ja häälikuvariante põhjaeesti omadele, mis tõi talle ka kriitikat (Valdes 1938: 84, 86; Lill 1985: 309; Kalnin 1996: 141). „Terwise õpetuse” „Eeskõnes” on Hellat (1894: IV) kirjutanud nii: „Kui selle mõned raamatus ettetulewad sõnad ja kõnekäänud Tallinnalastele tundmata peaks olema, siis ei võiks see neile mitte liig suurt raskust teha. On ommeti Tartu- ja Wõrumaalased Tallinna keele ilma nurisemiseta kergesti omandanud.” Hellati lõunaeesti sõnade lembus ja eelistus on arusaadav ja ootuspärane, teades, et ta oli pärit Valgamaalt Sangastest ning „Terwise õpetuse” esimese

trüki keelelisteks nõuandjateks olid lõunaestlased: Rõugest pärit kooliõpetaja ja -kirjanik Peeter Org ning Põlvast pärit Jakob Hurt (Valdes 1938: 87).

Lõunaestiline *tuhar* esineb „Terwise õpetuses” sellistes seostes: „Ristluu külge liidab ennast tuharluu, mis nõndasama kui ristluu wiist lülist kokku säetud on [---]” (Hellat 1894: 17–18), „Kahelt poolt kõrvalt tuharluu külge liidawad endid niude (nihuste) luud” (Hellat 1894: 26), „[---] kolm lühikest ja õige paksu lihast, mis tuhar- ehk ka istumise lihasteks kutsutakse. Nemað annawad tuharatele nende kuju” (Hellat 1894: 51), *tuharluu wirn* [= *plexus e põimik*] (Hellat 1894: 142).

Kui 1914. aastal ilmus Heinrich Niggoli „Eesti arstiteadusline sõnastik” (Niggol 1914), mis sisaldas pisut üle 3000 eestikeelse oskussõna, leidis seal ootuspäraselt ka *tuhar*: *glutaeus*, *ягодичный*, *tuhara*, cf. *nates* (Niggol 1914: 33); *musculus*, *glutaeus*, *ягодичная*, *tuhar[lihas]* (Niggol 1914: 47); *nates*, *ягодицы*, *tuharad*, cf. *glutaeus* (Niggol 1914: 50). Tee üldsõnastikesse oli nüüd avatud (EKÖS 1918: 126; EÖS 3: 1580, vt lähemalt eespool).

LÜHENDID

Anseküla; **asks** = alamsaksa keel; **Audru**; **cf.** = võrdle; **(d)** = Tartu ja Võru murre, ka lõuna- eesti kirjakeel [lühend Wiedemanni sõnaraamatus]; **d.** = Tartu ja Võru murre, ka lõunaestli kirjakeel [lühend Hupeli sõnaraamatus]; **Hargla**; **Helme**; **Hls** = Halliste; **Häädemeeste**; **JMd** = Järva-Madise; **Juuru**; **Jõelähtme** (rannikumurre); **Jämaja**; **K** = keskmurre; **Kambja**; **Kanepi**; **Khk** = Kihelkonna; **Khn** = Kihnu; **KJn** = Kolga-Jaani; **Kodavere** (idamurre); **Krk** = Karksi; **Krl** = Karula; **Ksi** = Kursi; **L** = läänemurre; **lastek** = lastekeelne; **lad** = ladina keel; **Leivu**; **It** = läti keel; **Lutsi**; **Lüganuse**; **M** = Mulgi murre; **mrd** = murdekeel, -sõna; **Muhu**; **Mustjala**; **Nõo**; **Otepää**; **Pha** = Püha; **pl** = pluural; **Plt** = Põltsamaa; **Plv** = Põlva; **Pst** = Paistu; **Puhja**; **Pöide**; **Rannu**; **Ridala**; **Risti**; **Rõuge**; **Räpina**; **Saarde**; **Sangaste**; **Setu**; **sks** = saksa keel; **sm** = soome keel; **TMr** = Tartu-Maarja; **Tori**; **Trm** = Torma; **Trv** = Tarvastu; **Urvaste**; **Vastseliina**; **Viljandi**; **VlPõ** = Põhja-Viljandimaa; **Võnnu**.

VEEBIVARAD

BSS = Baltisaksa-saksa-eesti-läti sõnaraamat. Koost Reet Bender, Anne Arold.

<https://www.eki.ee/dict/bss/>

EKS = Eesti keele sõnaraamat 2019. <http://www.eki.ee/dict/eks/>

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ekss/>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ems/>

EMSUKA MS = EMSUKA murdesõnavara koondekartoteek. <https://emsuka.eki.ee/>

ETY = Eesti etimoloogiasõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ety/>

Sõnaveeb = EKI ühendsõnastik 2025. <https://sonaveeb.ee/>

SYS = Asta Öim, Sünonüümisõnastik. <https://arhiiv.eki.ee/dict/sys/>

Viiikberg, Jüri 2025. Saksa laensõnad eesti keeles. Veebisõnastik. <https://eki.ee/dict/sls/>

VMS = Väike murdesõnastik. <http://www.eki.ee/dict/vms/>

WB = Wörterbuchnetz. Versioon 01/25. <https://woerterbuchnetz.de/>

KIRJANDUS

- EEW 10** = Julius Mägieste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. Kd 10. taht–tuur. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000.
- EH** = Jānis Endzelins, Edite Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. Kd 1–2. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds, Grāmatu apgāds, 1934–1946.
- EKMS** = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Kd 1–4. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu de traductions en français. Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.
- EKÕS 1918** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. (E. K. S. keeleteoimkonna toimetused 5.) Toim Jaan Tammemägi. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“ kirjastus.
- EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. Kd 1–3. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II täiendatud ja parandatud tr. (Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna toimetused 5.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1925–1937.
- Gutslaff, Johannes 1648**. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpati Livonorum: Johannes Vogel.
- Gutzeit, Woldemar von 1892**. Wörterschatz der Deutschen Sprache Livlands. Dritter Teil. Zweite Hälfte. T–Todesgeruch. Riga: N. Kymmel.
- Hellat, Peeter 1894**. Terwise õpetus. Tartu: K. Mattiesen.
- Hupel, August Wilhelm 1818**. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Kalnin, Viktor 1996**. Peeter Hellat (1857–1912). – Eesti arstiteaduse ajaloost. Koost V. Kalnin. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 138–143.
- Kobolt, Erich 1990**. Die deutsche Sprache in Estland am Beispiel der Stadt Pernau. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 2.) Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Koponen, Eino 1998**. Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kursite, Janina 2007**. Neakadēmiskā latviešu valodas vārdnīca jeb Novadu vārdene. Rīgā: Madris.
- Küpper, Heinz 1979**. Handliches Wörterbuch der deutschen Alltagssprache. Wiesbaden: Fourier.
- Lill, Anne 1985**. Peeter Hellati osast eesti meditsiini terminoloogia rajamisel. – Nõukogude Eesti Tervishoid, nr 4, lk 308–312.
- ME** = K. Milenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Kd 1–4. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds, 1923–1932.
- Niggol, Heinrich 1914**. Eesti arstiteadusline sõnastik. Eesti Üliõpilaste Seltsi Loodusteaduse Osakonna toimetus. Tartu: Põhja-Balti Arstideseltsi Kirjastus.
- Raun, Alo 1982**. Eesti keele etimoloogiline teatmik. (Maarjamaa taskuraamat 17.) Rooma–Toronto: Maarjamaa.

- Saareste, Andrus 1938.** Konsonantide afektiivsest geminatsioonist eestis. – Litterarum societas Esthonica 1838–1938. Liber saecularis II. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. Commentationes litterarum societatis Esthonicae XXX.) Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 614–632.
- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola, Suomen kielen etymologinen sanakirja. Kd 1–7. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Tutkimuslaitos „Suomen suvun” julkaisuja III.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1981.
- Valdes, Albert 1938.** Eesti meditsiinilis-kirjandusliku kultuuri arenemisest. – Eesti Arst. Arstiteaduslik kuukiri, kd 17, nr 2, lk 81–128.
- Valdes, Albert; Veski, Johannes Voldemar 1982.** Ladina-eesti-vene meditsiinisõnaraamat. Kd I. A–N. Латинско-эстонско-русский медицинский словарь. I. A–N. Tallinn: Valgus.
- Verschik, Anna 2000.** Mõnda baltisaksa ja jidiši kontaktidest. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 401–408.
- Veski, Johannes Voldemar 1958.** Murdekeelee kasutamise võimalusi eesti kirjakeele arendamisel (1947). – Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. (Emakeele Seltsi toimetised 1.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 253–266.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Lembit Vaba (snd 1945), PhD, Läti Teaduste Akadeemia välisliige,
phorest45@gmail.com

The rehabilitation of *tuhar*

Keywords: Estonian vocabulary, etymology, history of the written language

This article examines the etymology of the South Estonian dialect word *tuhar* : *tuhara* ‘the paired posterior part of the body formed by muscles and fat pads extending from the iliac bone and attached to the femur; buttock, posterior’ and traces its path into written Estonian. In contemporary Estonian, *tuhar* is a neutral anatomical term that is widely known and used throughout the standard language.

The origin of the word has been repeatedly discussed in the etymological literature, but no convincing explanation has emerged. Among the proposed hypotheses, the one that deserves particular attention is that of the Estonian etymologist Julius Mägiste, who suggested that *tuhar* is derived from *tuha*, itself possibly a verbal noun formed from the onomatopoeic verb *tuhama* = *tuhisema* ‘to produce a dull, monotonous sound (of fire or a strong current of air); to move, travel, or glide rapidly’. Alongside *tuhar*, both Standard Estonian and the dialects contain other body-

part names formed with the suffix *-r*, or words otherwise closely related to the same semantic group, such as *nābar* : *nābara*, *nāgar* : *nāgara*, and *sakar* : *sagara*.

I argue that Mägiste's proposed etymology is supported by an analogous derivational pattern in Latvian. Latvian dialects and colloquial speech provide clear examples in which a verb denoting a sound serves as the base for a word meaning 'buttocks' (Lat. *podex*): Latvian *dūkt*, *-cu*, *-cu* 'to hum, drone, roar, hiss, whoosh' ⇒ *dūcamais*, *dūkamais* 'buttocks'.

Early Estonian health and medical literature employed vernacular vocabulary, including words and expressions that gradually came to be regarded as vulgar (among them terms for the buttocks) and were subsequently replaced in written usage by more neutral alternatives. Efforts to develop Estonian medical terminology began in the final quarter of the nineteenth century. One of the most significant contributors to this undertaking was the physician Peeter Hellat (1857–1912). In creating new technical terms, Hellat relied primarily on dialect words, often favouring those from South Estonian. The South Estonian word *tuhar* appears in his work *Terwise õpetus* (1894), both in the plural form *tuharad* and as a component of compounds such as *tuharluu* ('pelvic bone') and *tuharlihased* ('gluteal muscles'). In 1918, the word *tuhar* entered general dictionaries of Standard Estonian with the publication of the *Dictionary of Estonian Orthography* (*Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat*).

Lembit Vaba (b. 1945), PhD, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences, phorest45@gmail.com

Maastikust ja inimeste mõtteilmast terviklikku pilti kokku pannes

Vestlus Mari-Ann Remmeliga

Foto: Marek Laimets

2. augustil täitub 60 eluaastat Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse uurijal Mari-Ann Remmelil. Vestlesime inimeste ja maastike suhetest, kohatundest, uurija vastutusest ja loovusest.

Mis tõi sind Tartusse eesti filoloogiat õppima ja folkloristi teed valima?

Küllap see pidi nii minema. Olin üritanud kahel aastal sisse saada Eesti Riikliku Kunstiinstituudi (ERKI) graafikaosakonda: mind köitis joonistamine,

samuti raamatud ja illustratsioonid. Siis aga sattusin tööle kultuuriministeeriumi juurde ja tutvusin inspireerivate inimestega, kes olid õppinud Tartu ülikoolis ajalugu. Mõtlesin, et kui ei saa Tallinnasse, proovin siis ka Tartusse. Selgus, et see uks oli minu jaoks lahti. Ajaloostuudiumi välistasin, sest numbrid ja aastaarvud mulle ei meeldi, minevik kõnetas mind inimeste kaudu. Eesti filoloogia tundus loomuomasem: olin enamiku teismeeast nina raamatus veetnud, pealegi arvasin, et enne illustraatoriks saamist võiks natuke targemaks saada ja vaimset kapitali koguda. Sisseastumisel küsiti mu eesmärkide kohta. Vastasin, et tahaks midagi eesti rahvakultuuri heaks teha. Küllap mõjutas ka ajastu vaim – 1980. aastate teine pool – ning kodune taust: nii isa kui ka tädi olid õppinud Tartus. Olin juba veidike nuusutanud pärimuse kogumist ja isa oli teinud koduloolisi intervjuusid. Inimeste mälestused tundusid huvitavad. Minu lapsepõlve kuulus päris palju vanu inimesi, sh vanavanavanemad.

Kuidagi sattus nii, et kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna juhataja Ellen Liiv hakkas pensionile minema ning arhiivi otsiti uut töötajat. Aasta oli 1989, olin teinud kursusetöid kohamuistenditest. Ju siis olin sel hetkel sobilik kandidaat. Tol ajal ei olnud üliõpilaste seas folkloristika kuigi populaarne suund, aga see võimaldas mul tegelda kodukandi vaimse pärandiga. Ärkamisäegne õhustik tekitas tunde, et saan millessegi olulisse panustada. Püsivalt asusin arhiivi tööle 1991. aastal. Esimene tööülesanne oli hoopis naljandiraamatu

koostamine. Ülikoolis paelus mind ka keeleajalugu, siiani olen üsna sõnatundlik ning panen tähele eri murdejooni.

Kuidas sai alguse kohapärimuse uurimine ERA-s? Milline on olnud kohapärimuse uurijate seltskond ja mida huvitavat on nendega koos ette tulnud?

Ärkamisajale omaselt kerkis 1990-ndate algul Eestis laiemasse huviorbiiti rahvausundi ja pühapaikade teema, tekkis n-ö ühiskondlik tellimus: ERKI diplomand Aivar Juhanson soovis teha lõputööna illustratsioonid hiiteemalisele väljaandele. Pidin hakkama seda koostama. Protsess kujunes arvatust pikemaks ja raamat ilmus aastaid hiljem hoopis Aet Ollisaare illustratsioonidega.¹ Tegelesin esmalt kohamuistenditega. Sain peagi aru, et kohtadest ei räägi ega kohasuhet väljenda üksnes muistendid. Need on siiski olulised ja ilmselt tänu oma kristalliseerunud vormile moodustavad kohapärimuse vanima osa. Samas ei peetud Nõukogude ajal neid eriti huvitavaks või uurimisväärseks. Suurem muutus toimus pärast Eesti taasiseseisvumist, 1990. aastate teisel poolel. See langes kokku humanitaar- ja sotsiaalteaduste kultuurilise pöördega ning kultuuriantropoloogilise uurimissuuna võidukäiguga. Folkloori puhul polnud esmatähtis enam žanrikuuluvus. Hakkasime kuidagi iseenesest kasutama kohapärimuse mõistet, see hõlmas ka muid aspekte ja lähenemisviise: oluliseks sai inimese ja paiga suhe ning juurte, identiteedi ja järjepidevuse teema. Seetõttu plaanisime arhiivimaterjale piirkondlikult hõlpsamini kättesaadavaks teha, järgides ühiskondlikku tellimust.

¹ Hiie ase. Hiis eesti rahvapärismuuseum. Koost M-A. Remmel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.

1998. aastal lõime koostöös Tartu Ülikooli arheoloogidega kohapärimuse digitaalse andmebaasi. See võimaldas mitmekülgseid otsinguid, näiteks teemamärksõnade, asukohtade järgi. Varem olid üksnes kartoteegid, needki puuduliku infoga. Alanud oli projektide ja rahataotluste ajastu. Projektitoetuste abiga tekkis väike töörühm, sest oli vaja andmesisetajaid. Siis saime omaette kabineti, kuhu paigutada töörühma kaks arvutit. Algselt meeskonnast ei ole praegu enam selle töö juures kedagi, aga aastate jooksul on päris palju inimesi meie tegemistes kaasa löönud. Kui töörühma loomisest sai 20 aastat, tegime seminari ja kokkutuleku. Heade kolleegidena aastate tagant meenuvad Terje Potter, Melika Kindel, Pille Vahtmäe, Katrina Kink ja paljud teised, kes on nüüdseks uued väljakutsed leidnud. Meid sidusid välitööd ja suuremate väljaannete ettevalmistamine. Viimasel kümnendil ja varemgi on ühist tegevust olnud Valdo Valperi, Jüri Metssalu, Lona Pälli, Laura Mäemetsa, Reeli Reinausega. Meid toetav mentor oli palju aastaid Mall Hiimäe, kes on avaldanud ka ise kohapärimuse teemal artikleid. Paraku on meie töörühma rahastus olnud suures osas projektipõhine. Paar noorem kolleegi õnnestus siiski saada ERA töötajate nimekirja.

Kõige meeldejääävamad on ikkagi linnast väljas käimised ja kokkupuuted kohalike inimestega. Üks episood meenub 1993. aasta Pilistvere ekspeditsioonilt, kui sattusin ühte metsatallu vahetult enne äikest. Selgus, et perenaine oskab ennustada, ning minu kätt vaadates ütles ta: „Sul on elus maaga tegemist.” Ning kaks last pidin ka saama. Mõlemad ütlesid on täppi läinud. Selles talus ei olnud isegi välikäimlat: asju aeti ennemuistsel

moel, mind juhatati lauta loomade juurde. Meelde on jäänud koos Mall Hiimäe ja Age-Li Liivakuga tundide viisi Kakerdaja rabas laugaste vahel sum-pamine, kaelas kallis kaamera ja heli-tehnika. Laudteed siis veel polnud. Olen hiiepaikadesse kaotanud mitu pearätti ja mikrofonikatet. Kümmeaastat tagasi päätsid Jüri ja Valdo Läänemaal mind elektrikarjuse traatide vahelt, kuhu olin ühe ravikivi otsingutel kinni jäänud. Siiski olen seni pääsenud näiteks koerahammustustest, erinevalt mõnest kaaslasest.

Kohapärimuse uurimine tähendab tööd arhiiviallikatega, pärimusega seotud maastiku mõistmist ja kohapealsete inimeste küsitlemist. Kuidas on kõige parem ehitada silda vanade üleskirjutuste ja elava maastiku vahele?

Kui tegeleda mingi piirkonna pärimusega, mis ei ole oma kodukant, tuleb süvitsi minna. See on nagu keele õppimine, et osata lugeda kohalikku maastikku, inimeste mõttemaailma, hoomata pärimuskildude põhjal terviklikku pilti. Võib-olla on mul soodumus tundmatus kohas liigagi sügavale sukelduda: pärast on keeruline välja saada. Kujutlusvõime tekitab pilte ja seoseid, arhiiviteksid on oma võlu, eriti kui lugeda neid originaalist, mitte arvutist. Vanadel käsikirjadel on eriline lõhn, neid sirvides saab justkui paremini aru, mis tundega on tekst paberile pandud. Inimeste käekirjad on kõnekad, minu arvates teksti arvutisse sisestamine kustutab ühe olulise tähenduskihi. On huvitav, kui satud rääkima inimesega, kes on näiteks lapsena jutte arhiivi saatnud või kelle esivanematelt on pärimust üles kirjutatud. Vanusega võib mälu tuhmuda, tasub küsitleda ka nooremaid inimesi.

Keeruline on see, et me ei saa enam vanade juttude sõnumeist aru, sest need on peidetud kujunditesse ja poeetikasse, mis kajastab tänapäevast kaugele jäänud maailmapilti ja uskumuste süsteeme. Väljendusstiil ning mõistete tähendused on muutunud. Folkloorist on teada, et muistsel ajal mõistnud inimene linnude, loomade, puude keelt. Kaldun arvama, et see pole pelgalt metafoor. Kardan, et tehisintellekti tõlkemasin ei saa nende tõlkimisega hakkama. Aga mine tea, kui tänapäevane infotehnoloogia võimaldab kuulata taimede ja seente laulu, tuvastada puude omavahelist suhtlust ning ekraanile manada isegi kõnevõimetute inimeste mõtteid, siis ehk suudab see kunagi pärimuse alltekstid nähtavale tuua.

Oled kokku pannud hulga kohapärimuse väljaandeid, mis on suunatud laiale lugejaskonnale või kohalikule kogukonnale. Mitu korda oled seda teinud koostöös kohaliku ühendusega. Kui oluline on selline tegevus kohalikele identiteedile?

Tajusime, et pärast suurt ajaloolist murrangut on kogukondades oma piirkonna pärimuslikku teadmist väga vaja, et taasavastada oma identiteeti ja luua tugevam side kodukandiga. Nõukogude ajal lõhuti palju järjepidevat asustust: inimesi suunati mujale tööle ja noored lahkusid linnadesse. Iga raamat on omaette maailm. Neid võinuks ju märksa rohkem teha, aga olen loomult aeglane põhjameestlane ning kui üks teos viimaks valmis saab, kulub tükk aega taastumiseks. Kohapärimuses, ehkki see kuulub folkloori hulka, on faktilise ja n-ö kontrollitava info määr tegelikult tohutu: läbitöötamist vajavad toponüümid, inimeste nimed, elukohad, kaardid, fotod.

Kõik need andmed on omavahel mingites seostes. Kuidas see kõik komponeerida tervikuks, raamatuks? Ka toimetajate roll on asendamatu, tegemist on meeskonnatöoga. Vigu jääb kindlasti sisse, aga loodetavasti on kogukond need andestanud. Ilma kohalikega suhtlemata ei ole võimalik piirkondlikku teost luua. Tavaliselt ongi algatus tulnud kohapealt – Järva maavalitsuselt,² MTÜ-lt Sõmerlased Nabalast,³ Rae vallavalitsuselt⁴ – või siis kirjastuselt (Harjumaa mõisalegendide raamat).⁵ Mõne kogumiku koostamise initsiatiiv on tulnud arhiivilt. Kohalikel tihti ei olegi ettekujutust, mida arhiiv endas peidab ja kui mahukas see materjal on. Me ei piirdunud vanade tekstidega, vaid küsitlesime ka kaasaegseid inimesi. Nende abiga on õnnestunud palju kohti maastikul lokaliseerida ja tõtt-öelda aktiveerib uurijate liikumine kogukonnas teinekord suikunud pärimushuvi ning toob taas käibesse teadmisi, mis läheksid muidu kõige kaduva teed. Kommentaaridega varustatud kohapärimuse kogumik on äärmiselt tähtis just sellises kogukonnas, kus ei ole seni selget teadmist, mis on just neile omane või väärtuslik.

Raamatud elavad oma elu, ma loodan, et nad on oma ülesande täitnud. Olen aru saanud, et see tegevus on kohalike jaoks väga oluline. Näiteks kuulsin,

et Nabala raamatut nimetatakse „Nabala piiblik”. Üks kohalik naine rääkis, et tema abikaasa oli seda lugedes pisaraid poetanud. Nabalasse Rāpinast kolinud inimene ütles mulle siiras tšunimees, et nüüd ta siis saab lõpuks aru, kuhu ta on elama sattunud. Järvamaa kogumik „Arad veed ja salateed” andis inspiratsiooni kohalikule laulu- ja tantsupeole. Samas on igal inimesel kordumatu suhe oma kodukandiga, uurija koostatud raamat saab seda üksnes täiendada. Minu soov on pakkuda inimestele ka emotsioone, mitte üksnes teadmisi. Siin aitab kaasa raamatu kujundus.

Milline peaks olema kohapärimuse uurija roll kogukonna suhtes? Kui palju peaks kaasa lööma või sekkuma?

On hea tunne, kui saab veidigi kaasa aidata kultuuripärandi säilimisele ja pakkuda tuge kohalikele, kes tihti on väga mures planeeritavate arenduste või raiate pärast. Mõnikord tõesti süda tilgub verd, kui näed, millised väärtused hävivad või on suures ohus. Kindlasti ei tohi hoida vaka all teavet, mis võib olla abiks kaitseargumentide sõnastamisel: peab selgitama, põhjendama. Arvamuste muutmine võtab aega. Looduslikke pühapaiku uurides olen järjest rohkem veendunud, et nende kahjustamine või hävitamine võib kahju teha suurematele süsteemidele looduses ja seeläbi ka inimestele, elukeskkonnale tervikuna. Osa neist on justkui teatud võrgustiku sõlmpunktid. On alarmeeriv, kui paljud allikad ja kaevud on tänapäeval kuivaks jäänud. Veekogud on väga tundlikud ja paljusid neist on pühaks peetud. Vesi ühendab looduses kõike elavat, see kajastub ka kohapärimuses, mis kannab olulisi sõnumeid keskkonnanahoiu kohta.

² Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus. Koost M-A. Rimmel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2004.

³ M-A. Rimmel, Vennaste ja vete vald. Nabala kohajutud. Tartu–Nabala: EKM Teaduskirjastus, MTÜ Sõmerlased, 2017.

⁴ M-A. Rimmel, Päritud paigad. Kohajutte ja legende Rae vallast. Jüri–Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2011.

⁵ Mõisalegidid. Harjumaa. Koost M-A. Rimmel, toim T. Hiio, K. Tamm. Tallinn: Tänapäev, 2008.

Sageli puudub arendajatel riikliku kaitseta pärimuspaikade kohta info ja nad ei oska seda otsida, kui see ei ole jõudnud näiteks mõnele avalikule kaardile. Ühiskondlike protsesside mõjutamiseks on vaja järjekindlust teavitustöös ja usku, et sellest on kasu. Kohapärimus ja selle uurimine on paratamatult seotud tegeliku eluga väljaspool folkloristikat: sageli ka huvide konfliktidega, maaomandiga, maavaradega, metsaga. Seetõttu on olulised just laiemale avalikkusele mõeldud publikatsioonid, veebiväljundid, kaardirakendused, et pärimusinfo jõuaks planeeringute tegijateni. Olen osalenud ekspertiiside kirjutamises ja kogenud, et ka kaalukad argumendid ja ekspertarvamused on kasutatud, kui otsustajad neid tõsiselt ei võta.

Kus on olnud senises uurimistöös sinu lemmikpaigad ja -inimesed? Kuhu tahaksid ikka ja jälle tagasi minna?

Tagasi kutsuvad eelkõige paigad, kus on säilinud elavat, metsikut loodust ja maastiku ilu, traditsioonilist külamiljööd ja kus puudub tehnoloogiline müra. Mõnel pool tekib midagi armumistundega sarnast, vaimustun kergesti värvikatest isikutest ja looduse paeluvatest märguannetest: kas ilmub äkki vaatevälja põder või tiirutab pea kohal rongapaar. Unustamatu elamus oli läinud sügisel Saaremaal loojanguhämaruses põhjatu allika vulinat kuulates jälgida uduloori kohalt tõusvat kuusirpi, samuti Ida-Virumaal Repniku hiiemetsas osa saada hiirte häälekast pulmapeost. Ehkki olen pärit Tallinna külje alt, on mul tekkinud tihedam side Setomaaga, kus meil nüüd ka suvekodu on. Loodus ja kultuur moodustavad seal harmoonilise terviku, ka pühade pidamine on seal senini väga tähtis. Elu on korduvalt viinud Lääne-

maale, näiteks Metsküla ja Saastnaga tekkis soe suhe juba keskkoolis praktika ajal. Ka Saaremaal ja Hiiumaal, saarlastel ja hiidlastel on tugev fluidum, aga Järva- maal tunnen, et mind peetakse omaks. Jüri kihelkond on kodukant, tänu kohapärimuse uuringutele näen vaimusilmas sealseid ajaloolisi maastikke, mis eriti Rae vallas on kohati tundmatuseni muutunud. Püsivamad sidemed tekivad ikka inimeste kaudu ning headel mälestustel ja nostalgial on siin oluline osa. Mällu on sööbinud mõni väga vana ja väarikas naine Saaremaal ning Setomaal, nende hämmastav elujõud ja tasakaalukas toimetulek, elu hirmuvaba usaldamine. Enamasti teist korda sama inimesega vestelda ei õnnestu, kuid on erandeid. Näiteks oli 2020. aastal südantsoojendav kohtuda Hiiumaal Kõpus umbes 90-aastase naisega, kes oli meid ülikooli tudengitena 1980. aastate lõpus majutanud. Saaremaal eaka pereemaga tehtud videosalvestus, mille tegemiseks loa saamine ei olnud kerge, oli pärast jutustaja lahkumist tema lapselapse jaoks hindamatu. Ma ei ole eriti palju maailmas reisinud, aga Eesti on mulle palju näidanud ja õpetanud. Korra õnnestus nooruses käia Siberi eestlaste juures, see oli mõneti nagu ajarännak ja mitmel moel erinev kogemus.

Milliseid huvitavaid ettevõtmisi kohapärimuse uurijatel praegu ees on?

Võimalik, et kaante vahele saab veel mõni raamat: kolleegidel on käsil Hargla kihelkonna uurimine. Noorema põlvkonna teadlastelt võib oodata rahvusvahelisema kaaluga panust, jälgin huviga nende tegemisi. Lona Päll ja Kristo Villem on käinud teisel pool maakera oma silmaringi avardamas. Samas on vaja kohapärimuse avalikku andmebaasi

Koobas⁶ ja kaardirakendust⁷ täiendada. Oma uurimistööd tahaks siduda ikka loodusega, vormistada oma kogemusi artikliteks, teha koostööd teiste erialadega. Aja jooksul on tekkinud selgem arusaamine oma võimete piiridest, mille ületamine võib kaasa tuua läbipõlemise. Peab õppima mõnikord ka „ei” ütleva.

Miks on kohapärimuse uurimine oluline? Miks võiks see huvi pakkuda tulevastele uurijatele?

See valdkond puudutab mõneti kogu ilmakorra toimimist ja inimese suhet ümbritsevaga. Üks tekst esindab üldjuhul suuremaid struktuure, seaduspärasusi või kultuurihoovusi. Kohapärimus sisaldab eriaegseid kihistusi, infot ühiskondlike suurte murrangute ja maailmapildi muutuste kohta. Rahvajuttude võlu seisnebki ilmselt salapäras: pole kindlat tõendust, mis on jutu taga ja mil määral võib lugu olla seotud kunagise reaalsusega. Mõnigi koht oma lugudega või kohanimi jääb lahendamata mõistatuseks. Kui näiteks arheoloogilistel kaevamistel selgub, mida koht tegelikult endas peidab, võib selle salapära kaduda. Nii juhtus Saaremaal pärimusliku Katkuauguga, millest tuli välja 1500 aasta vanune kamberhaud.⁸ Lood tekitavad emotsioone ja kujutluspilte, mida antakse edasi põlvest põlve, kuid me ei mõista enam muistendite mütoloogilist kujundikeelt ega metafooride tähendust.

⁶ <https://galerii.kirmus.ee/koobas/>

⁷ <https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/kohaparimus>

⁸ M. Mägi, The mortuary house at Lepna on southern Saaremaa. Lepna surnumaja Lõuna-Saaremaal. – Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia 2003. Koost, toim Ü. Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2004, lk 45–60. <https://doi.org/10.1515/ave.vi.25751>

Teadlasena saab analüüsida loo kujunemise mõjutegureid suurema hulga info põhjal, mis on kättesaadav arhiivis, ja tõmmata paralleele teiste rahvaste pärimusega. Sel kombel võib kõnekaks muutuda ka mõni esmapilgul juhuslik detail.

Teine kõitev aspekt on kokkupuude päris maastiku ja loodusega. Paljud pärimuspaigad on endiselt alles. Meie töö aitab neid meeles pidada ja väärtustada, loodetavasti ka kaitsta. Kohalugude teadmise kaudu saab inimene pidada mingit piirkonda omaks. Küllap ka vastupidi: maa hoiab omasid, kui mõelda põlisrahvaste kombel. Looduskeskkonna, puhta vee ja toimivate ökosüsteemide säilitamine on tänapäeval järjest põletavam teema, mis on ka kohapärimuse vastu huvi suurendanud. Kolmas komponent on inimesed, identiteet ja side eelnevate põlvedega: kohapärimus annab vastuseid küsimustele, kes me oleme ja kust me tuleme, milline on meie suhe keskkonnaga praegu ja mida meil on õppida varasemast.

Tänu pärimusele hakkab maastik kõnelema, tekib sügavam side kohaga, kuuluvustunne. Kui ei ole teadmist, infot ega korduvat kohakogemust, pole ka ühendust ega „oma” tunnet. Suurel osal eestlastel on oma päritolu teadvustamine endiselt väga tähtis. Folkloristika on üks rahvusteadustest, mille ülesanne on oma rahva uurimine ja uurimistulemused peksid aitama meid rahvuse ja ühiskonnana paremini tundma õppida.

Millised teemad veel uurijaid ootavad?

Praegu on aktuaalsed just keskkonnateemad. Esile on kerkinud sini-humanitaaria – inimese suhe veega. Ka looduslikest pühapaikadest on rohkem juttu: iga uus nüanss või üldistus, mida uurijad suudavad välja tuua, on

tähtis. Oleks tõhus, kui loodusteadlased, geneetikud, arheoloogid, lingvistid ja pärimusetundjad ühendaksid oma teadmised. See on praegu tegutseva rahvasliku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tippkeskuse „Eesti juured” eesmärk. Saame näha, kas info-tehnoloogia ja tehisintellekt aitavad digiteeritud andmetest välja tuua midagi, milleni üksiku uurija intuitsioon ei küüni. Tudengitele soovitaksin inspiratsiooni saamiseks minna linnast või toast välja, loodusesse ning rääkida päris inimestega. Väljas on lõhnad, hääled, värvid ja valgus. Digimaailm ei saa asendada meelelist ja kehalist kogemust. Omal ajal pakkus närvikõdi vanade arhiivikõidete toomine kirjandusmuuseumi Hurda keldrist, kuna liikvel olid lood kummituslikust Lillast Daamist.

Oled lõpetanud praeguse Tallinna Kunstigümnaasiumi, mis toona kandis Tallinna 24. Keskkooli nime. Maalid ja joonistad meelsasti praegugi, kuigi mitte põhitööna.

Maalimine ja joonistamine annab meelerahu ja toetab vaimset tervist, olen hoidnud seda valdkonda enda jaoks võimalikult vabana kohustustest ja tähtaegadest, et oleks tegevus, mis pakuks puhast rõõmu. Olen püüdnud sõna ja pildi poolt kokku viia, teinud illustratsioone folkloori või arheoloogiaga seotud väljaannetele. Ka ERA logol on kasutatud minu joonistust. Olen pilte teinud paarile ajaloolise sisuga lasteraamatule, maalinud kolleegidest portreesid, aga ka kirjutanud kohapärimust tutvustava artikli Otepää Ilmjärve raamatule,⁹ mis

sisaldab kohaliku maalilaagri piltide valikut. Võimalusel panustan vabal ajal Tartus Konrad Mägi Ateljee stuudio tegevusse. Mullu pühendasime eesti raamatu aastale ateljee aastanäituse „Inimene loeb”. Modellide hulgas oli kirjandusmuuseumi töötajaid. Suvised maalilaagrid on võimaldanud teisel tasandil süveneda piirkondadesse, kus folkloristina olen ringi liikunud: Otepää kihelkond, Muhumaa, Setomaa, Lääne-Virumaa. Rahvaluule kogumismatkadel olen samuti mõnikord inimestest või maastikuobjektidest visandeid teinud, selles on eeskujud ka varasemast ajast (Rudolf Põldmäe, Mall Hiimäe). Looduses maalimine võimaldab tegeleda enda hingemaastikuga ning annab inspiratsiooni kohapärimuse tõlgendamiseks. Veekogude ääres tuleb enamasti häid mõtteid. Ja teisalt: kui tead lugusid, näed maastikus midagi enam, kui silm haarab. Arhiivis aitasin hiljuti korraldada kogumisvõistlust „Kunsti puudutus”, olen muuseumis näitusi teinud. Pildid seinal mõjutavad ruumisolijaid, seda alati ei teadvustata.

Sõnaline väljendus ja kirjutamine on samuti loominguine tegevus. Ilmselt peangi tegema mõlemat, nagu lind ei saa lennata vaid ühe tiivaga. Mitmekülgne loovus võiks folkloori mõtestamisel olla kasuks, ehkki tänapäevane teaduspoliitika eeldab pigem plaanipärast ratsionaalsust ja normeeritud-nummerdatud tulemusi. Selles mõttes tunnen, et ma ei sobitu hästi süsteemi või raami. Aga ideed ei sünni enamasti arvuti taga.

Küsimusi esitas OTT HEINAPUU

⁹ M-A. Remmel, Ilmjärvest Pühajärveni – vaateid pärimusmaastikule. – Imeline Ilmjärve.

Koost E-M. Vernik-Tuubel, toim K. Labi. Tartu-Ilmjärve: Kappermäe Selts, 2016, lk 57–92.

Elust, mis pühendatud murretele

Vestlus Anu Haagiga

Foto: Riikka Mahlamäki-Kaistinen / Keskisuomalainen

29. augustil täitub 85. eluaasta Anu Haagil, Eesti Keele Instituudi kauaaegsel murdekogujal ning leksikograafil. Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte eriharur (eriprogrammiga läänemeresoome keelte sõnavara alal), asus ta 1965. aastal tööle instituudi murdesektorisse ja jäi sinna tervelt 43 aastaks. Ta on kogunud murdesõnavara ja kohanimesid peamiselt eestirootslaste, saarte ja läänemurde aladelt, uurinud saksa laensõnu eesti (murde)keeles, avaldanud küsitluskavu ning tuumakaid teadusartikleid. Murdematerjalidega on ta tegelenud ka murdearhiivi juhatajana (1991–2001) ning Emakeele Seltsi murdetoimkonna vanemana (1993–1996).

Anu Haagi suuremate saavutuste seast tuleb esile tõsta tema pühendumust eesti murrete sõnaraamatu (EMS) koostamisele

(1970–1995) ja toimetamisele (1996–2008), millega haakuvad ka „Väike murdesõnastik“ (II köide 1989) ja „Lõunaeesti keelesaarte tekstid“ (2014). Püsivale professionaalsusele osutab tema osalemine „Soome-eesti suur-sõnaraamatu“ (2003) ja „Eesti-soome sõnaraamatu“ (2019) kokkupanekul. Samuti on ta toimetanud sarja „Eesti murded“ läänemurde köite (2000) ning retsenseerinud „Eesti murrete grammatikat“ (2020).

Kelle või mille mõjul otsustasid minna Tartusse eesti filoloogiat õppima? Kui suur oli selles kodu osa?

Ma ei oska mingeid mõjusid ette tuua. Mulle lihtsalt tundus, et eesti keel on see, mida tahaksin õppida. Kusjuures mitte nii, nagu prof Villem Altko meile naljaga pooleks väitis: teile meeldis raamatuid lugeda ja siis otsustasite tulla eesti filoloogiat õppima. Raamatuid lugeda meeldis mulle muidugi, kuid mu lugemus oli üsna kaootiline. Selliseid olulisi sarju nagu „Nobeli laureaadiid“ ja „Põhjamaade romaane“ meil kodus ei olnud ning neid ei saanud ju tollal ka ühestki raamatukogust. Keskkooli lõpuaastail hakkas ilmuma sari „Suuri sõnameistreid“. Selle ma tellisin täitsa omal algatusel ja oma raha eest ning neid raamatuid muidugi ka lugesin, kuid mulle ei meeldinud raamatute ees- ja järelsõnad, teoste analüüsid ega tõlgendused. Kui tutvusin Tartu Riikliku Ülikooli teatmikuga sisseastujatele ja lugesin sealt, et eesti filoloogid saavad õppida ka sugulaskeeli, tundus miskipärast, et seda ma tahaksin. Filoloogiast kui sellisest ei teadnud ma tollal mitte midagi, aga olin otsustanud, et õpetajaks ma saada ei taha.

Kas eest leitu õigustas Su ootusi ja kuidas Sa oma stuudiumiaega tagantjärele hindad? Osa aega õppisid eriprogrammi alusel. Kuidas selline võimalus tekkis?

Ülikool oli algusest peale väga põnev. Mulle ei meeldinud koolis, sest seal

kamandati liiga palju ja pidi väga nõõri mõõda käima, aga õlikoolis tundus korraga, et oled vaba inimene ja saad ise otsustada, mida teed või tegemata jätad. See oli muidugi illusioon, sest pärast esimest õppenädalat saadeti meid kuuks ajaks kolhoosi, mis tähendas kartulivõttu ja linakitkumist ning isegi töõd rehepeksumasina juures ja hobusega viljavedu. Kui sealt naasime, anti teada, et nüüd tuleb hakata viis päeva nädalas ehitustõõl käima ja õppetõõle pääsme neljal õhtul nädalas kell 18–22. Nikita Hruštõõvi ajal tuldi nimelt mõõtele, et haritlased peaksid tegeliku eluga lähemalt tutvuma, ja nii saadeti tudengid kümneks kuuks ehitustõõdele, peamiselt värvima ja krohvima. Minust näiteks oli aastavahetuseks saanud III kategooria maaler. Sellist asja ei olnud keegi osanud oodata ja miskipärast tekkis tunne, et need „seal õõleval” teevad kõik, et me õlikoolis toime ei tuleks, aga küllap me neile alles näitame. Noor inimene jaksab palju. Kui loengud õhtul kümme minutit enne kümnet lõppesid, jõudis veel kinno viimasele seansile.

Kui teisel kursusel sai ainult õlikoolis loengutel käima hakata, tundus, et aega jääb palju õõle, ja siis valisime igasuguseid hobitegevusi, mida oli sel ajal palju ja kõik puha tasuta. Teise kursuse kevadel tuli valida kitsam eriala. Soome-ugri eriharusse võeti reeglina viis inimest, meilt aga oli soovijaid õõheksa. Et eelmise kursuse viiest oli aasta pärast järele jäänud ainult kaks, otsustati, et võetakse kõik soovijad vastu, eks siis pärast paistab, mitu järele jääb. Sügisel kutsus prof Paul Ariste meile lisaks veel Ago Kõnnapi, kes algul oli valinud eesti kirjanduse. Me kõik lõpetasime, koos meiega ka vahepeal kusagil ekselnud Andres Ehin.

Kui olime kolmandal kursusel kirjutanud oma esimese eriseminaritõõ (minu teema oli „Leib Kalinini karjalastel”), tegi Ariste Ago Kõnnapile, Anu-Reet Lapile

(hilisem Hausenberg) ja mulle ettepaneku hakata õppima eriprogrammi alusel. Ago sai erialaks samojeedi keeled, Anu-Reet permi keeled ja mina läänemeresoome keelte sõnavara. Erialavaliku tegid õppejõud, meie saime ainult vastata, kas jah või ei. Õpingud pikenesid aasta võõra ja lisandus palju põnevaid aineid, näiteks rootsi, läti, lapi ja alamsaksa keel, germaani keeled ja murded ning Skandinaavia rahvaste ajalugu. Ära jäeti Nõukogude Liidu rahvaste kirjandus ja vist veel midagi. Täies mahus aga tegime ikkagi pedagoogilise praktika ja muidugi mõista kõik „punased” ained.

Õlikooliajale tagasi vaadates arvan, et saime kõõõle vaatamata väga hea hariduse. Meiega viidi küll läbi mitmeid totraid eksperimente ja pidime tegema kõikvõimalikke absoluutselt tarbetuid eksameid ja arvestusi, aga ega inimese pea ole prõõgikast. Kõik, mida vaja ei ole, unustatakse kiiresti.

Erilise soõõjusega meenutan tollast ajaloo-keeleteaduskonna raamatukogu ehk seminarikat, mis asus õlikooli peahoone kolmandal korrusel. „Vanadel õõljetel” oli seal lausa oma laud, kuhu teised ei istunud. Meile usaldati raamatukappide võõmed, nii et saime raamatuid sirvida ja avastada, mida kõike on kunagi kirjutatud. Seminarika oli ette nähtud kohapeal lugemiseks ja tõõtamiseks, kuid koguhoidjad usaldasid ausõõna peale meile õhtul enne sulgemist raamatuid koju, kui lubasime need järgmisel päeval tagasi tuua, mida me ausasti ka tegime.

Kuidas leidsid tee Keele ja Kirjanduse Instituuti? Mis asutus see 1960. aastate lõpus ja hiljem oli? Kuidas andis näiteks murdesektori tõõs tunda murretele pühendunud juhataja Mari Musta asendumine kohanimelele pühendunud juhataja Valdek Palliga?

Kui meie õppeaeg 1965. aastal läbi sai, tuli astuda suunamiskomisjoni ette.

Sel ajal koostati lõpetajatest nn pingerida, kus võeti arvesse õpitulemusi, ühiskondlikku aktiivsust ja ei teagi, mida veel. Kes oli pingereas eespool, sel oli suurem valik kohti, mis tol aastal lõpetajatele pakkuda oli. Meie eriprogramm ega lisa-aasta ei läinud kuskil arvesse. Olime sel aastal lõpetava kursuse sabas kõige viimased. Ago sai ülikooli juurde aspirantuurikoha, Anu-Reet õpetajaks Obinitsasse ja mina Prangli saarele. Tegelikult meist õpetajaid ei saanud. Anu-Reet oli suviti töötanud Eesti Raadio soomekeelsete saadete toimetuses ja kutsuti sinna tööle. Mulle pakkus Mari Must tööd tollases keeleuurimise sektoris. Eevi Ross läks lapsepuhkusele ja koht oli ajutiselt vaba. Sain selle koha, sest mu kodu oli Tallinnas. Keele ja Kirjanduse Instituudil (KKI) mingit eluaset pakkuda ei olnud, isegi ühiselamukohtadega oli kitsas.

KKI-d juhtis tollal Eduard Päll. Sinna olid koondunud kirjandusteadlased, folkloristid ja keeleuurijad. Keeleinimesed jagunesid keeleuurimise (murdeuurijad ja süntaksirühm) ja sõnaraamatute sektorisse (seletussõnaraamatu koostajad ning õigekeelsuse ja keelekorraldusega tegelejad). Foneetikalabor oli teises majas, seda juhtis Georg Liiv. Rahvast oli palju, mu mäletamisi sadakond. Õhkkond oli meeldiv ja inimestega sain kiiresti tuttavaks. Esialgsed illusioonid purunesid aga peagi, sest mingit sisulist tööd mulle ei antud. Tuli kopeerida murdesedeleid murdesõnavaara üldkartoteegi jaoks, mille põhjal pidi kunagi hakatama koostama „Eesti murrete sõnaraamatut”. See oli üsna nüri tegevus ja õiget aru ka ei saanud, milleks seda vaja võis olla. Tundus, et nn päris töö juurde uustulnukail asja ei ole ja palka sai ka väga vähe. Kui Eevi lapsepuhkus lõppes, kadus mul seegi töövõimalus. Kuu aega lite-reerisin nn vabakutselisena murdetekste ja mulle maksti tükitöö alusel. Siis läks üks kirjandusajaloo sektori töötaja lapse-

puhkusele ja mind võeti ajutiselt sinna. Kevadel siirdusin Inturisti ajutiseks soome keele giidiks ja sügisest sain aspirantuurikoha. Niisiis oli algus üsna vaevaline. Aspirantuuri ajal jäin haigeks ja veetsin aasta tuberkuloosidispanseri statsionaaris. 1970. aastal sain nooremteaduriks. Selleks ajaks oli valmis saanud „Eesti murrete sõnaraamatu” prospekt ja koostati esimesi prooviartikleid. Tundus, et sõnaraamatu käsikirja koostamine on päris tõeline töö, kuid selleni jõudsin alles üsna mitme aasta pärast. See töö võttis siis kogu aja ja energia.

Mari Must oli entusiastlik murdeuurija ja erakordselt suure töövõimega inimene. Murdesõnaraamatu toimetamise kõrvalt suutis ta koostada kaks köidet murdetekste ja pensioniealisena toimetas trükki mitmed kauaks seisma jäänud käsikirjad. Sektorijuhatjana oli ta tõeline ülemus ja nii teda tagaselja kutsutigi. Kord oli sektoris range ja nõudmised kõrged. Kui ta pensioneerus, muutus ta kolleegide suhtes palju leebemaks.

Valdek Pall oli kohanimeuurija, väga kohusetundlik inimene, kes tegi ära kõik tööd, ka need, mis olid väljaspool ta otse-seid huve. Kolleegina oli ta väga toetav, aga üks tema usaldust kasutati vahel ka ära. Et murdesõnaraamatu ilmumist ei olnud nähtavas tulevikus oodata, püüdis ta teha kõik, et midagigi avaldataks. Nii käivitus „Väikese murdesõnastiku” koostamine, mis mõne aja pärast kaheköitelisena ilmus (I osa 1982, II osa 1989). Murdetekstide avaldamiseks vajalikke transkriptsioonimärke polnud, sest eesti-aegsed trükimärgid olid ära kulunud. Uusi märke käis Pall isiklikult hankimas Ungarist, kuid ka sealt ei õnnestunud neid saada. Murdesõnaraamatu esimene vihik sisestati arvutuslingvistika sektori toasuurusesse arvutisse. Selleks tuli kasutada sadu sümboleid ja väljatrükk oli selline, et seda ei osanud keegi lugeda.

Asjad hakkasid liikuma alles siis, kui saadi esimesed lauaarvutid ja entusiastlikud noored mehed suutsid välja mõelda süsteemid foneetiliste märkide loomiseks, mida ka lihtsurelikud suutsid kasutada. Murdesõnaraamatu esimese vihiku ilmumise puhul (1994) avaldati Valdek Palliga Sirbis intervjuu, mis lõppes sõnadega (tsiteerin mälu järgi): „Kui murdesõnaraamat ükskord täielikult ilmunud on, siis on see tõeline monument eesti keelele.”

Oled käinud paljudel murdeekspeditsioonidel. Kuidas läks nii, et alustasid eestirootslastest?

Alustasin tegelikult karjalastest. Ülikooli teise kursuse kevadel, kui oli jagunenud kitsamate erialade järgi, saadeti soome-ugri eriharu õppurid vadjalaste, vepslaste ja karjalaste juurde ekspeditsioonile. Mina sattusin koos dotsent Paula Palmeosega Tveri karjalaste juurde Tšametrovosse. Paula oli seni käinud aastaid Valdai karjalaste juures, nii et koht oli meile kõigile uus ja võõras. Paula oli nõudlik ja hoolas õpetaja: alguses vaatas ta igal õhtul üle, mis me olime kirja pannud, ja jagas juhtnööre, mida ja kuidas tuleb küsida. Igähele määrati kohe ka teema, mille kohta pidi seminaritöö tarvis materjali koguma. Minu teema oli „Leib”. Ka kolmanda kursuse juulis käisin karjalaste juures ja augustis koos dotsent Eduard Vääriga Liivi rannas. Pärast neljandat kursust, kui olin aasta eriprogrammi järgi õppinud, suunas Ariste mind Vormsi saarele rootsi keelt harjutama ja kohanimesid koguma. Olin kaks semestrit rootsi keelt õppinud ega osanud esialgu kustki alustada. Suurem osa Vormsi rootslasi oli 1944. aastal Rootsi põgenenud, jäänud oli mõni üksik vanake ja need mehed, kes olid olnud mobiliseeritud Nõukogude armeesse, sõjas ellu jäänud ja kodusaarele tagasi tulnud, leidmata enam oma perekonda eest. Pilt oli üsna masendav: suured külad täis aher-

varemeid, üksikud üsna kibestunud rootslased ja hulgaliselt sisserännanuid, kes olid tahtnud läände põgeneda, kuid sellega hiljaks jäänud, nii et olid sunnitud paigale jääma. Migrant leiab küll eluaseme, kuid ei hooli sellest suuremat, vaid hakkab kohe oma maja seda osa, kus ta ise ei ela, kütteks kasutama. Küsi siis sellises olukorras vanu kohanimesid!

Olin üsna usin õpilane, püüdsin kasinäid võimalusi kasutades nii palju kohalikku murret üles kirjutada ja õppida, kui vähene aeg võimaldas. Kui sügisel rootsi keele tundi läksin, ei osanudki ma enam Ariste küsimustele riigirootsi keeles vastata, vaid kasutasin Vormsi murrakut. Viimasel ülikoolisuvl suunas Ariste mind Noarootsi ja Risti kihelkonna rootslaste juurde. Pidin koguma kohanimesid ja selgitama, kui palju seal rootslasi veel alles on. Siis sain juba laenatud jalgrattaga sõita, nii et tegevusväli oli palju laiem. Sain aimu, kui erinevad on eestirootsi murded. Noarootsi kooli toonane direktor oli Pakri rootslane Viktor Pöhl. Tema abistas mind väga palju: vestles minuga õhtuti rootsi keeles, juhatas kohalike rootslaste juurde ja sõitis kaugematesse kohtadesse lausa minuga kaasa. Ta tundis kõiki kohalikke, nii et ka inimestega kontakti saada oli tema vahendusel lihtsam. Kirjutasin diplomitöö Noarootsi kohanimedest, millega seoses sain aimu ka arhiivitööst ning arhiivis säilitatavatest materjalidest.

Millised keeleelamused, jutustajad või olmeseigad on püsinud tänini mees? Mis kant Eestis tundub Sulle kõige lähedasem või armsam?

Eks esimene armastus püsi ikka elu lõpuni mees. Eestirootslaste traagiline saatuse ja nende imelised endised kodukülad ei ole senini ununenud. Vormsis „lapsendas” mind üks väheseid kohalikke rootslasi, kes lisaks keelejuhi ametile muretses, kas ma ikka olen süüa saanud,

keetis mulle suppi ja soovis, et leiaksin endale hea peigmehe, kellega oma elu jagada. Hiljem saatis ta mulle rootsikeelseid kirju, milles pidevalt kordus sama soov.

Eestis kujunes suurimaks üllatuseks mu isa sünnikoht Harjumaal Türisalus, kus olin käinud varasest lapsepõlvest saati. Olin veendunud, et seal mingit murret ei ole. Alles pärast ülikooli lõpetamist sain aru, et mu tädide ja isegi onulaste keeles on säilinud mitmeid murdejooni ja olen kuulnud seal isegi sõnu, mida meie suures murdesõnavara üldkartoteegis ei leidu. See ei ole ka imeks pandav, sest Keilast pole korralikku sõnavarakogu. Midagi olen sealt siiski ka ise kirja pannud.

Instituudi aja murdekogumismatkadelt on mees länemurde ala, kus olme oli 1960-ndate lõpus veel kaunis arhailine ja leidis mitmeid väga häid murdetundjaid. Mulgimaa oli küüditamiste tõttu kannatanud rohkem kui muu Eesti, mistõttu seal oli põlisasukaid vähe ja murdekõnelejad veel vähem.

Kuidas kujunes 1980. aastateks hoiak, et õige murdekeel on hääbunud?

Kes seda täpselt oskab öelda. Juba Andrus Saarestest alates olid nõuded keelejuhtidele väga kõrged ja arvan, et Saareste õpilane Hella Keem karmistas neid veelgi. Keelejuht oligi peaaegu imeinimene: vähemalt 80-aastane, mitmendat põlve kohalik, koolist ja kultuurist rikkumata, kuid sellegipoolest intelligentne, taiplik, hea jutustaja jne. Ega selliseid kerge leida olnud. Noorem rahvas oli koolis käinud, ringi liikunud, kuulas raadiot ja vaatas telekat, nii et nemad ei tulnud arvesse. Vanad jäid vanemaks ja surid ning siis tunduski, et õiget murret ei kuule enam kuskil. Mari Must lausa deklareeris, et tasanenud murdekeel teda ei huvita ja tema lõpetab kogumise.

Oled uurinud saksa laene eesti (murde)-keeles ja avaldanud tuumakaid artikleid. Kuidas õnnestus see EMS-i koostamise kõrvalt aega näpistades?

Ega eriti ei õnnestunudki. Kogusin küll materjali, kuid selle süstematiseerimiseks ning avaldamiseks ei jätkunud aega ega ilmselt ka küllalt entusiasmi. Ma olen selline tüüp, kel on raske ei öelda, ja seepärast olin tegev soome keele tõlgi ja tõlkijana, soome keele õpetajana jne. See ei soosinud keskendumist. Vähe tähtis polnud ka see, et sellise kõrvaltegevuse eest tasuti, sest mu ametipalk ei ole kunagi küündinud Eesti keskmiseni ja mingitel eluetappidel jäi sellest väheks.

Kuidas võrdleksid asjaosalisena „Eesti murrete sõnaraamatu” ja „Soome-eesti suursõnaraamatu” koostamist?

Neid töid on raske võrrelda. Murdesõnaraamatu käsikirja kirjutati minu ajal sulepeaga paberile ja polnud erilist lootustki, et seda võidakse kunagi avaldada. Alles 25 aastat pärast mu tööleasumist tekkisid võimalused arvuti abil transkript-sioonimärke luua ja veel aastaid hiljem, 1994. aastal, ilmus „Eesti murrete sõnaraamatu” esimene vihik ning jätkus eesti murdetekstide sarja avaldamine, mis oli seisnud 1970. aastast saadik. Mina jäin sellest tööst kõrvale 2008. aastal, kuid sõnaraamat ilmub ja on jõutud avaldada juba 39 vihikut. Seda tööd jätkub veel kauaks ja minu silmad selle lõppu küll ei näe.

„Soome-eesti suursõnaraamatu” koostamisel oli meil kasutada suure soome-rootsi sõnaraamatu andmebaas, millest olid kustutatud rootsi vasted, kuid kus olid säilitatud sõnade tähendusjaotused ja sõnaartikli struktuur, millest algul tuli väga täpselt kinni pidada. Andmebaasist oli suur abi, sest see hoidis kokku väga palju puhttehnilist tööd, mis võtab palju aega ja milles on kerge vigu teha. Samas ei sobinud meile sageli soome-rootsi sõnas-

tiku tähendusjaotused ja tekkis oht tõlkida eesti keelde etteantud andmebaasi nüansse, mitte aga esitada eesti keelele iseloomulikku. Töö käigus saime küll teha muudatusi, kuid omajagu puudusi jäi ja sellele on arvustajad ka tähelepanu juhtinud. Muidugi oli väga tähtis see, et töö sai valmis (2003), et kõik koostajad said näha oma töö tulemust ja et sõnaraamat võeti üldiselt hästi vastu. Praeguseks on see saadaval ka veebis, kus saab pidevalt teha parandusi ja täiendusi.

Osalesin ka suure „Eesti-soome sõnaraamatu” koostamisel, mis oli algusest peale mõeldud kasutamiseks ainult veebis. Siis oli meil kasutada Eesti Keele Instituudis (EKI) koostatud andmebaas, mis eesti keele eripärasid paremini kajastas. Töötasime koos Soome Kodumaa Keelte Keskuse (Kotus) inimestega, kes käisid Tallinnas kord kuus tekkinud probleeme arutamas ja muresid lahendamas. Koostöö nii Kotuse inimeste kui ka EKI arvutiteadlastega sujus hästi ning töö sai 2019. aastal õigeks ajaks valmis.

Valdek Pall oli nii murde- kui ka soome-eesti sõnaraamatu peatoimetaja. Ta oli väga hoolas, nõudlik ja täpne, kuid samas humoorikas ja innustav. Eesti-soome sõnaraamatu peatoimetaja oli Margit Langemets. Seal läksid käiku kõik nüansid, mida sisaldab sõnaraamatu koostamine veebis ja mida meie kui koostajad ei tundnud ega osanud isegi aimata. Õpetlik oli töö kõigi nende sõnaraamatutega.

Kuidas hindad murrete elutingimusi ja -võimalusi tänapäeval?

Eriliseks optimismiks põhjust ei ole. Murded on paikkondlik kõnepruuk ja kui praeguseks on suurem osa eestlasi kolinud linnadesse ja ka maakohtades on vähe selliseid inimesi, kes on samas kohas elanud mitu põlve, siis on paratamatu, et murdekeelt kuuleb harva. Teatavad murdejooned on muidugi visad kaduma, kuid neid tajutakse pigem vigade või lohaka keelekasutusena. Kui kunagi rääkisin emakeeleõpetajatele, et oleks oluline teha vahet, kas lapsel on raskusi ortograafiaga või on tegemist kohaliku murde iseärasustega, sain vastuseks, et see polevat võimalik, sest õpetajad ei tea murretest kuigi palju.

Tundub, et ärgatakse siis, kui on juba hilja. Liivi keele taaselusamisega hakati tegelema, kui oli surnud viimane inimene, kes seda emakeelena kasutas. Võru, Setu, Kihnu ja teised äärealade murded on paremini säilinud ning neis paigus leidub optimistlikke propagandiste, kuid sellegipoolest ei räägita paljudes kodudes lastega enam kohalikku murret. Isegi mina paa-dunud põhjaeestlasena kuulen, et Vikerraadio setokeelse saate tegija kõne pole enam „päris see”. Ma kardan, et murdekeele säilitamise ja taastamisega on niisama kehv lugu nagu eestlaste sündimusega. Kirjakeel tungib peale ning seda ei saa ega ole ka tarvis peatada või takistada.

Küsimusi esitas JÜRI VIKBERG

Milleks meile ÕS?

3. osa

Jätkub mõttevahetus 2025. aasta õigekeelsussõnaraamatu teemal. Seekordses osas saavad sõna Tartu Ülikooli eesti fonoloogia teadur ja vana kirjakeele uurija **Külli Prillop**, Tartu Ülikooli Narva kolledži eesti keele võõrkeelena kaasprofessor **Mare Kitsnik**, Tartu Ülikooli läti ja eesti keele lektor ning tõlkija **Ilze Tälberga**, kirjanik, tõlkija ja toimetaja **Anti Saar**, tõlkija ja ajakirja *Looming* keeletoimetaja **Leena Tomasberg** ning Johannes ja Joosep Aaviku majamuuseumi arendaja, Tartu Kunstikooli ideeloomeõpetaja **Merit Karise**.

Kuidas hindate 2025. aasta ÕS-i? Kas ja kuidas seda kasutate?

Külli Prillop: ÕS 2025 on tõhus ja praktiline abivahend kõigile eesti keele kasutajatele, just nagu varasemad ÕS-idki on olnud. Eriti meeldivad mulle infomärgi järel esitatud soovitusel ja märkused. Kirjakeele ajaloo uurijana oleks mu töö kübeke lihtsam, kui selliseid kommentaare leiduks ka vanades sõnastikes. Minu silmis ongi uus ÕS ühtaegu nii tänapäevane töövahend kui ka tulevane keeleajaloo dokument. Olen rõõmus, et ÕS 2025 ilmus paberil – raamat säilib üle aegade ning loodetavasti jõuab ka viiesaja aasta pärast mõne uurija töölauale.

Kogemus vanade sõnastikega paneb mind paratamatult mõtlema selle üle, kui täpse pildi praegusest keelest annab ÕS 2025 aastasadade pärast. Mil määral võib tulevane uurija lähtuda väitest, et see sõnastik on koostatud kasutus- põhiselt?

Uue ÕS-iga seotud aruteludest on meelde jäänud põhimõte, et sõnatähen- dusi ei normita. Ometi pole alati selge, kuidas seda põhimõtet tõlgendada. Näi- teks sõna *keelekandja* juures esitab ÕS ainult tähenduse 'keelepeksja, tagarääkija', samal ajal kui ühendsõnastikus leidub ka tähendus 'inimene, kes valdab mingit keelt emakeelena'. Kas tuleks järeltada, et viimane ei ole kirjakeeles soovitatav? Või näitab vastava tähendusvihe puudumine üksnes seda, et ÕS ei püüa kõiki kasutus- viise ammendavalt kirjeldada?

Samalaadne küsimus tekib morfoloo- gias. Ei ole läbipaistev, millise põhimõtte järgi on mõni sagedane rööpvorm mär- gitud kõnekeelseks ja mõni teine sõnas- tikust päris välja jäetud. ÕS-is on näiteks esitatud kõnekeelse muutmiskiisina *mõru* : *mõruda*. Eesti keele ühendkorpuses (2023) on tõesti umbes kuuendik sõna *mõru* esi- nemisjuhtudest tüvevariandiga *mõruda* (arvestamata ainsuse nimetava käände vorme, kus *da*-silbi lisamine pole võima- lik). Kuid miks on ÕS-is kõnekeelsena esile toomata *likuim*- ja *likeim*-ülivõrre, mis koos moodustavad rohkem kui viien- diku kõigist *lik*-liiteliste omadussõnade sünteetilisest ülivõrdevormidest? Samuti esinevad väga sageli verbi *naasma* liht- minevikuvormid *naasesin*, *naasesid*, *naa- ses* jne, kuid neidki pole esitatud.

Järeldan, et kasutus- põhisel lähenemisel keelekorraldusele on mingisugused piirid. Ja on huvitav jälgida, kas põhjendused, miks need piirid on just sellised, nagu nad on, jäävad tulevaste uurijate avastada või saavad täiesti selgeks juba nüüd.

Mare Kitsnik: Olen ikka õigekeelsus- sõnaraamatut austanud, nagu ilmselt ena- mik eestlasi. Paber-ÕS-id kuulusid kunagi

enesestmõistetavalt mu raamaturiulisse ja leidsid ka kasutust. Tänapäeval kasutan ÕS-i vaid veebis ning sedagi üsna harva – tavaliselt siis, kui mõni otsing mind sinna juhatab. ÕS 2025-ni pole ma aga ausalt öeldes veel jõudnud.

Peamiselt kasutan Sõnaveebi ühend-sõnastikku ja Keeleõppija Sõnaveebi. Seda eelkõige oma töö tõttu, mis on seotud eesti keele kui teise keele õpetamise, tulevaste õpetajate koolitamise ning õppe- ja testimaterjalide loomisega. Teise keele õppijad kasutavad Sõnaveebi minu kogemuse järgi kõige sagedamini sõnade tõlkimiseks. Samuti on neile väga kasulikud näitelaused ning teadlikumad õppijad oskavad arvesse võtta ka esitatud vormiteavet.

Lisaks on Sõnaveebis õpetajatele mõeldud tööriistu. Tulevaste õpetajate koolitamisel on mul kasu näiteks tekstianalüsaatorist. Selle abil saab määrata, millisele keeleoskustasemele (A1–C1) sõnad ja vormid kuuluvad. Näiteks lasen tudengitel kirjutada õppijatele mõeldud teksti ja seejärel selle A2-tasemele kohandada. Algul tundub ülesanne lihtne, kuid tekstianalüsaator näitab kiiresti, et ka lihtsustatud tekstis leidub hulgaliselt soovitud tasemest raskemaid sõnu ja vorme. Tavaliselt tuleb teksti mitu korda ümber töötada. See on väga õpetlik kogemus. Kõrgemate tasemete õpetamisel võivad kasulikud olla ka Sõnaveebis pakutavad põhjalikud sõnaseletused ja keelekorpusest pärinevad näitelaused.

Üks sõnastik, mille võiks Sõnaveebi lisada, on noortekeele sõnastik. Viimasel ajal olen juhendanud mitut magistritööd, milles luuakse tekste ja ülesandeid teismelistele eesti keele kui teise keele õppijatele. Sageli tekib küsimus, kuidas kõlaks mõni lause või väljend päriselt tänapäeva noore suus. Sellele ei oska alati vastata ka noored õpetajad. Noortekeel muutub väga kiiresti ning veebipõhises sõnastikus oleks võimalik neid muutusi pidevalt kajastada.

Kokkuvõttes arvan, et teise keele õppijad ja õpetajad ei ole ÕS-i peamine siht-rühm. Keeleõppija jaoks on kõige olulise-mad sõnade tasemekohased tähendused, süsteemsed kasutusnäited ning teave vea-ohlike vormide kohta. ÕS-i normingud muutuvad nende jaoks võib-olla kasuli-kuks alles kõige kõrgematel keeleoskus-tasemetel.

Ilze Tälberga: Ma ei kasuta ÕS-i eraldi, vaid eelistan Sõnaveebi, kuna see koondab eri sõnastike infot – on huvitav ja kasulik uuritava sõna kohta palju lisainformat-siooni saada. Väga mugav on see, et kohe paremal pool on antud sõnavormid, nende all liitsõnad, sarnased sõnad, etümoloogia, tõlkevasted jne. Sõnaveeb on väga mitme-kesine.

Kasutasin ÕS-i ainult enne Sõna-veebi tulekut, kuid ei tundnud end seda tehes kunagi mugavalt. Kõige häirivam oli sõnaselgituse esitus: näitelauseid oli palju, need olid üksteise järel ning lauseid ja sõnu oli raske eristada. Mida mitme-kesisemate tähendustega sõna, seda roh-kem oli näitelauseid. ÕS ei andnud seega piisavalt head ülevaadet. Sõnaveeb on seevastu visuaalselt kasutajasõbralik – vär-vide ja fontide tasakaal on paigas. Üldpilt ei lähe liiga kirjuks ja peale vajaliku info võib avastada teavet, mida ei oleks osanud otsidagi.

Sõnaveebi kõrval kasutan ka süno-nüümi- ja etümoloogiasõnastikku, kui on vaja vaadata spetsiifilisi sõnu. Kui tõlkimi-sel või õpetamisel tekib keelelisi küsimusi, uurin vahel lisaks, mida internet kostab, et näha, kas mind huvitavaid sõnu, fraase või väljendeid ka tegelikult kasutatakse. Samuti küsin arvamust inimestelt, kes on mu ümber. Kui on vaja mõnes keele-küsimuses väga kindel olla, küsin nõu minu hinnangul kõige autoriteetsematelt keeleinimestelt, kes on kas kogenud keele-toimetajad või keeleteadlased.

ÕS-i olemasolu on minu kui lätlase jaoks siiani mõnevõrra harjumatu. Kui hakkasin 2004. aastal Tartus eesti keelt õppima, kuulsin ÕS-ist kui mingist pühast graalist. Iga korraliku, endast lugupidava eestlase kodus pidi olema paber-ÕS. Kui hakkasin eestlastele läti keelt õpetama, küsiti minult, kust saaks osta läti ÕS-i. See küsimus pani mind kohmetuma, sest ma polnud sellisest sõnaraamatust varem kuulnudki. Eestlased imestasid, kuidas meil siis ÕS-i ei ole. Mina vastasin väga lihtsalt: „Me teame, kuidas sõnu kirjutada.” Veidi arrogantne vastus küll (muide, pidin Sõnaveebist üle kontrollima, kas sõnas *arrogantne* on üks või kaks *r*-i), kuid kuigi tol ajal oli olemas läti keele õigekirja- ja õigehäldussõnastik („Latviešu valodas pareizrakstības un pareizizrunas vārdnīca”, 1999), ei olnud see selline fenomen nagu ÕS. Lätis kasutatakse tänapäeval kõige enam veebipõhist üldsõnastikku aadressil tezaurs.lv.

Mulle tundus kummaline, et ÕS-i võib kasutada lõpukirjandi kirjutamisel – see oleks justkui spikerdamine. Samas saan sellest hästi aru. Minagi ei tea siiani alati, kuidas eesti sõnu kirjutada. Hea, et ÕS on olemas.

Antti Saar: Olen ilmselt juba liiga vilunud keelekasutaja, et mul igapäevaselt ÕS-i järele tarvidust oleks. Kirjutades ja tõlkides kasutan eestikeelsetest leksikonidest ainult sünonüümisõnastikku, mille käepäraseim versioon tundub olevat Asta Õimu koostatatu aastast 2007. Õnneks pole seda veel veebist maha võetud. EKI 2025. aasta ühendsõnastik annab sõnadele küll sünonüüme, aga millegipärast vähem kui too varasem. Ühendsõnastiku rubriik „Sarnased sõnad” tekitab minus pigem kimbatust. Ma ei taipa, mis laadi sarnasuse alusel sõnad sinna on rühmitatud. Aeg-ajalt pean kontrollima ühe või teise sõna muuttüüpi, selleks on ühendsõnastik hea.

Toimetajatöös kasutan peamiselt kaht leksikoni: „Eesti keele seletavat sõnaraamatut” (2009) ja ÕS-i varasemat, 2018. aasta versiooni. Ikka ju tuleb ette, et pead mõne sõna väljavahetamist serval viitega põhjendama. Miks ma siis uuele ÕS-ile ei viita? Toimetajana võin endale ehk lubada trotslikku seisukohta näiteks paronüümide „vabakslaskmise” suhtes. Ma ei pea ennast neis küsimustes konservatiiviks, küll aga leian, et kui kasvõi¹ ühes kohas soovib autor kasutada sõna *muuhulgas* tähenduses ’muide’, siis tuleb liitsõna poolitada neis üheksas kohas, kus ta kasutab seda tähenduses ’kõige muu hulgas’.

Niisiis pean tõdema, et 2025. aasta ÕS-i kui kirjakeele uusimat normi kasutan vaid lastega Scrabble’it mängides.

Leena Tomasberg: Ma ei kasuta uut ÕS-i ja vaevalt et hakkangi kasutama, kõik selles sisalduv on olemas ka EKI ühendsõnaraamatus (ÜS) või sellest järeldatav. Minu ÕS-i-vajadusi rahuldab täielikult 2018. aasta sõnaraamat, mis avaneb vaikimisi mu lemmikus sõnaraamatute portaalis e-keelenõu, kus üheainsa liigutuse peale tulevad nähtavale eri allikad: normatiivne ÕS oma õige- ja heakeelsussoovitustega, keelekasutatut kirjeldav seletav sõnaraamat, mille kirjanduslikud näitelauseid on sageli osutunud ootamatult inspireerivaks, võõrsõnade leksikon, etümoloogiasõnaraamat – kasutaja otsustab, millises olukorras millist keeletasandit eelistada.

Selle portaali praegust soikujäämust korvab ühendsõnaraamat, kus elu kihab ja keeb. Esialgsesse ehmatavasse kaosesse on korda loodud ning kiiduväärset on muudki: hõlpsasti haaratavad naaber-sõnad, sünonüümid ja sarnassõnad eraldi otsinguta sealsamas, muutevormide esitus tabelleis. Ohtralt on lisandunud kõnekeele-

¹ Kasvõi selle sõna kirjaipildist on näha, et pole ma mingi tagurlane.

ja slängisõnu – ilmne märk veebiallikail põhineva ühendkeelekorpuse kallutatusest kõnekeele poole.

Blogid, foorumid ja muud veebipostitused, mis moodustavad suure osa ühendkorpuse sisust, võivad küll kuuluda kirja-keele alla kirjutatud teksti mõistes, ent olemuselt on see spontaanne, kõnekeelega sarnanev väljendus. Ka päeva- ja öhtulehtede tekstid, mida on samuti üksjagu korpusesse võetud, läbivad ajasurve tõttu vaid kiirtoimetamise (võimalik, et seal esineb ka masintõlkelist materjali; toorevõitu otsetõlget inglise keelest ja hulganisti moekeelendeid leidub aga kindlasti). Kahju, et kõige keeletundlikum ja -teadlikum kasutusvaldkond, ilukirjandus, on ühendkorpuses esindatud marginaalsel määral ega ole seega kuigivõrd jõudnud ka ÜS-i. Sealsed näitelaused ongi napid-nudid ja igavad.

Nii või teisiti, kirjandusliku kallakuga vana seletav sõnaraamat ja uus kõnekeelsem ÜS on mu meelest mõlemad keelekasutust kirjeldavad sõnaraamatud. Kui ÕS-ile mingit kohta näha, siis võiks tema osa olla justnimelt suunata, soovitada, normida, võinuksime seega jäädagi ÕS 2018 juurde! Miks korrata olemasolevat, saati veel nigelamal kujul?

Sest ÕS jääb ÜS-ile alla kõiges: nii kasutusmugavuselt (muutetvormide esitus) kui ka märksõnade ja info hulgalt (tähen-duste selgitused, näited, sünonüümika). Lisaks torkab silma, et suur hulk varasemaid heakeelsussoovitusi tühistavaid ÜS-i selgitusnuppe on üksüheselt ÕS-i üle võetud, küll ähmasemal kujul ja omamoodi soovitusteks vormistatult. Raske ette kujutada, et kellelgi neist abi oleks. Soovitaja ja suunaja rollist välja astudes aitab ÕS kaasa sellele, et niigi üsna vähe eristuvad keeletasandid – normitud kirjakeel ja vabam keelepruuk (tava- või argikeel) – sulavad üha enam ühte.

Ilmselt ei pea ükski kirjandustekstide toimetaja siiski ÕS-i/EKI leebaid sõnavalikusoovitusi igas olukorras sobivaks ja ainukehtivaks. Kirjanduses on alati kõik võimalik, kõrgstiilist vulgaarsusteni, arhailisest keelendist kõige uuema või sootuks leiutatuni, normingukohasest sõnastusest kõige pöörasema keelevallatuseni. Rohkem huvitavat, isikupärast keelepruuki ainult ootaks! Reeglite olemasolu annab võimaluse neid mänguliselt eirata, loob tausta, millelt lugejagi seesugust eristumist tajub. Seal, kus keel on kunstilise kasutuse tööriist, on toimetaja töös hoopis teised kriteeriumid: eeskätt aidata kaasa, et autori-, jutustaja- või tegelashääl kõlaks veenvalt, pääseks mõjule nii, nagu kirjutaja on seda soovinud.

Kui nüüd aga inimkirjutajal on mõistlikum otsida oma keeletunde tuge kõikvõimalikest muudest keeleteabeallikaist, olgu selleks ÜS või EKSS või keelekäsi-raamatud, vahest hakkab siis ÕS-i kasutama kirjutav masin, suur keelemudel, kui anda talle korraldus kasutada normitud kirjakeelt?

Merit Karise: Mu Tallinna kodus on 2006. aasta ÕS, Saaremaa kodus 1999. aasta oma. 2025. aasta ÕS-i ostmist arutasime eesti filoloogist emaga ja see jäi ostmata, kasutame 2018. aasta ÕS-i veebiversiooni. Aavikute majas on aga Johannes Aaviku sõnastik, mida tasub iga päev avada, sest seal leiab sõnu, mida ma veel ei tea.

Mis mõtteid on tekitanud ÕS 2025-ga seotud avalik arutelu? Kas mingi oluline aspekt on jäänud välja toomata?

Külli Prillop: Eesti kirjakeele ajalugu on pikk ja peetud on juba nii palju vaidlusi, et tahes-tahtmata tuleb praeguseid vastakaid sõnavõtte jälgides meelde mõni vana. Arutelud selle üle, milliste meetoditega setitada kogu keelekirevusest välja see eesti

keel, mis oleks parim võimalik eesti kirja-keel, on kestnud aastasadu.

Juba Heinrich Stahl kirjutas oma keeleõpetuse eessõnas 1637. aastal: „Ma olen veendunud, et ma talupoegadele küllalt tähelepanelikult suhu olen vaadanud ega ole midagi kirja pannud, mida nad mitte päris kindlasti ei tarvitaks.”² Siiski esitas ta vormid, nagu *loema* ja *lügen*. Astmevaheldus näis talle laiskuse ilming. Stahl pani ausalt kirja nii klusiiliga kui ka klusiilita tüvevariandid – otse rahva suust, aga ikkagi valesti. Ta nägi varieeruvust, kuid ei näinud, et see on tähenduslik.

Võrdlus Stahliga on pannud mind mõtlema, et äkki ka praegu, kui uurime suuri keelekorpusi, soovides viia norminud tegeliku keelekasutusega vastavusse, jätame midagi olulist tähelepanuta. Stahli eksimus näitab, et andmete olemasolu ei taga õigeid järeldusi.

Võrdlusainet ja äratundmist pakub ka vaidluste kulg. Millegipärast on sageli läinud nii, et peale pole jäänud mitte keeleteadlaste, vaid kooliõpetajate, ajakirjanike ja muude kultuuriinimeste seisukohad. Näiteks doktor Mihkel Veske kaotas lausa kaks suurt lahingut. Esiteks, tema teaduslikult põhjendatud ja igati süsteemse eestipärase kirjaviisi kohta ütles keegi kooliõpetaja, et „[k]eele uurijad üksnes tarvitagu oma keskes ja uurimise kirja-des niisuguseid uuendusi”³ ja sinnapaika Veske kirjaviisi kahjuks jäigi. Teiseks, ignoreerides Veske teaduspõhist juttu, et noomenite naissooliide läheb eesti keele loomusega vastuolla ja et kultuurkeel võib olla ka ilma selleta, leiutati rõhusüsteemiga vaevu sobiv liide *-mma*.

Võib-olla see, miks keeleuurijate teadmised ja praktikute ootused nii sageli üksteisest lahu lähevad, ongi üks aspekt, millele tasuks rohkem mõelda.

Mare Kitsnik: Ma ei ole ÕS-i avalikku arutelu küll süsteemselt jälginud, kuid selles kõlanud arvamused on minuni ikka jõudnud. See, et me nii kirglikult oma keele üle arutleme, näitab, kui oluline eesti keel meile on. Samas torkab silma, et suurem osa arvamusi on mõjutatud traditsioonilistest põhimõtetest keelekorralduse ja -normide kohta. Paljud inimesed on tulnud koolist teadmisega, et eesti keele oskus tähendab õigekirja tundmist, paarikümne veaohtriku paronüümi (nt *õigesti-õieti, järele-järgi*) valdamist ning teadmist, et peab ütlema *kellelegi*, mitte *kelleligi*.

Palju vähem räägitakse koolis tänapäevastest seisukohtadest inimkeele olemuse ja kasutuspõhise arenemise kohta, kuigi neid teemasid on vahelduva eduga püütud õppekavasse lisada. Keelt mõistetakse endiselt sageli rangete normide koguna, mõtestamata, kuidas sõnad, vormid ja väljendid tekivad ning kuidas normid kujunevad. Samuti on oluline õppida tajuma, kuidas keelekasutus muudab teksti mõju ning mis olukorras ja suhtluseesmärgil mis keelendeid kasutada. Palju keerukam kui üksiksõnade ja vormide tundmine on seejuures lause- ja tekstimoodustus. Seda teadmist ei ole võimalik sõnaraamatusse suruda ning see areneb suuresti keelt kuulates ja lugedes ning kasutades.

Sellistest üldrahvalikest aruteludest on kasu, kui need avardavad inimeste arusaama keele olemusest ja pidevast muutumisest ning normide tähendusest. Mulle meeldivad väga näiteks Kõnetoru sotsiaalmeediakanalid, kus keeleteaduse tänapäevaseid seisukohti tutvustatakse väikeste, tavalugejale arusaadavate ja vai- mukate tekstide kaudu. Neis selgitatakse

² H. Stahl, Sissejuhatuseks autorilt. Tlk K. Ross. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost K. Tafenau, K. Ross, A. Pöldvee. Tallinn: EKSA, 2023, lk 63–64.

³ Vt Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, lk 25.

näiteks, kuidas mõni sõna või väljend on eesti keelde jõudnud ning miks normist erinev vorm ei ole tingimata „vale”, vaid võib peegeldada keele loomulikku muutumist.

Mõnele inimesele ei meeldi Sõnaveeb, sest seal ei ole ainult nn õige keel, vaid ka muud sagedasti kasutatavat. Ent just see annab parema arusaamise keele kujunemisest. Samuti on tänapäeval kindlasti vajalik, et digitaalsed keeleressurssid võimaldaksid eesti keelel maailma arenguga kaasas käia. Seni on see üsna hästi õnnestunud.

ÕS-i tuleviku kohta mul kindlat seisukohta ei ole. Ilmselt võiks see tulevikus rohkem sulanduda teiste keeleressursside hulka, et kasutaja saaks samast kohast kätte nii üldise info mingi keelendi tegeliku kasutuse kohta kui ka vaadata kehtivat normingut. Samuti võiks ühendressurssist olla võimalik liikuda eri kasutajarühmadele mõeldud abivahendite juurde, näiteks eesti keele kui teise keele õppijate taseme põhiste (A1–C1) keskkondadesse.

Ilze Tälberga: ÕS 2025 arutelu jäi muidugi silma see, et mitmed sõnad on sellest välja võetud ja uusi sõnu on lisatud. Sellest tulenesid nii sotsiaalmeedias kui ka ajakirjanduses arvamused selle kohta, millised sõnad kõlbavad sõnastikku ja millised mitte. Kuna kõiki võimalikke sõnu ei ole otstarbekas ÕS-is esitada, on arusaadav, miks tehakse valikuid. Samuti muutuvad ajad, sõnavara vananeb ja uusi sõnu tuleb peale, seega on muutused vajalikud.

Mulle tundub, et Eestis valitseb teatud keelevabadus, mis haakub põhjamaise sõnavabaduse tunnetusega: meil on küll reeglid ja kokkulepped, kuid samas ka vabadus ise otsustada, mida ja kuidas öelda. Inimesi on palju ja erinevaid ning kalduda võib mõlemasse äärmusesse: ühel pool on korralikud keelereeglite järgijad, kes erandeid ei aktsepteeri, ja teisel pool

noor põlvkond, kes kirjutab näiteks *õsnaga* või *pole mul kedagit*. Leidub neidki, kes pole kindlad, kas õige on *kellegagi* või *kellegiga*, kuidas kasutada *järgi* ja *järele* ning mis on selle asja nimi, mis seisab pliidi kohal ja imeb auru.

Kuulen kogu aeg, et keel muutub ja seda peab aktsepteerima, kuid paljud ei taha seda teha, sest muutus on hirmus. Kui keel muutub, siis, vabandust väga, samahästi võiks ka sõna *liiderlik* tähendada 'liidri omadustega inimest'. Keel on elav organism ning inimeste keelekasutust ei saa täielikult kontrollida ega piirata. Grammatikat on vaja selleks, et me üksteisest aru saaksime, kuid seal, kus on süsteem, on ka kaos.

Anti Saar: Uue ÕS-i ilmutamine tekitas avalikkuses, peamiselt some, tõesti üsna korraliku mürgli. Võiks justkui rõõmutada (et inimestele emakeel korda läheb), samas ka kurvastada (et arutelu raskuspunkt jäi roppuste lubatavuse tasemele). Igal juhul on mäss mistahes normeerimise, fikseerimise või kanoniseerimise vastu kultuuris selle kultuuri elujõu kinnitus. Keel ei püsi ju pudeliski paigal! Kui iga kõneleja näeb emakeeles peegeldumas iseennast, siis on ju paratamatu, et keskmistav momentülesvõte mõjub talle moonutavana. Tema ainukordsust ei ole arvesse võetud! Niisugune, vahest mõneti arvitavastilik hoiak tundub mulle iseennast õõnestav – mulle, kes ma ometi igasugu keelemängurlust naudin ja oma loomingus viljelen. Aga siin ongi konks: kui keelenorm satub ohtu, satuvad ohtu ka kõik idiolektid, sest nad kaotavad reljeefi, ei paista enam silma, ei hakka enam kõrva.

Samas on selge, et normatiivsel sõnastikul ei saa olla ainult monumendi või ajaloolise dokumendi väärtus. Taotletakse ju ometi seda, et kõneleja või kirjutaja end keelenormis ära tunneks, et tal sellest elus ka tolku oleks. Kasutuspõhine keele-

korraldus, millest uus ÕS juhindub, näib veel enam eeldavat, et tagatud on sõnastiku perioodiline uuendamine. Ei või ial teada, milline moesõna jääb käibele, milline aga leksikoni raiutuse kiuste unustusse vajub. Võiks ju arvata, et ajakohastamine tuleks jätta sellise platvormi hooleks, nagu on nüüdne ühendsõnastik, kui aga suudetakse palgal hoida spetsialiste, kes kätt pidevalt keele pulsil hoiavad. See on hea ja tänuväärne, aga sellest ei piisa. Sest siin on järgmine konks: sõnaraamat ei pea olema autoritaarne, küll aga autoriteetne. Nagu president, kellest ametisse astudes tehakse üksainus paraadportree, mis igas riigiasutuses lasteaedadest omavalitsusteni seinale riputatakse. Kui tuleb uus, tehakse uus. Aga ka vana kohta öeldakse endiselt *president*.

Leena Tomasberg: Palju on juttu olnud n-ö tähenduse normimisest ja selle mõttekusest või mõttetusest. Üksiti vaadates ei riiva mõnigi varem halvemaks tunnistatud vorm minu isiklikku keelekõrva, näiteks *kostuma* tähenduses 'kostma', *kaasaegne* tähenduses 'tänapäevane', *taaskord* / *taaskord* jne. Tarbetu ületuletusega (nt *kohe-selt*, *taaskordselt*) on pisut teisiti: mu meelest aitab see kantseliitlikule väljendusele kaasa. Paronüümidel vahetegemine võiks näidata keelehoolast pruuki, pisut rahvalikumana mündi annab *õieti* (pro *õigesti*) või *järgi* (pro *järele*) jne. Kas peame enam taunima vene keele mõjulisena *vaata-mata*-tarindit, kui vene keele mõjuväljast oleme nüüd niigi väljas? Pigem võiksime pisut tõkestada inglise keele pealetungi, otsetõkelisi sõnamoodustisi ja väljendeid – need tulevad niigi. Osutagem neile kas või sümboolselt vastupanu, piirates nende avasüli vastuvõtmist sõnastikku.

EKI on rõhutanud, et kirjakeel ei tohi kasutusest liialt eemalduda. Mu meelest on suur liialdus väita, et eesti keeles oleks midagi sellist juhtunud. Eesti keel

oma väikese ja laias laastus homogeense kasutajaskonnaga on niigi väga ühtne, eri keeletesandid eristuvad vähe, puuduvad sotsiolektid, vähemuskeelte mõju (nagu Saksa türklastel on omaenda saksa keel või endiste asumaade elanikel või teistel sisse-rännanutel oma prantsuse keel). Erinevus rikastab, ka keelepilti. Praegune ühtlustamine-võrdsustamine aga kaotab eristusi.

Lisaks tähendustele on suurem vabaduse (otsustamatuse) määr ka õigekirja küsimustes: algustähe ortograafias, kokkulahekukirjutamises jne. Kui loen, et nüüd on „normingukohane” kirjutada nii *igavene linn*, *Igavene Linn* kui ka *Igavene linn*, siis olen päris nõutu, kiiremas korras pöördun abi saama EKI teatmikust. Kokkulahekukirjutuses on niigi palju varieeruvust, milleks seda veel juurde tekitada (*kogu aeg* / *kogu aeg*, ei ole ma ka mõistnud, miks tunnistati, küll juba varem, kirjakeelseks sidekriipsuta *võibolla*; varsti võib-olla ka *enamvähem*, *aegajalt* ja *niiöelda*)?

Aga kas pole see kõik mõttetu pisi-asjade kallal norimine, kui oleme hoopis suuremate ja hoomamatute muutuste ees, ka keeleelus? Suured keelemudelid kirjutavad, loevad, tõlgivad juba praegu; masintõkelised tekstid ümbritsevad meid tahes-tahtmata, murendavad keeleergast taju, loomulikku keeletunnet. Küllap varsti kajastab ühendkorpus ja kasutuspõhine keelekorraldus masinate „loomulikku keeletaju”. Ja me ei tea, mida toob päris AI. Muutumatu ÕS on justkui tamm kõige tundmatu ees.

Merit Karise: ÕS-i avalikus debatis tekitas enim mõtteid keele kui kaitset vajava abitu olendi ja omasoodu kujuneva elus-organismi vastandus, milles tundus kaduvat me ühine väärtuspõhine kokkulepe nimega eesti elurikkus, nagu seda näiteks 80 kodumaise teoliigi puhul mõistame. Hispaania teetigu hävitab me toidu, tõrjub välja kohalikud teoliigid, levitab haigusi

ja paljuneb plahvatuslikult. Kui guugeldasin telefonis „eesti tigu”, viis üks esimene linke mind keskkonnaministeeriumi lehele võõrnalkjatest,⁴ kelle „ohjamisega [tuleks] tegeleda järjepidevalt ja koostöös kogukonnaga”. Hispaania teetigude kohta seisab seal, et „nalkja kiiret levikut on soodustanud muutused maaharimisviisides [jpm]” ning tema „munad on väga sarnased väetisegraanulitega, mistõttu ei ole neid lihtne istikute mullapallides kiirelt tuvastada”.

Kas samamoodi võiks kusagil olla, olgu see veebi-ÕS või ÜS, tegelikku keelekasutust kirjeldavad näited koos EKI tuvastusega, mis on neis eesti- ja mis võõrapärane? Analüüsid, et mille mõjul keel muutub, näiteks miks on hakanud umbes 30-aastased ütleva *ikkagi* asemel *ikkagist*? Ja miks ei külastata enam *näitusi*, vaid *näituseid*, ei omandata *teadmisi*, vaid *teadmiseid*? Ning kas ei võiks sõnastikes olla EKI tehtud muudatuste ajajoont? Kui me ühine eesmärk on teadlik keelekasutaja, võiks teadlikkus hõlmata infot keelemuutuste tausta kohta.

Ja kas polnud tegelik põhiküsimus ÕS-i debatis, et kuidas on eesti looduse elurikkuse hoidmine enesestmõistetav ühine riiklik ja kogukondlik ettevõtmine, ent eestipärase keele elurikkuse hoidmine justkui enam mitte? Kuidas inimesed ümberingi räägivad, kuulen ja näen iga päev, küll aga otsin keelekasutaja, keelehuvilisest õpetaja ja keelemuuseumi arendajana tikutulega taga eestipärase elurikkust ja ootan pikisilmi (veebi)sõnastikku, kust leiaksin kõrvuti kirjakeele- ja murdesõnad näitelausetega neilt eesti keele teadlikelt kasutajatelt, kelle jaoks on keel oluline iga-päevane tööriist ja kelle töö tulemus osutub suurema tõenäosusega kodumaiseks

väetisepalliks kui võõrnalkja munaks: kirjanikelt, luuletajatelt ning näiteks Keeles ja Kirjanduses, Sirbis, Loomingus, Vikerkaares ja Akadeemias kirjutajatelt. Oleks rõõm leida ühe klikiga laused, kus näiteks Lydia Koidula ja Eva Koff on 150-aastase vahega kasutanud sõna *lehkama*. Kes on sõnastike sihtrühm, mida ta vajab ja ootab, kas akent eestipärasesse elurikkusse või vaesestuva kõnekeele peegeldust? Kuidas saaks selgelt näha ja kuulda, et keeleteadus ja keelekorraldus tegutsevad nagu loodusteadlane ja aednik sama eesmärgi ja väärtuse, eestipärase elurikkuse nimel?

Nagu näha, ei räägi ma kaitsest, vaid väärtustamisest, mitte normeerivast ÕS-ist ega kirjeldavast ÜS-ist, vaid inspireerivast ja innustavast EEK-ist – elurikka eesti keele keskkonnast või käsiraamatust, kus on koos EKI kaasajastuv seletav sõnaraamat ja eesti keele käsiraamat, kus on selgelt kirjas halvem ja parem (või teadlik ja mitteteadlik) kasutusvariant. See ei segaks ju kellelgi ikkagist teadmiseid omandada.

Muide, eesti kirjanike sõnavara, fraseoloogismide jt keelendite sõnastikest unistas ka Johannes Aavik: „Selle teostamist peaks õhutetama, juhutama ja koordineeritama sellekohasen eriasutusen. Emakeele Selts on seda asja ajand loiusti ja pääliskaudselt. Praego on selle tegevuski soigus. Vaheajal aga võiksid seda üksikisikod teha omal algatusel ja omaks eralõbuks üksikote kirjanike või väljaannete kallal.”⁵ Emakeele Seltsi liikme ja Johannes Aaviku muuseumi kui keealase eriasutuse arendajana peangi plaani ise öla alla panna ning koos Johannes Aaviku Seltsiga välja anda Aaviku täieliku sõnastiku me kirgliku keeueuendaja 150. sünniaastapäevaks 2030. aastal.

⁴ Vt <https://www.keskkonnaamet.ee/elusloodus-looduskaitse/voorliigid/voornalkjad>

⁵ J. Aavik, Ideepe. Johannes Aaviku ideede päevik. Koost, toim H. Vihma. Tallinn: TEA Kirjastus, 2010, lk 27.

Jumal ja luuletaja ei astu baari

Mikk Tšaškin. Ringjas. Luulet 2023–2024. Tallinn: Tuum, 2025. 96 lk.

Mikk Tšaškin. Io. Tartu: Vabamõtleja, 2026. 64 lk.

Mikk Tšaškinist on kujunemas äärmiselt produktiivne luuletaja. Tema debüütokogu „Paberist linn” (2023) sai võrdlemisi laia retseptiooni (kolm arvustust), kolme aastaga on noor luuletaja jõudnud avaldada nii luuletuse, mis nomineeriti Juhan Liivi luuleauhinna, kui ka kaks uut luulekogu. „Ringjas” on mahukam, „Io” seevastu lühem ja kontseptuaalsem.

Sveta Grigorjeva sedastab, et „Ringjas” on Tšaškini debüütkoguga võrreldes „nii temaatiliselt kui ka stilistiliselt palju terviklikum ja nauditavam lugemine. Rohkem on tunda ka vabaks laskmist „õigest” luule kirjutamisest. [...] Kui debüüdis oli tunda veel püüdliku algaja sündroomi, siis nüüdses kogus on autor juba palju eneseteadlikum.”¹ Siinkirjutaja oli (ja on) vastukaaluks autori debüüdi osas positiivsemalt meeletatud: „Kõrvutades ühe teksti pea epigrammist stiili ja veidi kerglast sisu teise kujundirohkelt keerulise ideestikuga märkab, et Tšaškini stiil ei ole luuletusest luuletusse kaugeltki ühtne. Sellest hoolimata moodustub kunstiline tervik, eriilmelised luuletused täiendavad üksteist, formeeruvad kokkukõlavaks komplektiks. Tsükleid seovad teatava kaootilisuse taustal kesksed motiivid ühes tajutava, ühtlaselt mängulise registriga –

¹ S. Grigorjeva, Ühe naise harali märkmed eelmise aasta luulest. – Looming 2026, nr 4, lk 521.

„Paberist linna” stiililine dissonants on taotluslik ja nauditav.”² Mõni toona ära märgitud tunnus esineb ka uutes luulekogudes. Pikkade, pea mantralis-manifesteerivate luuletuste ja mõnest värsist koosnevate imelihtsa keskmega tekstide vahele jääb küll Tšaškini luulele omane vormiline nihestatus, ent erinevalt „Iost” ja „Paberist linnast” ei moodustu „Ringjas” luuletuseti erinevate võttestike tõttu sümbioosset tervikut.

„Paberist linna” Tartusse asetatud katastroofikese ning „Io” mitmeti tõlgendatav duaalsus, mida esindab juba *on/off*-nuppu kujutav raamatukaas, pakuvad teostele tugeva raamistiku, ja tänu konkreetsele temaatikale ja kindlale struktuurile on lugejal neisse hõlbus süüvida. Katastroof ning loomise ja looja vastandus on laetud teemad. See väljendub luuletsükli ülesehituses: sageli religioossed või suuri ambivalentseid mõisteid käsitlevad motiivid sulanduvad, vahetavad luuletusest luuletusse oma kujundlikku väljendust ja koovad nii kõiki teoseid hõlmava tähendusvõrgustiku otsekui väljapeetud pitsi. See on „luuletuste vereside – kui tunnend et mõni luuletus kuulub teisega / kokku olgu see või aastate tegant³ nii panend dialoogi” („Ringjas”, lk 32). Lüüriline mina kuulab „Paberist linnas” „vanemuisest kostuvat maailmalõpu-muusikat”,⁴ mis muutub antropomorfiseeritud maailma lõpuks, kes „on soe ja karvane justkui

² R. A. Kaur, Preapokalüptiline inimhing ja keegi meist kõrgemal veel. – Värske Rõhk 2023, nr 86, lk 105.

³ Täpne tsitaat raamatust – tõenäoliselt on see löömisviga, mitte tahtlik korrektsest grammatikast irdumine.

⁴ M. Tšaškin, Paberist linn. (Värske raamat 33.) Tallinn: SA Kultuurileht, 2023, lk 26.

öö” ja „suleb kätega mu silmad ja sosistab mulle kõrva: / *minust peab olema su järgmine luuletus*” („Io”, lk 39). Lüürilise mina ööd on kurnavad: ta ei saa isegi surra, sest kellegi ülesandeks peab jääma „hoida tuld hoida tuld / keset igavest ööd” („Io”, lk 40). „Paberist linna” luuletuses „vihma eelaimdus” loodab noor lüüriline mina enne sadu koju jõuda. Olustik on halvaendeline, „tuul tõuseb, taevast / sinised pilved liiguvad”, ent hirmu kiuste jääb siiski veel hetk kõiksusse hüütud palveteks: „Palun, et need ei peatuks / me kohal”.⁵ „Ringja” lüüriline lausaja juba teab, et mõni enne on vaid tühi ähvardus: „meenub kappide lõhn ja pilved / nad lubasid meid üle ujutada need pilved / kapid täis sinust jäänud riideid / aga sadu ei tulnud see jäi tulemata” (lk 66). Niisuguseid eri teoste kokkupuutepunkte leidub ohtralt – Tšaškinil on anne üks tunne, mõte või isegi sõna lugematuid kordi nõnda tundlikult algosakesteks lahti võtta, et uuesti kokkupanuna ei tunne selle algset kuju enam ära.

Autori (kirjandus)tundlikkus ilmneb nii sisulisel kui ka vormilisel tasandil. Tšaškini poeetiline võttestik püsib kolme kogu jooksul võrdlemisi ühtlane (ent mitte täiesti muutumatu!). Läbivalt eelistatakse *ü-le y-tähte*, read lõpevad siiretega, mis tähendust liialt ei nihesta, suuresti vaba- ja blankvärsilist kulgu katkestavad lihtsad lõppriimid ja rangelt rütmistatud read ning sõnade polüseemia on puändi tekitamise vahend. „Ringjaga” lisandub Tšaškini luulelaadi tugev metapoeetiline tasand: tekstide sees nende võttestiku kommenteerimine, mis mõjub värskest, eriti kui võte hõlmab nii sisulist kui ka vormilist tasandit („ja joome klaase taevani tõstes sest me oleme leidnud ilu / argistes hetkedes – see väärib pausi – väärib neid pause / millega täidame päevad öeldes yksteisele sõnatult”, lk 46). Esikkoguga võrreldes on

täienenud riimikasutus – võttestikku lisandub algriimilisus, mis kohati koos troheilise rütmiga meenutab (taotluslikult) regivärsivormi: „oh seda valetajat / aga sirp on valmis valatud / kirstki kokku taotud” („Io”, lk 25). Tšaškin on kahes viimases raamatus luule vormist ja vormistusest selgelt teadlikum kui debüütkogus. Seega algne tunne, et noore autori stiil on esimesest kogust peale n-ö valmis olnud, ei pea paika – aga see on igati tervitav! Täienev võttestik lubab arvata, et väljakujunenud stiili illusioon tekib hoopis tänu luuletaja tundlikule keelekasutusele.

„Ringjas” pole teiste kogudega võrreldes nõnda rangelt struktureeritud – vaid sel määral, et mõningatel luuletustel on pealkirjad ning kohati moodustuvad kuni kaheksaosalised Rooma numbritega tähistatud tsükliid. Semantilise korrastamise katse võib leida luulekogu esimesest tekstist „[intro:]”, mis kuulutab lüürilise mina kirjanduslikku manifesti: „otsustasin, et kirjutatan enam mitte midagi lootes / mitte kellelegi kui vaid iseendale mitte yhegi tunnustuse / järel janunedes” (lk 7), ning luulekogu avavast pühendusest „isa mälestuseks”. Teistest tekstidest oluliselt pikem „credo” (lk 19–21) rõhutab luulekogu pealkirjas kajastuvat ringi motiivi, mille juurde korduvalt naastakse. Marta Selma Grünvald on täheldanud: „Ringi kujundit on „Ringjas” kasutatud hoolega ja mitmes tähenduses. Tantsitakse, lauldakse, liigutakse ringiratast; on südaring, hingering ning ringiks saab ka luuletus (lk 9). Ühe sõna eri tähendusväljade otsimine on Tšaškini suur tugevus ning lisab teosele endalegi mõnusalt kontseptuaalse maigu.”⁶ Ent Grünvald tõdeb ka, et mida rohkem mõtleb ta „teistele kristlikele kujunditele Tšaškini luules”, seda vähem näeb ta ringi. Sedastusega võib igati nõus olla: ring on

⁵ Samas, lk 10.

⁶ M. S. Grünvald, Ringitaoline kujund. – Looming 2026, nr 3, lk 413.

geomeetriline kujund, mis peaks Tšaškini luulekogule kinkima piirjooned, ent seda nõnda laialt mõtestades hakkavad kontuurid hāgustuma. Kindlat struktuuri oleks teosel aga hādasti vaja, kuna kāsitledes kõrvuti kergelt kulunud teemasid, nagu lein, armastus, iseenese (kirjandus)maailmas positsioneerimine, ilu ja valu, on oht uputada lugeja abstraktsusse. Nii kaotavad terased mõtted üldise ülekālluses oma vahedad āāred, ja segunedes pole vārvīd enam endiselt erksad.

Üks kulunud teemasid on luuletamisest luuletamine. Kui lugeja kohtub selle teemaga „Ringja” avaluuletuses, nāib aines igati loomulik – kirjandusest on alati kirjutatud. Raamatu keskosaks vōib pidevast luuletajakuvandi romantiseerimisest āra vāsida, rīkelik kirjutamisvajaduse kreedo tundub kunstlik. Tšaškin kirjutab, et „kui sa lood luulet, siis āra arva, et / keegi sinusse vaid selle pārast armub...” („Ringjas”, lk 23), ent pidevad nīisugused mārku-sed jātavad tunde, et luuletajakuvandisse on kōige lootusetumalt armunud autor ise. Kui luuletajast saab jumala otsene suuvooder – „nii ma panen padjale pea / igal õhtul / ja padja alla pastaka ning mārkmiku / ja loon / sest jumal vōib vaid ūheainsa hetke / mind kōnetada / selles elus mis siis kui magan selle maha” („Ringjas”, lk 21) –, tekib kahtlus, et autor on oma ūlepakutud romantikas irooniline, ent luuletuse pealkiri „credo” ei luba selle juurde jāāda. „Io” kinnistab veendumust, et autor on tāiesti tōsine. Kogumiku avaluuletuses pōõrdutakse lugeja poole kūsīmusega: „kes ma olen jumal vōi luuletaja” (lk 9). Kummaks

tahes lūūriline mina end peab – kui ikka ūhe inimese (vōi jumala?) „ūlesanne ongi / āhmastada / segada vāreve ja lugusid / piiri luule ja proosa vahel / kanda ōlul tōde” („Io”, lk 43), siis kōlavad tōdemused, nagu „taevas on pōrgu neile kes ei oska seda hinnata / teen mis teen aga kirjutama pean sellest ikkagi” („Io”, lk 26), paratamatult enese positsiooni fetišeerimisena.

Tšaškini lūūriline mina ei pea end siiski jumalaks. Tung kirjutada on (vāhemalt tema jaoks) loomulik, ja eesmārķ ei nāi olevat end luule abil kōrgemale tōsta, vaid kirjanduse kutse ūle elada. Ta on „voodi teinud akna peale leidmaks midagigi millest kirjutada” ja „vaade vajab harjumist”, sest „aken on tapamaja poole” („Io”, lk 23) – sellise koorma kandmine ei ole kerge ūlesanne. Aga sel juhul vōiks lugejale lisaks loomeprotsessi kirjeldamisele nāidata, mis sealt aknast paistab. Iseenese ja maailma kurbuse, sūgavalt isikliku ja ūldise laia trauma poolsunnitud kajastamine jātāb hinge jumalasuuruse augu, mida vōiks olla lubatud tāita (kirjanduslikku) āngi romantiseerides, ent teemadevaheline tasakaal vōiks lugeja huvīdes sāilida. Veidi rohkem tapamajapoeetikat ja veidi vāhem kirjanikuromantikat oleks hea algus. Kuulus on Kafka tōdemus, et tal ei ole mitte mīngeid kirjanduslikke huvīsid; ta on nīmelt kirjandusest tehtud ning seega a) ei ole ega b) saagi mīskit muud olla. Tšaškīniga on vist samamoodi, ent tema „Kiri isale” pole veel valmis.

RAHEL ARIEL KAUR

Lähme, hellad, hiisi mööda

Kriisikindlus ja maastiku mälu

Reeli Reinaus. *Hiietantsijad*. [Tartu:] Kirjastus Ronk Ronk, 2025. 367 lk.

Viljaka noorte- ja lastekirjanikuna tuntud Reeli Reinaus on kirjutanud panoraam-romaan, mis võiks oma erinäoliste tegelaste ja päevakajaliste teemadega kõnetada üsna laia lugejaskonda. Juba romaani pealkirjast nähtub seos autori teise olulise tegevusalaga folkloristika, täpsemalt kohapärimuse vallas: Reinaus on näiteks koostanud Hageri kihelkonna kohapärimuse akadeemilise kogumiku¹ ning aastaid inventeerinud muinsuskaitseameti tellimisel ajaloolisi looduslikke pühapaiku.²

Senises vastuvõtus on „Hiietantsijad” ennast tõestanud tugeva romaanina, vast ka ühe olulisemana mullu ilmunutest: sellest annab tunnistust A. H. Tammsaare kirjanduspreemia nominendi tiitel. Made Luiga paigutab teose aasta pikema proosa ülevaates „paremate nopete” hulka, „mida loodetavasti loetakse ka mõni aasta pärast nende ilmumist”. Tõsi küll, Luiga heidab romaanile ette tegelaste rohkust (seal olla „igast vanusest ja soost maailmalõpu-kartjaid”) ja nende arengu puudumist ning „niigi ülekultiveeritud motiivide” kasutamist, mis tundub mõneti ebaõiglane.³

¹ Keerdus kadakas ja kadunud haned. Hageri kohapärimus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 36.) Koost R. Reinaus. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2023.

² Vt P. Kama, Eesti ajalooliste looduslike pühapaikade inventuurist ja kaitsest 2022. aastal. – Mäetagused 2022, nr 83, lk 211–218. <https://doi.org/10.7592/MT2022.83.kama>

³ M. Luiga, Lahja lehma aasta pikas proosas. – Looming 2026, nr 3, lk 375, 377.

Retseptisioonis on arutatud, kas ja kui-võrd on „Hiietantsijad” noorteromaan. Elle-Mari Talivee märgib,⁴ et osa romaani tegelasi pärineb justkui Reinausi noortele ja lastele kirjutatud raamatutest, kuid on suuremaks kasvanud. Kaks kuuest tegelasest, kelle vaatenurki romaan esitab, on gümnaasiumi lõpuklassides käivad teismelised ja nende valikud suhetes eakaaslastega, sotsiaalse meedias ning iseenda ja muu maailma tulevikuga seoses (ühes karakterite arenguga) moodustavad teose mitmest kandvast talast ühe.

„Hiietantsijaid” lugedes tulid meelde Karl Ristikivi „Kõik, mis kunagi oli” (1946) ja „Ei juhtunud midagi” (1947). Sarnaste joontena võib nimetada õige mitme tegelase vahel nihkuvat vaatepunkti, peaaegu dokumentaalsuseni küündivat detailitapset pilku keskkonna ja olude kirjeldamisel ning mõnevõrra ärevat õhkkonda. Enamasti Reinausi teoses eriti midagi ei juhtu ka, kirjeldatud vestlused ja tegemised on igale tegelasele harjumuspärased ja süüvivad tüüpilisse, mitte eripärasesse. Selline hea olukirjeldus tundub kas või kultuuriloolis-etnograafiliselt väärtuslik. Jääb lausa mulje, et autor on teadlikult jätanud pöördelisi ja olulisi sündmusi lava taha: hiljem mainitakse justkui muuseas süžee mõttes olulise sündmuse tulemust, aga üksikasjalikku kirjeldust juhtunust ei ole.

Mõlemad Ristikivi romaanid on kirjutatud tagantjäreletarkusega: lugeja ja autor teavad, et varsti juhtub midagi väga olulist ja kõik, mis kunagi oli, kaob sõja keeristes, aga tegelasi saladusse pühendatud pole. „Hiietantsijates” on üles tähendatud kliimanoorte ja looduskaitsete keskkonnamuresid; arvutitega sina peal olevas poisis tekitavad ärevust uudised tehisintellekti kiirest arengust. Siin on tegelased, lugejad ja autor sarnasel posit-

⁴ E.-M. Talivee, Kerge sulega rasketest teemadest. – Looming 2026, nr 4, lk 559–562.

sioonil: me ei tea, mis kõik juhtuda võib, sest romaani sündmustik jääb ligikaudu ilmunisele eelnend aastasse.

Kas see on ikka maailmalõpu ootus ja apokalüpsise kartmine? Või teadlikkus aeglaselt, kuid kindlalt jahvatavatest protsessidest, mis inimeste elu arvatavasti üha rohkem mõjutama hakkavad, riskidest, mis võivad, aga ei pruugi realiseeruda? Nagu Talivee mõnab, on romaani toon optimistlik ja seda võibki lugeda ka arutlusena selle üle, kuidas kohaneda kiiresti muutuvate oludega, mis paratamatult läheb üle kivide ja kändude. Romaani kliimanoodred võimendavad Greta Thunbergi mõttesuunda, et keskkonnakatastroofi mõju vähendamiseks tuleb midagi teha, ja näevad võimalusi, mida teha. Isegi kui nad saavad aru, et nende käed jäävad lühikeseks: üksnes omal jõul midagi otsustavat ette võtta ei ole võimalik, seetõttu tuleb igal moel suurendada inimeste teadlikkust. Koolinoored Mona ja Rasmus käivad liigse metsaraie vastasel meeleavaldusel, kus loodusemees Harald kõne peab. Ajakirjanik Kaarel aitab Haraldil oma tarkust ja sõnumit levitada televisiooni vahendusel. Folklorist Katriini soov saada lapsi näib suurem kui mure omaenda toimetuste põhjustatud keskkonnakahju pärast. Üksi metsa keskele elama läinud Jane lähenemine on harjumatum: tema eluviisi eesmärk on ükskõik millega täitsa üksi hakkama saada. Päästamet soovib hoida kriisi puhuks kodus seitsme ööpäeva toidu- ja veevaru (ma ei ole päris kindel, kas mul nii palju on). Jane on ses mõttes kriisiks hästi valmis (tema varud peavad palju kauem vastu) ja ilmselt aitaks teistelgi toime tulla, kui ta poleks otsustanud oma varusid muude hädaliste eest kaitsta. Aga loo lõpplahendus lubab aimata, et ka Jane võib ümbritsevate inimeste suhtes leebuda.

Karl Martin Sinijärv ütleb, et romaanis „normaalseid” tegelasi ei olevat: „kivi-

rähkjasse absurdivõtmesse teos ei tüüri – tüüpe ja nende isikupärast napakust küll utreeritakse, ent ei karikeerita.”⁵ Nõustun pooleldi: romaanis igavaid tegelasi ei näidata, aga kui „Hiietantsijate” täiesti eluliselt usutavad tegelased on kõik „kiiksuga” ja mingist normist kõrvalekaldujad, siis oleks raske leida igavat ja normaalset inimest. „[M]e oleme siin kõik jaburad. Mina olen jabur. Sina oled jabur,” nagu ütles Irvik Kass Alice’ile Imedemaal.⁶ Küllap sünnivad igavad tegelaskujud kirjeldaja küündimatuses või kunstilisest taotlusest.

Ladusate ja huvitavate olukirjelduste voogu süüvides romaani tegelaste rohkus ei häiri, isegi kui mõni nimi vahepeal segi läheb või hämaraks jääb. Pea- ja kõrvaltegelaste piir muutub tõesti häguseks, aga kui leppida, et „Hiietantsijad” on panooramomaan, võib peategelase mõistest selle käsitlemisel ka loobuda ja käsitada teost kui kimpu kogemuslugusid ja pajatusi, mis meenutavad neid muidujutte, mida inimesed üksteisele igapäevaselt räägivad. Igatahes on tegelasi, kelle vaatepunktist lugu jutustatakse, kuus: kaks noort – Rasmus ja Mona –, kolm mõnevõrra vanemat tegelast – Jane, Katriin ja Kaarel – ning tark vanamees Harald.

See tegelaste komplekt ja kokkupuutumise viis meenutab formaalselt võttes koomilise ooperi või *commedia dell’arte* kesksete tegelaste seltskonda. Igaüks neist kuuest saab oma mõtete ja toimetustega pikalt üksinda keset lava olla. Osa neist on omavahel sugulased ja puutuvad kokku sel pinnal. Harald on Rasmuse vanaisa, Mona

⁵ Sinijärv soovib põnevat raamatut: ühtki „normaalset” ehk igavat tegelast siin polegi. – Postimees. Raamatud 9. I 2026.

<https://raamatud.postimees.ee/8393144/sinijarv-soovib-ponevat-raamatut-uharki-normaalseid-ehk-igavat-tegelast-siin-polegi>

⁶ L. Carroll, Alice Imedemaal. Tlk J. Kross. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 52.

on Katriini õetütar. Ülejäänud kontaktid on juhuslikud, kuid osa neist süveneb. Kaarel intervjuueerib loodusajakirjanikuna Haraldit ning kohtub Katriiniga kõrtsis ja kutsub ta hiljem Saaremaale nõu andma. Jane on erak, aga ta peab blogi, mida Mona huviga jälgib.

Romaani süžee saaks soovi korral tõmmata liistule, mis eeldab loo lõppu abieluga. Melanhoolse võitu olekuga noored Rasmus ja Mona leiavad pärast kõhklusl lõpuks teineteist armastajatena. Romaani lõpul moodustavad ootamatu lõpplahenduse teise paari suure päranduse saanud Kaarel ja toekate materiaalsete varudega⁷ kindlustatud Jane, kes on mõlemad enne romaani sündmustiku algust oma kaaslasest lahku läinud. Katriin, kes võinuks samuti Kaarliga paari moodustada, jääb truuks oma abikaasale ja saab lapse. Aga need süžeekäigud ei tundu peamised, teekond näib olulisem kui sihtpunkt.

Inimeste tegevuse kõrval on romaanis väga olulised ka paigad ja maastikud. Näidet sellest, kuidas looduslik pühapaik võib olla romaani keskne tegelane, võib lugeda ameerika ulmekirjaniku Ann Leckie „Kaarnatornist” („The Raven Tower”, 2019). Loos on üsna vabalt kasutatud William Shakespeare'i „Hamleti” tegelaste ja sündmustiku eeskujud, kuid selle jutustaja on jumalike võimetega püha kivi, kes on küll oma algsest paigast ära viidud ja pandud vastu tahtmist tööle imettegeva vesikivina. Nii kaugelt „Hiitantsijad” ei lähe. See on realistlik romaan, mida võib vaid ajuti kahtlustada maagilisse realismi kaldumises. Ja ka siis võib veenvalt väita, et kirjeldatud on tegelase uitmõtet või ekslikku arusaama sellest, mis tegelikult toimub.

Üleloomulikke motive romaanis küll esineb, aga harva ja umbes samal kombel

kui muistendipärimuses. Ikka on keegi kuulnud millestki kummalisest või kogunud midagi piiripealset: Katriin tunneb hiimetsas ringi vaadates, et „koht tekitab tõepoolest natuke kõhedust” (lk 289). Aga teisel on ta kõhklev: „„Kas sa usud, et see koht on kuidagi eriline?” // Katriin kehitab õlgu. Ta ei tea. Ja sellel pole ka tähtsust. Pühadus on nagunii ainult sotsiaalne konstruktsioon ning animistlik mõtlemine on inimestesse sisse kodeeritud, ükskõik kui palju nad loodusest ei kaugeneks. Neil on kaldumus kõnetada elutuid objekte, pidada veidraid juhuseid tähenduslikeks, uskuda, et keegi juhib nende elu.” (lk 291) Kõhkluses on siiski alati kübeke entusiasm: „Katriin kibeleb juba Kaarli maa kohta vaatama. Ta on selle piirid ja teed ning metsad ja heinamaad juba kaartide põhjal pähe õppinud, nüüd tahab ta minna seda uurima, tunnetama, nagu ta armastab endale öelda, kuigi midagi tunnetanud pole ta pühapaikades kunagi. See, et mõni metsatukk näeb huvitavam või kuidagi süngem välja kui teised, ei tähenda veel, et seal kohe midagi oleks. Energeetiliselt ja salapäraselt ja üleloomulikku.” (lk 288–289)

Muistendi žanri kuuluvates lugedes kirjeldatud sündmuste tõeväärtust tuleb kuulajatel kaaluda ja hinnata, kuid need ei ole lood, mida kõik rääkijad ja kuulajad kohe usuksid ja tõe pähe võtaksid. Tuleb ju arvesse võtta asjaolusid ja rääkija usaldusväärsust. Erinevalt muinasjutust – mille puhul eeldatakse, et need on imejutud – võivad muistendid olla rääkijate-kuulajate arvates tõsilood, aga mitte tingimata. Seetõttu ei tundu need enamasti elavas pruugis olevat asjaosalistele „rahvajutud”, vaid tavapärase infovahetuse osa. Ka üks ja sama inimene saab uskuda korraga mitut vastandlikku asja: kõhklev Katriin tunneb huvi liukivide vastu, mille peal on naisterahvad liugu lasknud, et käima peale saada, ja üritab neid samal otstarbel kasutada.

⁷ Need on küll suures osas konservid ja muu praktiline kraam, mis aitab kriisi üle elada.

Romaani looduslikud pühapaigad tunduvad sellised, et kõik need võiks kaardilt leida ja nende kohta arhiivist üht-teist lugeda. Sündmustiku seisukohalt keskne paik on lihtsasti lokaliseeritav Saaremaa lääneosas Tagamõisa poolsaarele: „Kaarli päritud maatükk, millest suure osa katab hiis, asub nelja küla – Läägi, Kurevere, Kehila ja Tammese piiril. See on uuratu kompleks, kus on olemas pea kõik – hiie-metsast kuni hiiesooni välja. Selle keset, vana heinamaad, kutsutakse Hiieniidiks. Siin varjasid inimesed end teise maailmasõja ajal, kui sakslane oli põgenenud ja venelane tulnud, ning võib-olla tegid nad sama sadu aastaid varemgi, siia on kuskile Põhjasõja ajal suur rootslaste varandus ära peidetud ning Hiieniidis asuvalle Hiiekivile lisaks on siin ka madal raudkivi, mille lohkudesse koguneb vihmavesi, millega haiged on end tervendanud.” (Lk 289)

Küllap on see kirjeldus kooskõlas paiga inventeerimise aruandega. Maa- ja ruumi- ameti geoportaali kaudu leitaval looduslike pühapaikade kaardil⁸ on kirjeldatud maa-ala piiritletud. Rahvaluule arhiivi kohapärimuse andmebaasi Koobas⁹ abiga võib leida romaani sündmuste kirjeldust toetava loo, mille Tallinna Pedagoogiumi õpilane August Tõkman kogus 1939. aastal oma Kehila külast pärit 43-aastaselt emalt Sohvie Tõkmanilt: „Kehila ja Läägi külade vahel Hiie niitis, Hiie pere juurest natuse maad, on suur hall kivi, millest räägitasse, ät selle toond kurivaim. Kurivaim tahtand selle kivi viia Kihelkonna kirgu ukse ede, ät rahvas änam kirku äp saaks. Ühe pere kukk [...] lauland umbest ning kivi kukkund sõnna maha. See on säääl niitis igavene ull koht, kohes inimesed ikka ää kaduvad. Ühekorra üks Tammese küla mees keind niitis poole pääva ning tulnd midu ning

midu korda sõnna kivi juure tagasi. Kehilast Kaibiste Miina olnd ühekorra vassiga-tega iganis hädas. Küll lapsest saadik säääl niitis keind, äga äi osa koju minna. Sõnna olid ka mõned teised ää kadund.”¹⁰

Kahtlustan, et romaan on pealkirja ja mõne teema laenanud Ferdinand Leinbocki (Linnuse) 1923. aastal samuti Saaremaal, kuid Karja kihelkonna Metsääre külas kirja pandud teatest: „„Hiietantsijate koha” üle räägiti, et säääl vanast kiviringi sees tantsimas käidud mida „Hiiel” käimiseks nimetatud, tantsijaid aga „hiie-tantsijateks”. [...] Rahva jutu järele olla tamme juure, kivide alla tüdruk maetud, keda kunagi vanasti röövlid „Hiietantsijate kohal” kinni võtnud ja ära tapnud.”¹¹ Kõiki arhiivist leitud motiive on töödeldud, arendatud ja seotud loo realistlike tege-lastega, nii et need mõjuvad loomulikult ning ärkavad uuele elule. Ei jää muljet, et „Hiietantsijad” oleks etnograafiline kirjatöö või rahvajutukogumik, mis teeskleb ilukirjandustest. Tohtu arhiivitekstide massiga kokku puutudes on kirjanikul seda viga lihtne teha: ka Andrus Kivirähki „Rehepapp” ei ole sellest patust päris prii.

Mullusele eesti pikale proosale heitis Made Luiga ette mugavust, mis tundub tähendavat oma mugavustsooni kinni jäämist.¹² Kas see kehtib ka „Hiietantsijate” kohta? Võib-olla. Kindel on see, et raamatu autor teab, millest ta kirjutab. Kuigi folkloristi tööd puudutav on ainult üks osa romaani ainevallast, saab „Hiietantsijate” vahendusel valdkonnast kaugemal seisja vähemalt mõne kõneka stseeni ja dialoogi kaudu aimu, millega ja kuidas tegelevad kohapärimuse ja muinasjuttude uurijad ning milliseid mõtteid mõlgutavad. Autor

¹⁰ ERA II 223, 321/2 (1).

¹¹ E 53242/2a; ilmunud: Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimeses. Koost M-A. Remmel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998, lk 112–113.

¹² M. Luiga, Lahja lehema aasta pikas proosas, lk 378.

⁸ https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/looduslikud_pyhapaigad

⁹ <https://galerii.kirmus.ee/koobas/>

on seda usutavalt ja loomutruult kirjeldanud.

Looduslike pühapaikade inventeerimine, millega Katriin igapäevast leiba teenib, tähendab arhiivis säilitatavate kohapärimuse üleskirjutuste kokkuvii mist reaalse maastikuobjektiga ja siis selle ülevaatamist: „Hall graniit, kohati roosakas. Kõrgus kaks meetrit 45 sentimeetrit. Pikkus põhja-lõuna suunas neli meetrit kümme sentimeetrit, laius idalääne suunas kaks meetrit 30 sentimeetrit. Ümbermõõt üheksa meetrit 80 sentimeetrit. Peaegu kõik kivi küljed on negatiivse kaldega, lõunapoolne nurk terav ja eenduv. Loodenurk samuti terav ja ülevalt eenduv. Rahnu peal pidavat olema auk, mis sinna kunagi puuriti, et kivi lõhata, kuid kohalik metsavaht olevat selle ära keelanud. // Katriin teeb kohustuslikud pildid igast neljast põhiilmakaarest, paar pilti mõningatest detailidest ja lähivõtted samblikust kivil. [...] Näiteks usuti vanasti, et kivi all elavad maa-alused, kes öösiti ketravad, ja inimesed olevat neid, kõrv vastu kivi, kuulamas käinud. Varem oli kivi juures ka redel, et kivi pealt saaks korjata sammalt, mida tarvitati ravimiseks. Samuti olevat siin nähtud tulihändasid ja nõidu tuledega vehkimas ning muidki imeasju. [...] Teise kivi leidmisega läheb veidi kauem aega, ehkki see on vaid paar kilomeetrit eemal. Selle juurde jõudmiseks peab ta ületama ühe kohaliku naise peenramaa ja seejärel kõndima veel paarsada meetrit üle heinamaa ning sellel asuva kohaliku lennuraja. // Naine aiamaal, kes talle teed juhatab, vaatab teda hetke kummastusega, kui ta seletab, mida ta täpselt otsib. // Katriin on nende üllatunud ja imestavate pilkudega harjunud. Kusagil on inimesed, kes töötavad välja vähiraavimit, koostavad riigieelarveid, opereerivad kellegi aju või sõdivad oma kodumaa vabaduse eest. Tema mõeldab samal ajal ohvri lohu läbimõõtu.” (Lk 30, 34)

See on südantsoojendav eriti võrreldes Mehis Heinsaare muidu huvitava romaaniga „Kadunud hõim” (2022), mille peategelane justkui töötab kirjandusmuuseumis folkloristina, aga ilmselt mingis paralleelmaailmas, kus asjad käivad teisiti kui meie omas. Küllap saab maagilise realismi valda kuuluvale raamatule sellised eksimused andestada. Kuna rahvaluule arhiivi seltskond kuulub minu mugavustsooni, siis mulle olid järjekindlalt tavalise realismi poole hoidvad „Hiietantsijad” just seetõttu väga mokkamööda. Ühtegi teist päris sellist romaani ma nimetada ei oska. Kui võrk kaugemale heita, siis meenub Henri Bromsi „Paiga hing” (sm „Paikan henki”, 1993, e k 2001), mis räägib Tartu semiootikutest, ja Meelis Friedenthali „Inglite keel” (2016) varauusaegse kirjava uurijatest.

Eks ole iga eesti keeles kirjutatud romaan mõne kandi pealt ainulaadne ja on tore, et leidub hea sulejooksuga inimesi, kes üldse võtavad romaane kirjutada. Küllap oleks tore lugeda ka hästi kirjutatud eesti romaani aktuaari, kahjuksitleja, koerajuhi, patendivolniku, reisisaatja, relvuri, tuleohutusspetsialisti või vallasekretäri elust, kuhu on kogutud huvitavaid lugusid selle ameti töös ette tulevatest iseloomulikest juhtumistest. Politseinike ja arstide kirjutatud romaanid on tavapärased – küllap aitavad nende püsimisele ja paljunemisele kaasa vastavad teležanrid – ning omal ajal oli menukas Mihkel Tiksi „Korvpalliromaan” (1985). Laiemas mõttes autobiograafiliste sugemetega mugavustsooniromaanil on väärikas kultuurilooline nišš: sedasorti kirjatööd toetavad durkheimilikult väljendudes ühiskonna sisemist sidusust või lotmanlikult väljendudes kultuuri autokommunikatsiooni ja hoiavad alal ühist mälu.

OTT HEINAPUU

Quis custodiet...

Kaasamõtlemise rõõm. Ants Orase nimeline kirjanduskriitika auhind 2015–2024. Tallinn: SA Kultuurileht, 2025. 181 lk.

Ants Orase kriitikaauhinna kümmet võidutööd koondav kogumik „Kaasamõtlemise rõõm” on mahult üpris õbluke. Kõige pikem arvustus on neliteist lehekülge, lühimad viis ja pool lehekülge. Tekstid on sõnaosava keelekasutusega ja enamjaolt lobe lugemine, nagu ka arvustustele järgnevad auhinnakõned. Nendes visandatakse arusaamad kriitika tegemisest või selle tähendusest, ja kuna auhinnakõne on ju peokõne, on needki lugejasõbralikud nii stiililt kui ka meeleolult. „Kaasamõtlemise rõõm” on sedavõrd (lugemis)rõõmuga nakatav raamat, et võib lausa ununeda pidev mure eesti kriitika hingeelu pärast.

See võis kümmekonna aasta eest olla kriitikaauhinna loomise üks taotlusi. Ants Orase preemia loomise idee langes viljakale pinnasele, sest tol ajal, nagu sedastab Pille-Riin Larm kogumiku järelsõnas, räägiti kirjanduskriitikast justkui igal pool: „Keeles ja Kirjanduses ilmus mitu artiklit, Sirbis mitu erinumbrit, ERR-is kõmistas Jürgen Rooste, arvustamisest kõneldi Värske Rõhu ürituste sarjas „Värske Öhtu” jm” (lk 172). Jaak Tombergi sõnul oli mure kriitika seisu pärast kerkinud üsna regulaarselt iga viie aasta tagant (millele osutavad näiteks Sirbi erinumbri 2005., 2010. ja 2015. aastal).¹ Märt Väljataga selgitas seda põlvkondliku nähtusena: iga viie või kümne aasta tagant tekkivat „seltskond arvustajaid, kellel on tarvis need asjad uuesti selgeks mõtelda”.² Saara Liis Jõe-

ranna viimatisel ülevaate optimism võiks oma erandlikkuses kinnitada reegliti – seda rõhutab pealkirigi „Kriitikavälja rikkusest, vahelduseks”.³ Küllap on trööstitu mulje kerge tekkima inimesel, kes peab lühikese aja vältel lugema kõiki paari aasta jooksul ilmunud arvustusi. Kümne virtuoosse auhinnatuga piirdumine aitab säilitada tunnet, et on pärle nii kirjutiste kui ka kirjutajate seas.

Kogumik pakub seega lohutust sellele, kes tunneb muret eesti kriitika seisu pärast. Kellele võiks raamat veel olla mõeldud? Eessõnas põhjendatakse sellise auhinna loomise vajadust nii: see aitab „teadvustada kirjanduskriitika rolli ning seada eeskujuksid (sh järelkasvule)” (lk 7). Virtuosoosete näidete loend võiks olla toeks algajale arvustajale, kes võib osata kirjutada, aga ei oska leida tasakaalu näiteks ajalehearvustuse ja akadeemilise uurimistöö vahel. Indrek Mesikepp on nentunud, et „ei ole mõttekas igale uuele arvustajale kaastööd tellides sõnu peale lugeda, kuidas tuleks kirjutada, mõnikord võib see olla isegi solvav. Nagu ei usaldaks inimese arukust. Aga arutult ju arvustusi ei telli.”⁴ Ent kultuuriajakirjas aktsepteeritavate kirjandusarvustuste laad on üpris erinev, mida ilmestab kogumiku kahe esimese kriitikateksti vaheline kontrast: Johanna Rossi arvustust Andrus Kasemaa raamatule „Minu viimane raamat” (lk 13–20) on kirjeldatud kui keskpörandakriitikat (ajalehekriitika ja akadeemilise arvustuse vaheli),⁵ Hasso Krulli põhjalik analüüs Tõnis Vilu luuleloomingu on see-eest

¹ J. Tomberg, Kaasaloovalt kaasaloovast kriitikast: Pilv Steineri kaudu. – Sirp 17. VII 2015, lk 4.

² M. Väljataga, Kriitika – mis seal arutada on? – Sirp 27. III 2015, lk 38.

³ S. L. Jõerand, Kriitikavälja rikkusest, vahelduseks. Eesti kirjanduskriitika aastatel 2024–2025. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 212–228. <https://doi.org/10.54013/kk819a3>

⁴ Gallup: kirjandus, kirjanik, kriitika ja kriitik. – Sirp 11. XI 2005, lk 14.

⁵ P.-R. Larm, Aus tuleb olla! [Intervjuu Johanna Rossiga.] – Sirp 11. XII 2015, lk 4.

tuumakam kui nii mõnigi bakalaureuse-töö (lk 27–41).

Ühtlasi võiks kogumik sobida kriisis kriitikule. Ross nentis näiteks Mudlumi artiklikogumiku „Ümberjutustaja” kohta, kus kirjeldatakse kriitiku läbipõlemist: „Ei ole kindel, kas kirjutaja mõtleb seda tõsiselt või teeb nalja, liiatigi järgneb ka tulemusliku ravimeetodi kirjeldus: võtta rahulikult ja lugeda kriitikakogumikke(!)”⁶ Tõttõelda sirutasin isegi käe raamatu järele eelkõige eeskujude otsingul ja inspiratsioonijahil. Nii tekstides kui ka enamjaolt vaimustust väljendavates auhinnakõnedes leidis seda õnneks kuhjaga.

Loomulikult võiks raamatut soovitada ka täies loomejõus kriitikule, eelkõige neile, kes püüavad tuvastada, mis eristab väga head kriitikateksti suurepärasest. Sellest aspektist mõjus valgustavalt kõikide kriitikaauhinna nominentide lugemine. Enamik neist on ju vabalt kättesaadavad. Ühelt poolt soovisin seda teha raamatust saadud mõju jätkuna: kõik nominendid on head, juba esiletoomise fakt kinnitab tekstide väärtust ja mõjub väikestviisi inspiratsioonilubadusena. Teisalt tekkis lugemisel selgem aimus, miks võis žürii eelistada üht teisele. Näiteks kahel korral auhinna nomineeritud Sveta Grigorjeva arvustused sisaldavad suurepäraseid mõttekohti ja on oma vaheda luuletajakeelega tihti tsiteerimist väärt, ent neist ei moodustu sellist süsteemset tervikut nagu Johanna Rossi või Saara Liis Jõeranna arvustustest. Grigorjeva tekstid jäävad siiski otsivateks – ja mitte samal moel nagu Heli Alliku arvustus Tõnis Vilu luulekogule „Vana hing” (lk 153–163). Alliku arvustuse terve esimene lehekülj kulub sellele, et väljendada teadmatust selle kohta, mida arvustatav teos õieti teeb. See teadmatus on aina pakkunud võimalusi läheneda tekstile ja lõpuks

arvustaja justkui tunnistab oma otsingu luhtumist, aga ta näeb selles luhtumiseski terviklikku ja rahuldavat vastust.

Raske on siiski esile tuua võiduka teksti valemit. On hea, kui kohtuvad analüüsi-vääriline teos ja selle käsitlemiseks õige autor. Võib-olla mõni arvustus aitas kindistada autorit kirjanduspilti – kes teab, kuidas mõjus Tõnis Vilu edasisele retseptioonile Krulli ülipõhjalik käsitlus. Kas pidada oluliseks isegi Berk Vaheri kriitilist ülevaadet Aarne Rubeni romaanist „Talvehommiku härmas kindakirjad” (lk 47–55)? Kirjandusloolise jälje poolest oli kahju, et ühe kirjaniku rehabilitatsiooni katse – Loomingus 2023, nr 9 ilmunud Aare Pilve arvustus Merike Õimu luulekogule „Asjade alumine pool” – jäi üksnes nominendiks, kui võitis üldise retseptiooni taustal Jõeranna ebakõlaline kriitikanoot palju kiidetud Heinsaare romaanile „Kadunud hõim” (vt lk 141–146). Laias laastus ehk ongi Õimu retseptiooni hilja muuta, samal ajal ei ole Jõeranna arvustus mõjunud kuigi pärssivalt Heinsaare teose edule. Seega ei saa rääkida laiematest retseptioonimuutustest, küll aga arvustuste isiklikust mõjust. Pilve teksti järel vaatan Õimu loominguga peale teise pilguga ning kuigi olin „Kadunud hõimu” juba lugenud enne Jõeranna arvustusega tutvumist, mõjus arvustus nii ainuõigena, et mu enesegi lugemiselamus hakkas meenuma umbes samasugusena, ehkki varem olin pigem ühinenud kiidukooriga.

Võidukas arvustuses vaadeldava teose žanr pole paika pandud (kui ehk välja arvata näitekirjanduse kõrvalejäämine isegi nominentide seast). Algul oli mul kõhutunne, et luulearvustusi on rohkem märgatud, ent kümne aasta võitjate seas on kuus proosateose ja kolm luulekogu arvustust (järjekorras kuues laureaat oli kirjavahetuse käsitlus). Nominentide koguhulk tundub olevat veidi kaldu luulekriitika poole. Arvustatavatest autoritest

⁶ J. Ross, Kriitika kui kodanikualgatus. – Sirp 13. IV 2018, lk 24.

võiks esile tõsta Tõnis Vilu, kelle luule vaatlused võidutsesid teisel ja kümnendal korral. 2020. aastal ütles Johannes Semperi ja Johannes Barbaruse kirjavahetuse käsitlemise eest Orase preemia pälvinud Märt Väljataga, et ta ise pidas võiduvääriliseks hoopis Mart Velskri arvustust Vilu „Tundekasvatusele”. Ükskõik kas nõustuda hinnanguga ja oponeerida žüriile, võib veenduda, et Vilu on analüüsivääriliste tekstide loojana kriitikapreemia asutamisest alates pidevalt esil olnud.

Sõltumata sellest, milline võiks olla võiduka teksti valem, annab raamat kindlasti palju võimalusi metakriitilist vundamenti laduvale kriitikule. Lisaks sellele, et raamatul on kaks saatesõna (Brita Meltsi eessõna ja Pille-Riin Larri järelsõna), rääkimata iga arvustaja kriitikamõtetest, on hulk osutusi ühele või teisele artiklile, millega tuttav olemist näikse peetavat kriitiku elementaarteadmiseks.⁷ Fookus on küll nüüdisaegse kriitika seisul, aga raamat tõmbab tähelepanu teistelegi metakriitilistele tekstidele – uudishimu äratamine klassikute vastu on igati teretulnud. Kindlasti ulatab raamat „abikäe n-ö kriitikakooli lüngas” (lk 8) ja näitab, kust võiks lisaks leida olulisi mõtteid või mõlgutusi, isegi kui kriitikakooli õpilane peab nood materjalid ise kokku ajama.

Millest siiski puudust tundsin, oli nominentide loetelu. Veelgi uhkem, kui igauhe juures olnuks lühike tutvustus mõnelt toonaselt žüriiliikmelt. Umbes nagu tegi žüriisse mittekuulunud Janika Kronberg esimese kriitikaauhinna jagamise üritusel, kui ta Ants Orase tähendusest kõnel-

des esitas muu hulgas lühimuljed kõigist nomineeritud arvustustest.⁸ Ent isegi selleta olnuks hea teada, millised tööd veel auhinnale kandideerisid. Eriti seetõttu, et mõlemas saatetekstis viidatakse neile (on tore, et Melts toob välja Joosep Susi koguni neli nominatsiooni ning et Larri osutab raamatutele, millele kirjutatud arvustustest mitu pälvisid samal aastal nominatsiooni, aga vägisi jäi varjamise tunne). See info on küll hõlpsasti kättesaadav, aga kandidaatide loend teinuks lugeja elu veidi kergemaks ja jätnuks raamatust terviklikuma tunde. Samuti saanuks lisada muutused auhinna statuudis (järelsõnas mainib Larri, et kümne aasta jooksul on seda „vähesel määral kohandatud, selle fookust on nii laiendatud kui ka uuesti kitsendatud”, lk 173). Isegi kui „[k]ehtima on jäänud põhimõte, et auhind määratakse ühe aasta jooksul ilmunud parima arvustuse või ülevaate eest värske(te) algupäras(t)e ilukirjandusteos(t)e kohta” (lk 173), siis tahtnuks teada seda mikromuutuste mängu.

Saatetekstidele tahaks otsida võrdlust „Eesti novelli” raamatutega, mis sisaldavad ka lühiintervjuusid koostajatega ja saja-aastase novelli. Mõni Orase sajandivanune metakriitiline tekst leevendanuks minu metakriitika nälga. Ent see, mis toimib iga-aastase lühiproosa puhul, ei tarvitse toimida (loodetavasti) iga kümne aasta taguse kriitikakogumiku puhul. Pealegi on Orase tekstid pahatihti üsna mahukad – küllaltki nappide arvustuste ja auhinnakõnede kõrval oleks need proportsioonilt hakanud varjutama nüüdisaegseid võidutekste. Orase vaimsus on niikuinii esil arvustuste, auhinnakõnede ja järelsõna kaudu.

Küllap jääb kriitikaülevaadete iga-veoseks saatjaks mure kirjanduskriitika

⁷ Kõige põhilisemate näidetena: **A. Oras**, Arvustajaist ja arvustustest. – A. Oras, Laiemasse ringi. Kirjanduslikke perspektiive ja profile. [Stockholm:] Vaba Eesti, 1961, lk 11–28; **J. Undusk**, Ants Orase anduv kriitik. – Vikerkaar 1990, nr 12, lk 45, 48–50; **M. Väljataga**, Paar palvet retsensendile. – Sirp 28. X 2005, lk 3; **A. Pilv**, Kaasaloova kriitika hüpotees. – Sirp 21. XI 2014, lk 15.

⁸ **J. Kronberg**, Ants Oras ja temavääriline kriitik. – Sirp 11. XII 2015, lk 21.

hetkeseisu pärast, kuid võib leida ka vastupidiseid meeoleolusid. Näiteks on öelnud Paavo Matsin: „Tihti paneb kriitika käsitletavale teosele pika puuga ära ja on nii mõnelgi juhul palju huvitavam lugeda kui käsiteldav raamat. Ega muidu ei loeks paljud just esimesena kirjandusajakirjadest kriitikalehekülgi.”⁹ Sellele võib lisada Olev Remsu mõtte: „[---] mõned kriitikud on vaata et kuulsamad oma ajastu kirjanikest, näiteks **Aristoteles** ja **Tuglas**.”¹⁰ Nüüdisajal tundub see siiski mõeldamatu, vahest seepärast, et kriitikamaastik on hajunud paljude kanalite ja meediumide vahel, ent vahest hoopis seetõttu, et muutunud on kriitiku, ka orasliku „suure kriitiku” roll. Või nagu on öelnud Krull: „Aga Ants Orase hõlmavuse ja pädevuseni pole keegi ulatunud. Ega saagi ulatuda, sest tänapäeval peaks „suur kriitik” olema juba hoopis teistsugune.”¹¹

⁹ Kriitik(a) peab. Kriitik(a) võib. Kriitik(a) ei või. Kriitik(a) võiks. Jne. Üheksa kirjandusmõttestaja mõtteid kirjanduskriitikast. – Sirp 25. XI 2010, lk 6.

¹⁰ Gallup: kirjandus, kirjanik, kriitika ja kriitik, lk 13.

¹¹ **H. Krull**, Oras ja Tuglas. – Eesti Elu 1990, nr 11(12), lk B3.

Milline võiks olla tänapäeva suur kriitik? Vahest keegi, kes on alati nõus avastama ja ennast täiendama. Nagu on öelnud Alvar Loog: „Olen jätkuvalt veendumusel, et suurel määral ning eelkõige seisneb kriitika – mis pole mitte (võimu)diskursus, vaid žanr! – alati nii üldises kui konkreet-ses plaanis iseenda, omaenese esteetiliste (või miks mitte ka moraalsete, poliitiliste, religioossete jt) tõekspidamiste kujundamises – iga uus kunstikogemus paneb need ühel või teisel moel proovile.”¹² Noor kriitik (või ka vana ja kibestunud) ärgu lootku õpikutest ega metakriitikast leida vastuseid – need leiab ta eelkõige viljakast kohtumisest kirjandusega. Arvustus pole ammugi üksnes kriitika. Kogumiku „Kaasamõtlemise rõõm” enamjaolt positiivsed arvustused näitavad, et parimatel juhtudel on arvustus ühe kokkupuute lahtikirjutus – ja kui sealjuures on piisavas koguses veenvat analüüsi, ei jää kohtumisest üksnes keretäis nooli, vaid ka vastastikku rikkalik kaubavahetus.

TÖNIS HALLASTE

¹² Kriitik(a) peab. Kriitik(a) võib. Kriitik(a) ei või. Kriitik(a) võiks, lk 7.

LÜHIDALT

Jüri Talvet. Impeeriumist vabariiki. Loomemälestusi 1995–2023. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025. 366 lk.

„Intellektuaalne maailmarändur ja kosmopoliit, kes rohkem kui midagi muud igatseb armastust, kodu ja kõikide alguste puhast lapsemeelt” (lk 241) – nii kõlab Jüri Talveti vastus Rein Veidemanni esitatud küsimusele „Kuidas iseloomustaks kirjandusteadlane Talvet poeet Talvetit?”. Kui niisugusele kogemuslikku avarust ning hingelist sügavust kätkevale määratlusele

lisaks heita pilk sellele, kuidas on Talvet avaldunud hispanisti ja tõlkijana, võrdleva kirjandusuurijana, kultuuriliste dialoogide virgutaja ja edendajana, vaimsete väärtuste vankumatu õilistaja ja innustava õpetlasena ning kirjanduse filosoofia mitmekihilise läbivalgustajana nii välisautorite kui ka kodumaiste loojate varal, siis on selge, et Jüri Talvet on ainulaadne fenomen. See väärib tundmist ja suurelt jäädvustamist. Viimast on teinud Talveti 70. sünnipäevale pühendatud Interlitteraria erinumber („Taming world literature: in honorem Jüri Talvet”, 2015) ja juubelikonverentsi järel valminud Methise teema-

number (2016, nr 17–18), kuid need on Talveti tegevust peegeldanud väljastpoolt. 2011. aastal on Talvet tunnistanud, et ei ole „mõelnud oma elust memuaare kirjutada”, ning tõstnud seesamisel esile oma luule kui üksikute äratundmistest jäädvustuse (lk 329). Luules ja esseekogumikes sisalduvale vaimsele autobiograafiale pakub nüüd lisa „Impeeriumist vabariiki”, milles Talvet avab oma tegevust alapealkirjas märgitud loomemälestuste kaudu, kuivõrd „enam-vähem kõik, mida teeme ja loome, võib saada mälestuseks” (lk 5), nagu sedastab raamatu esimene lause.

Kogumik sisaldab Talveti esseid, isiklikest sidemetest ja sümpaatiatest võrsunud (kirjandus)käsitlusi, avaraid kultuurimõtestusi, järelehüüdeid, kirjandusfestivalide ülevaateid ning Talvetiga tehtud intervjuusid (enamik tekste on varem ilmunud). Need moodustavad ilmeka ja ladusa terviku Talveti rikkalikust tegevusest kirjandusväljal, mida on algusest peale saatnud muljet avaldav visadus (nt õppis Talvet „omal käel” (lk 11) ja kirjasõprade toel ära hispaania ja esperanto keele). Raamatule pealkirja andnud esimene mälestuskillu alapealkirja „kirjandusliku sõnaloo piiridest ja võimest” võib ühtlasi mõista kogumiku temaatilise jaotuse toena: loomemälestuste algusots tegeleb isikliku ja ühiskondlik-ideoloogilise tausta seletamisega, märkides muu hulgas omaaegse stuudiumi „positiivset vaimset toimet” ning juba õppejõukogemuse põhjal seda, et ametlikke reegleid ja nõudeid järgiti „kirjanduse valdkonnas märksa lõdvemalt” (lk 12–13). Seejärel saab keskseks teemaks luule: avaneb isiklik luulearusaam, kujuneb ülevaade Talveti luuletajateekonna verstaapostidest, vaimsetest innustajatest ja esteetilis-tunnetuslikest paleustest. „Ehtne luuletaja peaks jääma minu meelest avatuks teda ümbritsevatele maailmale” (lk 34) – Talvet on ise niisugune luuletaja, ja see veendumus kumab

sellestki, keda ja kuidas on Talvet „huvitava häälelaadidena” (lk 52) esile toonud, olgu eesti varasemast kirjandusloost või nüüdisluulest, samuti maailmakirjandusest. Kogu luulejutt on põimunud Talveti tegevusega tõlkija ja kirjandusteadlasena, mis on keskmis raamatu teises pooles ja millest kirjutamine omakorda avab kultuuri tähendust (just kultuur – loovus ja armastus – olevat pinnas, „millele ehitada majandus, ühiskonna keha”, lk 337) ning sügava vaimsuse ja harituse rolli inimelus. Varem ilmunud tekstide kokkupanus on kordused vältimatud, ent ühtaegu on need loometee rõhuasetuste, kultuurikogemustest võrsunud tundmuste ja tähenduste ning vaimusädemete kinnistajad.

B. M.

Ülejäanud sõnade sõnastik. Koostanud Hanna Vesikioja. Tallinn: Tänapäev, 2026. 112 lk.

Õigekeelsussõnaraamatu (ÕS) ümber käivas arutelus on kerkinud küsimus: „Kui ÕS-is sõna ei ole, kas seda siis ei tohigi kasutada?”¹ „Ülejäanud sõnade sõnastik” (ÜS) vastab sellele selgelt: tohib küll. Aga kui ÜS ja viimane ÕS kõrvuti asetada, on need nagu hiir ja elevand. ÕS-i ligikaudu 60 000 märksõnale on ÜS-il vastu panna ainult 410. Iga märksõna kohta on esitatud vaid napp tähendusseletus ja märgend. Sõnastikust ei maksa otsida kasutusnäiteid ega juhiseid, kuidas sõnu muuta.

Leheküljele mahub neli või viis sõna, harvem kolm, ent leheküljed on väga väikesed: ÜS on samas formaadis – 10 × 10 sentimeetrit – kui Chuck Norrise anekdootide kogu,² mida sama kirjastus on

¹ Milleks meile ÕS? 1. osa. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 5, lk 440.

² Chuck Norrise anekdootid. Koost K. Kaarep. Tallinn: Tänapäev, 2024.

mitu aastat väga edukalt müünud. ÜS-i võib seega soetada suure kaubanduskeskuse raamatute riulist impulssostuna või vigurina mõeldud kingitusena, mille hind on taskukohane.

Ajendatuna avalikust arutelust ÕS-i märksõnavaliku üle on ÜS-i kohusetundlikult hõlmatud igapäevases kasutuses kõige levinumad anatoomilise loomuga eestikeelsed kirumis- ja vandesõnad ning muudki ebaviisakat igapäevasõnavara, kuid see on valiku kõige igavam osa. Äratundmisrõõmu pakuvad arhaismid, mida praegused keskealsed inimesed on ilmselt kuulnud vanemate põlvkondade esindajatelt, aga ei pruugi olla noorematele oma suulises pruugis edasi andnud (nt *uurmaaker* 'kellassepp'; *kaeramootor* 'hobune').

Võiks ju nuriseda, et näiteks *ep* on seletatud ainult kui vanapärane 'ei' ega ole juhitud tähelepanu, et see võib olla ka rõhutav partikkel tähenduses 'ju, nimelt, just', või et *nuhtlusseaduse* täpsem ja arusaadavam vaste võiks olla pigem 'karistus-seadustik' või isegi 'kriminaalkodeks' kui ÜS-is esitatud 'kriminaalseadus'. Teisalt saab rõõmustada, et sõnastik aitab keelekasutajal näiteks tabada paronüümide *kõhnard* 'kõhn inimene' ja *kõhnret* 'kurat' tähenduse tegelikus pruugis ähmastuvat erinevust ning selgitab, et *taskukunstnik* võib olla nii 'mustkunstnik' kui ka 'taskuvaras'. Samuti on tore, et kahtlasi inimesi tähistavad *kabajantsik* ja *vorlontsik* on mõlemad sisse arvatud.

Varasemate haruldaste sõnade sõnastikega ühendab ÜS-i unarusse jäänud uudissõnade esitamine (*kiilik* 'helikopter'). Näiteks sõnad *vaadend* 'etendus' ja *ööp* 'ööpäev' esinevad nii ÜS-is kui ka 1985. aastal 30 000 eksemplaris trükitud Tiitu Erelti, Rein Kulli ja Henno Meriste raamatus „Uudis- ja unarsõnu”, mille eesmärk oli koondada ühtede kaante vahele 1960.–1970. aastatel eesti kirjakeeles tar-

vitusele tulnud uudissõnad ja anda neist ülevaade. „Uudis- ja unarsõnadele” on iseloomulikud poole lehekülje pikkused sõnaartiklid päritoluselgituse ja ohtrate näitelausetega. Hulk seal esitatud sõnu on praeguseks üsna tavalised, nagu *turvavöö*, *ulme*, *üllitama*, *vöötrada* või *voldik*, kuid raamat hõlmab ka Andrus Saareste kirja-keelde soovitatud murdesõnu, nagu *tohe* 'uhkevõitu, upsakas' ja „rahvakeele tüvesid”, näiteks *luider*.

Mõnes mõttes sarnaneb ÜS ka 1996. aastal ilmunud taskuformaadis raamatuga „Valik vähelevinud sõnu”, mille eesmärgiks seadis selle autor Paul F. Saagpakk „rikastada kaunist emakeelt”, keskendudes Johannes Aaviku neologismidele, mis polnud üldkasutusse jõudnud.

Neologismisõnastikele, mille teerajaja oli ilmselt Aaviku 2000 märksõnaga „Uute sõnade sõnastik” (1919), pakub vastukaalu Saareste 264 märksõnaga „Murdesõnad Põhja-Eestist kirjakeeles tegelikult tarvituseks” (1921), millesse autor valis „elavast kõnekeelest kuulnud” sõnu, mis eriti „oskussõnade soetamisel kohased oleksid”. Sealt leiab näiteks sõnad *aduma*, *askeldama*, *ennatlik*, *igerik*, *jube*, *lõhevil* 'avar, lahti, kohevil', *sirvima* 'vaatlema, tunnistama, sorides, lehitsedes silmitsema', *särme* 'peeru lömmust raiutud peenem halg' ja *taoti* 'mõnikord'.

Sääraste varasemate haruldaste või uute sõnade sõnastikega võrreldes on ÜS pigem kergemeelne pastišš kui paroodia: hoolimata transgressiivsete sõnade arvamistest märksõnastikku näib ÜS pigem kummardusena eesti varasemale leksikograafiale, millele see palju võlgneb. Soetati ju ka Wiedemanni sõnaraamatu 1973. aasta kordustrükki osalt seepärast, et selles sisalduvad ebatsensuursed sõnad, aga sõnaraamatu väärtus sellega ometi ei piirdu.

O. H.

Uue värviuuringute kogumiku tutvustus

Progress in Colour Studies: Colour Expression and Cognition. Toimetanud Carole P. Biggam, Domicile Jonauskaite, Mari Uusküla ja Dimitris Mylonas. Amsterdam: John Benjamins, 2026. 226 lk.

Aprillis ilmus üle kaheksa aasta järjekordne sarja „Progress in Colour Studies” (PICS) raamat, mis võtab kokku viimase aja värviuuringute edusammud, seda eriti keeleteaduse, psühholingvistika ja psühholoogia vallas. Ühtlasi tähistas teose ilmumine PICS-i raamatusarja 20. väljaandmis aastat. Kaks esimest köidet¹ ilmusid aastal 2006. Värviteadus tõmbab ligi eri elualade esindajaid: värskelt ilmunud kogumik on elav näide sellest, kui erinevast vaatenurgast ja mitmekülsete meetoditega võib uurida värve ainuüksi keeleteaduses (või psühholingvistikas). Õigupoolest räägitakse värvidest ju palju ka igapäevaelus, sest värvid on tihti pragmaatilise info kandjad.

Ometi ei ole värviteadlaste kogukond vaatamata interdistsiplinaarsele uurimis- ainesele kuigi hästi üksteise tegemistega kursis. PICS-i konverentsid on olnud ühed vähestest, kus kõlavad keele- ja kirjandusteadlaste hääled – rõhk on just nn pehmetel teadustel. Kogukond saab tava-

liselt kokku iga nelja aasta tagant. Esimene PICS-i konverents toimus 2004. aastal Glasgow’ ülikoolis Šotimaal. Peakorraldajad olid kadunud Christian Kay ja professor Carole P. Biggam. Järgnevad PICS-i konverentsid peeti aastatel 2008 ja 2012 samuti Glasgow’s ning 2016. aastal võõrustas üritust University College London. Järgmine konverents pidi toimuma 2020. aastal Tallinna Ülikoolis, kuid lükkus koroonapuhangu tõttu edasi. Lõpuks peeti konverents Tallinnas 2022. aasta septembris, korraldajateks Mari Uusküla Tallinna Ülikoolist ja Domicile Jonauskaite Lausanne’i ülikoolist. Värskelt ilmunud raamat põhineb üksikute eranditega Tallinna PICS-il peetud ettekannetel.

Värvisõnavarast rääkides ei saa ülega ümber ühest märgilisest teosest. Kui kaks üliõpilast, Brent Berlin ja Paul Kay, 1960-ndate lõpus Berkeley ülikoolilinnas oma eri keeltest kogutud märkmeid võrdlema hakkasid, ei osanud nad ilmselt uneski näha, et nende ideed, mis rõhutasid keelte universaalsust, saavad niivõrd tähtsaks verstaapostiks keeleteaduses, aga ka antropoloogias ja psühholoogias. 1969. aastal ilmus Berliini ja Kay raamat „Basic Color Terms: Their Universality and Evolution” („Põhivärvinimed. Nende universaalsus ja kujunemine”), mida tutvustas Eesti lugejaskonnale esimesena psühholoog Jüri Allik 1982. aastal ajakirjas Looming.² Ilma viiteta Berliini ja Kay raamatule ei ilmu tänapäeval pea ühtki värvikäsitlust. Ja ometi näitab sel aastal ilmunud „Progress in Colour Studies” täiesti teist tendentsi: enam ei otsita vastust küsimusele,

¹ C. P. Biggam, C. J. Kay (toim), Progress in Colour Studies. Volume I: Language and Culture. Amsterdam: John Benjamins, 2006. <https://doi.org/10.1075/z.pics1>; N. Pitchford, C. P. Biggam (toim), Progress in Colour Studies. Volume II: Psychological Aspects. Amsterdam: John Benjamins, 2006. <https://doi.org/10.1075/z.pics2>

² J. Allik, Värvitaju, värvinimetused ja värvisümboolika. – Looming 1982, nr 3, lk 378–384.

kui palju on mingis keeles põhivärvinimesid või kuidas need on tekkinud. Vastupidi – artiklid keskenduvad üksikute värvide süvitsi uurimisele.

Kõige kriitilisema pilguga käsitleb Berlin ja Kay teooriat Taani lingvist Carsten Levisen, kes oli 2022. aasta Tallinna PICS-i üks plenaarettekandjatest. Ta argumenteerib oskuslikult, miks värvinimed ei saa olla keeleuniversaal, kuna paljudes keeltes on värvi mõiste kultuuriliselt ebaoluline. Leviseni teooria tugineb loomuliku semantilise metakeele (ingl *Natural Semantic Metalanguage*) lähenemisele, mille kohaselt on iga sõna võimalik kirjeldada nn universaalsete semantiliste primitiivide kaudu. Ta märgib, et värv ei kuulu nende hulka; semantiline primitiiv on vaid NÄGEMINE. Samuti toob Levisen näiteid arvukatest mitte-Euroopa keeltest, millesse värvi tähistav sõna on laenatud kujul *kala* (inglise sõnast *colo(u)r*). Seega on värvide nimetamine tema järgi anglo-tsentristlik kontseptsioon, mitte inimkeele universaalne nähtus, nagu leidsid Berlin ja Kay.

Värviuuringute teoreetilise keeleteaduslikke tagamaid avab ka Jodi L. Sandfordi kognitiivse lingvistika raamistikku paigutatud uurimus, milles autor käsitleb ingliskeelset konstruktsiooni [*with colo(u)r*] ja selle kontseptuaal-metafoorilist olemust. Käsitus põhineb Ameerika inglise keele korpusel COCA, mille süvaanalüüs lubab järeldada, et värve tajutakse objekti või valguse osana ning mõlemad mõjutavad seda, kuidas värv paistab.

Raamat sisaldab ka kahte psühholoogia valdkonda kuuluvat artiklit: üks neist põhineb peamiselt varasematel uuringutel, teine on originaaluurimus. Domicile Jonauskaitte ja kaasautorite artikkel käsitleb, kuidas seostatakse värve ja emotsioone teaduskirjanduses ning milliste

meetoditega on neid uuritud. Tähtsaimaks tulemuseks võiks pidada tõdemust, et värvilistes keskkondades viibimine mõjutab inimesi: seega tasub tähele panna, mis värvi keskkonnas me viibime. Teine psühholoogialane artikkel, mille autorid on Carlo Martins Gaddi ja Marcelo Fernandes da Costa, mõeldab laste ja täiskasvanute värvieelistusi kontrollitud tingimustes ning lubab taas kord järeldada, et maailmas valitseb siniseshullus, nagu seda on elavalt oma raamatus kirjeldanud Michel Pastoureau,³ sest sinine meeldib kõigile, olenemata east. Kõige harvem aga satub eelistatud värvide hulka pruun.

Teised artiklid käsitlevad eesti, rootsi ja türgi värviidioome (Merle Oguz), roheline ja sinise kategooria piiri eri keeltes (Mari Uusküla ja David Bimler), punase ja roosa värvi tähistusi kosmeetikatoodete kirjeldustes (Isabel Espinosa-Zaragoza), roheline kasutus ja tähendusi poola keeles (Danuta Stanulewicz ja Adam Pawłowski), beeži väljendamisest ja seoseid samuti poola keeles (Danuta Stanulewicz ja Ewa Komorowska), soome sõnade *tumma* 'tume' ja *vaalea* 'hele' mõistestamisest (Veera Hatakka) ning oranži kategooria põlvkondlikku varieeruvust galeegi mitmekeelses kogukonnas (Paula Teixeira Moláns). Kõikide artiklite juures torkab silma, et uuritakse ühte värvisõna või -kategooriat süvitsi, mõistmaks selle funktsiooni ja mitmetasandilisust. Üha komplekssemas maailmas on selline areng lausa hädavajalik ning aitab värviuurijatel põnevaid radu avastada. Uusi leide jagatakse juba septembris järgmisel PICS-i konverentsil Wrocławis ülikoolis Poolas.

MARI UUSKÜLA

³ M. Pastoureau, Sinine. Ühe värvi ajalugu. Tlk M. Amon. Tallinn: Varrak, 2013.

LÜHIKROONIKA

2. juunil esitleti Tartus Ain Kaalepi 100. sünniaastapäeva puhul „Baltisaksa luule antoloogiat”. Teost tutvustasid koostajad Liina Lukas ja Vahur Aabrams, oma tõlkeid lugesid Mirjam Parve, Märt Väljataga, Ivo Volt, Wimberg, Maarja Kangro, Toomas Kiho jt. Samuti esitleti Ain Kaalepi luulekogu „Aleksandriine ja teisi värssse”. Kaalepist kõneles Jaan Malin.

4. juunil peeti Eesti Kirjandusmuuseumis Ain Kaalepi 100. sünniaastapäevale pühendatud ettekandepäev. Avasõnavõtuga esines ajaloolane Kaarel Vanamõlder, ettekannetega jätkasid Märt Väljataga, Maria-Kristiina Lotman, Paul-Eerik Rummo, Toomas Kiho ja Ruuben Kaalep. Avati näitus „Suvenaeratus on suul. Ain Kaalep 100”.

8.–13. juunini korraldas Eesti Kirjanduse Teabekeskus (ELIC) Käsmus üle nelja aasta toimuva tõlkijate seminari. Viimase veerandsajandiga on eesti ilukirjanduse tõlgete arv maailmas viiekordistunud, ulatudes kuni 110 raamatuni aastas. Seminaril osales ligi poolsada tõlkijat 16 riigist ja paarkümmend Eesti nimekamat kirjainikku, nende hulgas Andrus Kivirähk, Tiit Aleksejev, Piret Raud, Urmas Vadi, Maimu Berg, Rein Raud, Maarja Kangro, Mehis Heinsaar.

11. juunil toimus Tartu Ülikooli tippkeskuse „Eesti juured” seminar „Lõuna-eesti rahvaluule keel ja poetika”. Rahvaluule keele eripärasid käsitlesid nii folkloristid kui ka keeleteadlased: Mari Väina („Lõunaeeesti keel regilauludes”), Eva Saar („Folkloorimärgendiga sõnad „Seto sõnaraamatus”), Andreas Kalkun („Aleksandra Kooseri laulud. Elav ja muutuv pärimus”), Marju Kõivupuu („*Jaan*

tull’ kullast konu mööda... Võrukeelne maastikusõnavara: poeetiline ja geograafiline”), Sulev Iva („Keelelidseq lövvüq Kirsi Ello raamatust”), Kristi Ilves, Alli Laande, Karl Pajusalu, Triin Todesk ja Marili Tomingas („Mulgi rahvalaulude keele eripärast”), Enn Ernits („Kraasna rahvalauludest ja nende keelest”), Urmas Kalla („Kolmõ keele maajagaminõ. Kirä-keeleq ja Kanepi rahvakiil Johann Väggi kirjapantuin jutussin 1890–1894”) ning Liina Saarlo ja Helina Harend („Trükistes ilmunud tallinnakeelsete laulude lõuna-eestikeelsetest tõlgetest regilaulukorpuses”).

13.–16. juunini korraldati Reykjavíkis The International Society for Folk Narrative Researchi (ISFNR) vahekonverents „Nature(s) in Narrative” („Loodus narratiivides”). Eesti folkloristidest osalesid Liina Saarlo, Kärri Toomeos-Orglaan, Madis Arukask, Andreas Kalkun, Mare Kalda, Katre Kikas, Ave Goršič, Mari Väina, Risto Järv, Marju Kõivupuu, Anastasiya Fiadotava, Reet Hiemäe ja Mare Kõiva.

22. juunil toimus Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudis teadusseminar „Autori otsinguil: Eestimaa varauusaegse kroonikakirjutuse „tuntud tundmatu” Gustaff von Lode”. Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõige salapärasemat teost tutvustasid Kaarel Vanamõlder ja Kristi Viiding. 1677. aastal saksakeelsena kirja pandud Eestimaa „alternatiivajaloo” autorsus on siiani lahtine.

25. juuni loenguõhtul, mis oli pühendatud Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi muuseumi 50. tegevusaastale. Esines kirjandusinstituudi muuseumiosakonna pikaajaline juhataja Elle-Mari Talivee, kes tutvustas Marie Underi ja Artur Adsoni endises kodus asuva majamuuseumi

kujunemislugu ning rolli eesti kirjandus- ja kultuuriloos.

27. juunil korraldas Emakeele Selts Tartus LIX J. V. Veski päeva „Lauri Kettuse rada-del”. J. V. Veski stipendiumi pälvis Martina Pysarevskaja. Ettekannetega esinesid Santeri Junttila („Läänemeresoomlane”), Jüri Valge („Lauri Kettuse kuus tulemist”) ja Madis Arukask („Kettuse vepsa-radadel sadakond aastat hiljem”). Emakeele Seltsi aastaraamatut nr 71 (2025) esitles Helle Metslang. Kassitoomel avati Lauri Kettuse mälestusmärk (skulptor Elo Liiv).

30. juunist 3. juulini toimus Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi suvekool „Trükikultuur ja avalikkus

Kesk-Euroopas (1500–1800). Meetodid, probleemid ja lähenemisviisid” („Print Culture and Public Spheres in Central Europe (1500–1800): Methods, Problems, and Approaches”). Suvekoolis osales teadlasi kümnest Euroopa riigist, et uurida varauusaegset trükikultuuri, tõlkimist ja selle kaudu aset leidvat teadmus-siiret. Loengud, metoodilised treening-tunnid ja noorteadlaste posterettekanded olid pühendatud käsikirjalise ja trükitud raamatukultuuri erinevustele, tõlkimisele ladina ja rahvakeelte vahel, tõlkimise seostele avaliku sfääri, soolisuse ja tõlkija agentsusega. Eesti teadlastest pidas Peeter Tinitis ettekande „Raamatulugu ja bibliograafiline andmeanalüüs”.

JUULI

1. **Tiina Halling**, fennougrist – 70
20. **Krista Kaer**, tõlkija – 75
Veiko Belials, kirjanik – 60
21. **Andriela Rääbis**, keeleteadlane – 60
23. **Ago Künnap**, fennougrist – 85
31. **Made Luiga (Mudlum)**, kirjanik – 60

JÄRGMISTES NUMBRITES:

Augustis Keel ja Kirjandus ei ilmu.
Septembris ilmub teemanumber
„Eesti luule mitmekeelsus”.

 9 770131 14034	TELLIMISE INDEKS 78167
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014	
Hind 4.00 €	